

8с (Карац)
с 91

карац, 2004-д

АНА ЛИТЕРАТУРА

5

АНА ЛИТЕРАТУРА

Орта школну 5-чи классына окъуу китаб

Къошулгъаны, тюзетилгени бла

ючюнчю чыкъгъаны

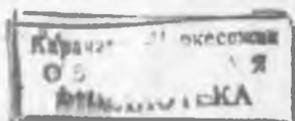
Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1977

Джарашдыргъанла:

Сююнчланы Азамат, Хубийланы Магомет, Лайпанланы Къазий

Карач. 2004

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1977

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ФОЛЬКЛОРУНДАН

КЪАРАЧАЙ НАРТ ЭПОС.

Къарачайлыла Кавказны бек эски халкъларыны биридиле. Аланы ата-бабалары—бурунгу таулула—ёмюрден бери да кавказ таулары этеклеринде джашагъандыла. Талай джюз джылны ичинде ала тышындан келген башха халкъла бла къатышхандыла—скифле, сарматла, аланла, болгарла, кипчакла дегенча. Бу айтылынган халкъла къарачай халкъны къуралуууна къошулгъандыла. Скифле, сарматла, аланла иран эмда тюрк тилледе сёлешгендиле, болгарла бла кипчакланы уа тиллери тюрк тил болгъанды. Ол халкъла, бир-бирине къатыша, аланы тиллери, адетлери тюрлене баргъанды. Аладан орта ёмюрлени заманында тюрлю-тюрлю халкъла къуралгъандыла. Къарачайлыла да ол халкъланы биридиле. Къарачайлыла кеслери энчи халкъ болуб XIII—XIV ёмюрледе къуралгъандыла. Ары дери аланы атлары аланла болгъанды. Бусагъатда да малгарлыла къарачайлылагъа аланла дейдиле. Къарачайлыла бла малкъарлыла бир-бирине бюгюн да «алан», «аланла» деб сёлешедиле.

Аланла бюгюнню Чечен-Ингушетияны, Терк Башы Тегейни, Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесияны джерлеринде минг джыл чакълыны джашагъандыла (IV—XIV ём.). Бизни областда, Север Кавказны башха джерлеринде аланладан къалгъан кёб эсгертме барды: Чуана, Сынты, Архыз храмла, Хурзукда Мамия Къала, Джёгетей башында Гошаях Къала, Хабезни къатында Адюх, дагъыда ала кибики. Аланланы кёб шахарлары болгъанды. Аланы бириинде, Хумара элни башында XIII ёмюрде чачылгъан

шахарда, аны төгерегинде 1962 джылда бизни тилге джууукъ эски тюрк тилде джазылган джазыула табылгандыла. Алимле айтханнга кёре, ол джазыула IX ёмюрге дери джазылгандыла. Къарачай тамгала аллай эски тюрк руна¹ харифледен къуралгандыла. Ол харифле кийиз оюулада да болгандыла. Алан патчаланы атларыны талайы къарачай тилде ангылашынады (Базыкъ, Эмбазыкъ, Сарыдеу, Бекатар, Бурубурди, д. б. к.) Къуру бу башында айтылганла да къарачайлыла аланладан чыкыганларына шагъатлыкъ этедиле. Арт заманлада уа къарачайлылагъа башха халкъладан адамла да къошула келгендиле.

Аланланы кеслерини къраллыкълары, мюклери, культуралары да иги онглу болгандыла. Грузинле, орусла, урумла, дагыда башха кёб халкъ бла ала сатыу-алыу джюрютгендиле, шохлукъда джашагандыла. Бизни къралны башха халкълары къатыш ала джаула бла, артыкъсыз да монгол зорчула бла, баш эркинлик ючюн, кёб кюрешгендиле. XIII ёмюрге монгол Орусну, Тау артын, Север Кавказы алганларында, аланланы асламысы кюн батханнга кетгенди. Ала зорчулагъа бойсунургъа унамагандылары себбли, монгол ала кыргандыла, шахарларын, эллерин чачхандыла. Тауланы терен ёзенлеринде аланланы бирер кескери къалганды. Архызда джашагъан аланлагъа артда къарачайлыла деген ат аталганды. Малкъар ёзенледе джашагъанлагъа уа—малкъарлыла дегендиле. Архызчы аланла—къарачайлыла, XIV ёмюрге Басхан ёзеннге кёчгендиле. Алайда, талай джылшы джаула бла кюреше, аурууладан кырыла, аз болгандыла. XV—XVII ёмюрледе къарачайлыланы бир къаууму Къобан ёзеннге къайтханды, алайда бурундан бери да джашаб турган къауумларына къошулганды.

Нарт эпосну къарачайлыла эмда аланы бабалары, аталары тукъумлукъ къуралышны заманында, феодализмни ал кёзююнде къурагандыла. XIV—XV ёмюрледен сора нарт эпос тюрлене барганды, алая джангы нарт таурухла, джырла ол кёзюуледен сора этилмегендиле.

Къарачайлыла Кавказы башха халкълары бла эмда уллу орус халкъ бла эртдеден бери къарнаш шохлукъда джашайдыла. Ала къабарты, черкес, адыгей, тегей, къумукъ, дагыда башха кавказ халкъла бла бирге монгол (XIII—XV ёмюрледе), кырым, тюрк

¹ Руна—къой джюн; руна харифле джюннге ушагъан таякчыкъладан, сызладан V ёмюрге чыкыгандыла.

(XVI—XVIII ёмюрледе), дагъыда башха зорчула бла таймаздан кюрешиб тургъандыла. Эркинликни суйген джигит таулула джауларына баш иймегендиле. Аны бла бирге урунган къарачайлыла кеслерини бийлери бла. Къарачайгъа артыкълыкъ этерге излеген къабарты, кызылбек, тамлы, эбзе, хачыпсы бийле бла кюрешгендиле.

Зорчула бла кюрешнуде Кавказны халкъларына, аланы нчинде къарачайлылагъа да, орус халкъ таймаздан болушханлай тургъанды.

Джаулагъа къаршчы кюрешуи кавказ халкъны фольклорунда терен кёргюзюледди. Ол тема къарачай фольклорну баш темаларыны бириди.

Къарачай халкъны бек эртдеги джашауун, аны джаула бла кюрешин къарачай нарт эпосда ачыкъ кёребиз. Халкъны джакълагъан тулпарланы юсюнден этилген нарт таурухла, джырла, хапарла, нарт эпос — фольклорубузну эм алгъа къуралгъан кесегиди. Къарачай-малкъар нарт эпос адам адамны джегиу болмагъан заманлада, тукъумлукъ къуралышны кёзююнде къуралыб, къарачай-малкъар халкъ класслагъа юлешинген заманда да джашагъанды. Ол себеден нарт эпосда тукъумлукъ къуралышны да, феодализмни да шартлары кёрюнедиле.

Тау ёзенледе кыйынлыкъда ёсген къарачай халкъ бирикмекликни, джигитликни, адамлыкъны багъасын билгенди. Ол, бурундан башлаб, халкъны суйген, аны джакълагъан джигит адамларыны сыйын уллу кёргенди, аланы юсюнден таурухла, джырла этиб тургъанды.

Къарачай нарт эпосда нартла¹ хыны табигъатны кеслерине бойсундурургъа излегенлерин, джаула бла ёхтем кюрешгенлерин кёребиз. Нарт таурухлада кёб зат кёлтюртюлюб айтылса да, ол таурухла къарачай халкъны бурунгу джашауун тюз суратлайдыла. Нарт эпосда атлары айтылгъан джерле (Насран², Бештау, Чуана³, д. а. к.) не къарачайлыланы бурунгу аталары, не кеслери джашагъан джерледиле. Таурухлада айтылгъанига кёре, нартла асламысына Къобан бойнунда джашагъандыла.

¹ Н а р т л а — бурунгу тулпарла.

² Н а с р а н — (Назрань) — Ингушетияда эл (неда Нарсана—Кисловодск).

³ Ч у а н а къала—Коста-Хетагурово элни башында къарачайлыланы уллу аталары алаңла ишлеб, X—XI ёмюрледен бери тургъан къала.

Нарт эпосну тулпарлары—Ёрюзмек, Сосуркъа, Шауай (неда Къара-Шауай), Алауган, Сатанай, дагъыда башхала халкъны суйген, джауну кёрюб болмагъан. тюз иннетли, батыр кёллю, ишленген адамла болгъандыла. Аланы уллу акъыллары, озгъан кючлери болгъанды. Ала халкъ ючюн джанларын аямай кюрешгендиле.

Нарт тулпарланы халкъ бек суйгенди. Аланы сыйларын мийикде тутханды. Ариу халили джиит нартланы джашаулары, ишлери къалгъанлагъа юлгю болгъанды.

Нарт тулпарланы сьфатларыны, бютеу нарт эпосну магъанасы уллу болгъанды; аланы магъаналары бюгюн да кетмегенди: ала, халкъны бурунгу историясын билирге болушхан бла бирге, Ата джуртну, халкъны сьерге, иги халиге, адамлыкъ этерге юретгендиле, энтда юретедиле .

Нарт тулпарланы ичинде халкъ артыкъсыз да Ёрюзмекни, Сосуркъаны, Шауайны, Сатанайны айырыб бек суйгенди.

Ёрюзмек джарлы юйдегиден чыкъгъанды. Ол гитчеликден огъуна джаула бла кюрешиб тебрегенди. Сатанай билгични болушлугъу бла кёб джигитлик этгенди. Эм уллу джигитлиги, Фук бийни ёлтюрюб, нартланы аны джасагъындан къутхаргъаныды.

Джигит Сосуркъа халкъны джаудан сакълауда къанын-джанын аямагъанды. Ол, халкъны джауларын—эмегенлени хорлаб, аладан от алыб, нартлагъа бергенди, беш башлы эмегенни ёлтюргенди, халкъны джашауун иги этерге кюрешгенди. Сосуркъа асламысына джауланы акъыл бла, амалгъа усталыгъы бла хорлагъанды.

Шауай джарлы адамны джашы болгъанды. Ол къалгъан нартладан эсе къарыулу болгъанды. Адебге, халаллыкъгъа аны киши джетмегенди. Этген джигитликлерин кесини тулпар атыны, акъыллы Генджаны (неда Генджа-тайны, Гемуданы) болушлугъу бла этгенди.

Нарт эпосну айтханына кёре, нарт тулпарлагъа акъыл юретиб тургъан, билгичлиги болгъан ариу Сатанай болгъанды. Ол, терен акъыллы тиширыу, нарт тулпарлагъа джол кёргюзтюб, болушуб тургъанды. Аны акъылы нартланы кёб къыйынлыкъдан къутхаргъанды. Таб оноу эте билгени ючюн, нартла билгич Сатанайны бек суйгендиле.

Нарт эпос, къарачайлыла бла малкъарлыладан сора да, къабартылылада, черкеследе, адыгейлиледе, тегейлиледе, къумукъ-

лулада, чеченлиледе, ингушлада, хачыпсылылада джурюйдю. Хар халкъда нарт тулпарланы атлары неда этген джигитликлери башхаракъ болса да, хар халкъны нарт эпосуну баш шартлары, магъанасы бирди. Ол таулу халкъланы эртдеден бери да историяларында, джашауларында бирчалыкъ кѣб болгъаны себеблиди. Кавказны халкълары эртдеден бери да къарнаш шохлукъда джашаб келгенлери себебли, аланы адетлеринде, фольклорларында, бютеу джашауларында, культураларында бирча затла кѣбдюле.

Къарачай-малкъар фольклорну, аны ичинде нарт таурухланы да, биринчи кере Орусбийланы Сафар бла Алейников Моисей джыйыб тебрегендиле. Ала нартланы юсюнден таурухланы 1881—1882 джыллада басмалагъандыла. Бусагъатда нарт таурухланы илму-излем институтла джыядыла.

1. Къарачай халкъ къалай, къачан къуралгъанды?
2. Ол къайсы джаула бла кюрешиб тургъанды? Ол кюрешледе анга ким болушханды?
3. Фольклор деб неге айтылгъанын эсигизге тюшюрюгюз.
4. Нарт эпос деб неге айтылады? Ол къачан къуралгъанды, нени кѣргюзеди?
5. Нарт тулпарланы сыфатларын айтыгъыз.
6. Нарт эпос къайсы халкълада джурюйдю?
7. Къарачай фольклорну биринчи кимле джыйыб тебрегендиле?
8. Хапарны планын салыгъыз, нарт эпосну юсюнден билген затыгъзыны айтыгъыз (Кавказны картасын хайырландырыгъыз).
9. «Халкъ нарт тулпарланы не ючюн сюеди?»—деген темагъа хапар джазыгъыз.

ЕРЮЗМЕК БЛА КЪНА САКЪАЛЛЫ КЪЫЗЫЛ ФУК.

(Н а р т та у р у х).

Ерюзмек дегенинг нарт ёзденди,
Ол кѣб къыйынлыкъгъа тѣзгенди,
Сабийликден хар зорлугъун сезгенди,
Къызыл Фукну залимлигинден безгенди,
Онеки джылда къойчу болгъанды,
Къызыл Фук бла демлешиб тургъанды.

Гитчеликден Фукга кьоркьюу бергенди,
Нарт залимлигин аны юсюнде кьргенди.
Фук баргъанды Ёрюзекни кьошуна,
Кьойла бер деб борч салгъанды башына.
Ёрюзек бир осал кьойчукъ бергенди,
Къызыл Фук а анга бюсюремегенди.
Къамчи бла бир-эки да тартханды,
Онеки кьоюн зор бла алыб кьайтханды.
Сабий Ёрюзек аны дертге алгъанды,
Унутмайын, джюрекде сакълагъанды,
Тёбе санлы, аслан кёлдю Ёрюзек,
Сермешгенин хорларча, ёсгенди бек.
Билгич Сатанайны алды кьатыннга,
Фукну хапарларын айтханды анга:
«Кьойла бер деб келген эди манга,
Бир осал кьой берген эдим мен анга,
Ол мен берген кьойгъа бюсюремеди,
Ачуланыб къамчини сыртыма берди.
Джыйыны бла келген эди юсюме,
Мен сабием—базыннганед кючюне.
Мен джаш эдим, ол зорлукъну этген эд,
Нартны онеки кьоюн алыб кетгенед.
Энди манга ол кюнню беишлейди,
Нарт аллында хыликке бла тишлейди.
Къызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга кьурутмам,
Къызыл Фукну барды джелимаууз аты.
Анга минсе, барады джелден кьаты.
Ачуланса, кёзю отча джанады,
Силкинсе уа, джели кьяя джонады».
Ёрюзекге Сатанай юретгенди,
Энди Фукга ма былай эт дегенди:
— Бир алмасты барды, къамишдед джашауу,
Хар бир кюнде бир кьоянды ашауу.
Ол къамиште терен уру къазарса.
Кьоян тутуб тюз кьатында тагъарса,
Кесинг келиб ол уруда бугъарса.
Келсе, алмастыны тутуб бууарса,
Алмастыны союб, терисин киерсе,

Барыб Фукну аякъ джолуна кирирсе,
Андан ары этеринги билирсе.
Сора, къара, не болгъанын кѣрюрсе!
Тулпар Ёрюзмек къамишлеге баргъанды,
Джарашдырыб терен уру къазгъанды,
Къуууб, къоянладан бирин тутханды.
Уруну тюз къатында байлагъанды.
Кеси кириб уру ичинде букъгъанды,
Алмастыны келирин сакълагъанды.
Ол къарт алмасты къояннга келгенди,
Сермеб аны ашаргъа тебрегенди,
Ёрюзмек да джетиб аны буугъанды,
Эрлай терпсин тартыб сыдыргъанды.
Барыб Фукну аякъ джолуна олтурду,
Аны ары келирин сакълаб турду.
Танг алагъа Фук келди аякъ джолгъа,
Ёрюзмек алмастыча алды къолгъа.
Къызыл Фукну эси кетиб къалгъанды,
Бармагъында алтын мухур болгъанды.
Алтын мухурну Ёрюзмек алгъанды,
Сатанайгъа хапар айтыб баргъанды.
Кънасакъал Къызыл Фук джинли эди,
Нартлагъа ауур джасакъ сала эди,
Джылгъа алтмыш сый къанга¹,
Алтмыш къакъ къабыргъа баргъанды анга.
Деу Ёрюзмек къызыб баргъанды анга:
«Энди джасакъ бердирмем,—дегенди анга,—
Мен Ёрюзмек болмам, сен джасакъ алсанг,
Нартла юсюнде сен андан кѣб ойнасанг».

Нарт Ёрюзмек, суюсе, кѣкге учханды.
Кѣкде булутланы джелча чачханды,
Къылыч уруб, таудан эшик ачханды,
Фук чыдамай, къоркъуб кѣкге учханды,
Ёрюзмекге къаны къайнай къачханды,
Нартлагъа ол аман аууз ачханды;

¹ Сый къанга — тепси.

«Тамчы таммай, кюн кьууурсун», дегенди,
Айтхан сёзю кьабыл болуб кёргенди.
Нарт джыйылыб, уллу оноу этгенди:
— Ёрюзекни Фукга нейнк,—дегенди...
Эл кьарткьуртхаланы джыйыб сордула,
«Бир мадар», деб алагъа баш урдула.
Кьарткьуртхала нарта оноу этдиле:
«Аликлада эски тоб бард, дедиле,
Джер тюбюнден аны кьазыб алыгъыз,
Тобха сегиз батман отну кьуюгъуз.
Тоб атылса, деу Ёрюзек кетеди,
Ол Фукну кьуш уясына джетеди».

Кьарткьурхаланы оноун нарт толтурду:
Тулпар Ёрюзек тоб быргъыгъа олтурду.
Тоб атылды—Ёрюзек кёкге минди,
Кьызыл Фукну учуб юйюне кирди.
Деди: «Кюнюнг ашхы болсун, Кьызыл Фук!
Сен кетгенли, кюн кьысханды, битмейди джукъ.
Байталла тай, кьатынла джаш этмейдиле.
Джер кьууурулгъанд: сабанла баш этмейдиле.
Баш кёлтюрюб, халкьынга бир кьарачы,
Аурууунгу алайым, джашаууна джарачы!».
«Нарт Ёрюзек, сени кюнюнг аман болсун,
Сени мыллыгынга кьушла кьонсун!
Мени сюргенден сен джерде тоймадынг,
Нартны юсюнде джашаууму кьоймадынг»,—
Деб, Фук кёкден джерге кьарады,
Деу Ёрюзек уруб башын тайдырды.
Кьызыл Фукну кесилиб башы ауду.
Ол кюн тюшге кьызыл кьан джауду.
Кьылычын да сылаб кьынына салды...

Ёрюзекни чакьыргъанелле тёрге,
Ол да унамады ёрге ётерге.
Иги бозаны кеслери ичедиле,
Оту болгъанны Ёрюзекге бередице.
Бозаны ол быргъы бла бардырады,
Боза саркьыб джерге, кёл-кёл болады,

«Ёрюзмек эсириб, джукъугъа сингеди»,
 Деб бир бёлек ёлтюрюрге сюеледи.
 Амантил Гилястырханны чакъырдыла,
 Алгъыш аякъны анга узатдыла.
 Гилястырхан былай алгъыш этеди:
 «Къабан тишлини тишлери къайырылсын,
 Къабан тишли ашарыкъдан айырылсын!»
 Ёрюзмек да былай джууаб береди:
 «Эй, аллах, къабан тиши къайырылмасын!»—
 Къабан ашарыкъдан айырылмасын!» —
 Деб ол эшикни къадауун бек салады,
 Къылыч бла сермеб, башларын алады.
 Деб: «Ёрюзмек адам къаннга батханды»,
 Сосуркъа кёрюб, юге кесин атханды.
 Эй, кырды, деб кесин юге урады,
 Юйню къабыргъасын ёрге алады.
 Ёрюзмекни джашчыкъ къучакълаб алды,
 Элтиб барыб сууну ичине салды,
 Къанын-къунун да джуууб тазалады,
 Атха миндириб, юйюне ашырды.
 Сатанай бийче сорду Ёрюзмекден:
 «Не болдунг, не кёрдюнг сый-адебден?»
 «О, къой, бар эди анда бир къан ауузлу,
 Уллу болса, болур ол бир тауушлукъ».
 Сорду: «Ол къарнаш болса, сюерменг?»
 Огъай. Онглу болсанг, къарнашды.
 Онгсуз болсанг,—дегенди,—къанлы башды.
 «Джашынг болса, сюерменг?»—дегенди.
 «Айхай, аллай рысхы къайда»,—дегенди.
 «Билмеймисе, ма ол сени джашынгды,
 Къартлыгъынгда сен таяныр ташынгды».

1. Нарт джырда нени юсюнден айтылады?
2. Джырны магъанасын айтыгъыз, геройланы сыфатлагъыз.
3. Ёрюзмек бла Фукну сыфатларын тенгешдиригиз.
4. Джырда кёлтюртюлюб айтылган джерни табыгъыз.
5. Адам улуну кёкде учаргъа термилиб тургъанын джыр къалай белгилейди? Бюгюнлюкде учууну юсюнден айтыгъыз.

СОСУРҚЪА БЛА БЕШ БАШЛЫ ЭМЕГЕН.

(Нарт таурух.)

Эртде-эртде беш башлы бир уллу эмеген, Қъарачайгъа джуу-укъ джерде орналыб, табына кёре, халкъны малын, адамын да ашаб тебрегенди.

Қъарачай элленп биринде уа Сосуркъа деб нарт болгъанды. Ол бек къарыулу, акъыллы, хыйлачы адам эди: бютеу халкъны не кыйынлыкъдан да сакълагъанды. Эмеген а, Сосуркъаны халпарын эштиб, андан къоркъуб тургъанды, ансы ол бир кюннге халкъны малын да, адамын да ашаб бошарыкъ эди.

Эмеген халкъны инджитгешине тёзалмай, Сосуркъа бир джолда эмеген бла кюреширге атланганды. Эмегенни къара кюч бла хорлаялмазлыгъын билиб, Сосуркъа, сагъыш этиб, талай мадар джарашдыргъанды. Бара барыб, Сосуркъа эмегенни дорбунуна джетгенди. Эмеген, муну келгенин кёрюб, Сосуркъа болгъанын билмей:

— Эй, алан! Сен Сосуркъаны танымаймыса, ол къайдады, не этеди?—деб кычыргъанды.

— Сосуркъаны, айхай, таныйма, мен аны бла шагърейме, аны нарт оюнларын кесим кёрюб тургъанма,—деб Сосуркъа эмегенге джууаб бергенди.

— Айтчы аны нарт оюнларын, айтчы, бир эшгейим, — деди эмеген.

— Сосуркъаны бир оюну былайды,—деди Сосуркъа.—Темир таякыны отда кып-кызыл болгъунчу тутуб, сора андан алыб, ичине джутуб къояды. Аны ючюн анга аз да хата болмай къалады.

— Аха, Сосуркъа алаймы этеди? Ол а бош затды да! Аны мен да этейим.

Эмеген, алай айтыб, бир уллу темир таякыны кып-кызыл кызыдырыб, андан алыб ичине джутуб, кесине аз да хата болмай къалгъанды.

— Сосуркъаны дагъыда бир оюнун айтайым.

— Айт, айт, ол этген оюнланы мен да этерикме.

— Былай этеди ол: ма алайда ол мийик къаяны башында сенича бир уллу эмеген ташланы тёнгеретсе, Сосуркъа къаяны тюбюнде сакълаб туруб, ташланы башы бла уруб чартлатыб, ызларына чыгъарады.

— Алай этиб, кьаллай ташланы чыгъарады?—деб соргъанды эмеген.

— Ма быллай ташланы,—деб Сосуркъа эмегеннге уллу ташланы кѳргюзгенди.

Эмеген къаяны башына аллай ташладан кѳбню чыгъарыб, кеси къаяны тубюне эниб, беш башын да къаягъа тиреб салгъанды. Сосуркъа ол ташланы бир-бири ызындан эмегеннге тѳнгеретиб тебregenди. Алай болгъаны ючюн, эмеген ташланы беш башы бла уруб-уруб, энишге тигелегенинден эсе да къызу ызларына чыгъаргъанды.

Эмегенни бу лагъымла бла ѳлтюраллыгъындан тюнгулюб, Сосуркъа сагъыш этгенди.

— Сосуркъаны быллай ишлери ючюнмю аты айтылгъанды, была бош затчыкъладыла да? Ол ташла келиб башларыма тийгенлеринде, башымы битле къабадыла деб тура эдим,—деб эмеген уллу кюлгенди.

— Сосуркъаны дагъыда ючюнчю оюнчугъу барды, сен аны эталмазгъа да болурса, — дегенди Сосуркъа.

— Айтчы бир, мен аны да этмей кѳймам,—дегенди эмеген.

— Сосуркъа алай этеди: къыш чилледе уллу кѳлню арасына киреди да, кеси бузгъа иги бузлагъынчы, беш кюнню андан чыкъмай турады. Сора, иги бузладым деген заманда, кѳлню бузун да кѳлтюре-кѳлтюре, ѳрге къобады.

— Бек ашхы, аны да кѳрейим, — деб эмеген кѳлню арасына киргенди. Эмеген кѳлню арасында беш кюн бла беш кечени тургъанды. Бузгъа къаты бузлагъанды.

— Энди къобаргъа боллукъса,—дегенди Сосуркъа.

Эмеген кюч этиб силкиннгенинде, буз джарылыб башлагъанды, эмеген, джукъ да болмагъанлай, чыгъыб башлагъанды. Сосуркъа, аны кѳрюб:

— Эй, сабыр бол, Сосуркъа алай этмей эди, мен джангылгъан этгенме, — дегенди. Сосуркъа, бузну кѳлтюрюб аны тубюне юч-тѳрт гебен бичен салады, сора буз бичен къатыш иги бузлагъынчы беш-алты кюнню арасында башын бери къаратыб, къымылдамай турады.

— Ол ишмиди? Аны этербиз,—деб эмеген барыб кѳб бичен келтириб, бузну тубюне салыб, дагъыда бузгъа джангыдан киргенди. Беш кюн бла беш кечени дагъыда кѳлде тургъанды. Салам

къатыш бузлагъан бузгъа чыкъмазча бегигенди. Алтынчы кюн Сосуркъа келиб:

— Заман болгъанды, къоба башла,—дегенди. Эмеген силкингенди, кючюнден келген чакълы бир тыпырдагъанды, алай болгъаны ючюн, бичен къатыш бузлагъан тутуш бузну кёл-тюралмагъанды неда сындыралмагъанды. Сора алайдан чыгъарындан тюнгилюб, айтханды:

— Эй, сен хыйлачы адам, меннге этерни этдинг, сен кесинг да бош адам тюлсе, Сосуркъаса, алай болса да, менден не зат излейсе, ёлтюрюргеми башлагъанса?—дегенди.

Сосуркъа айтханды:

— Сен аны тюз тапыгъанса... Аны кьой да меннге джууаб эт: мени халкъымы нек инджитесе, джашаргъа нек кьоймайса?

— Эй, сен меннге пелахны этдинг да бошадынг, энди мен сени кьолунгдан сау ычхынмазгъа башлагъанма, сен меннге кечмеклик саллыкъ тюлсе, ёлтюрюрге тебретдинг,—деб эмеген кьычырыкъ-хахай этгенди.

— Керти айтаса, сени кибик, халкъны инджитгеннге ёлюм керекди,—деб Сосуркъа, кьылычын алыб, эмегенни тёрт сёлешмеген башын кесгенди, сёлешген башына кьылыч аз да илинирге унамагъанды. Сора эмеген айтханды:

— Сени кьылычынг мени бу башыма кьарыу эталлыкъ тюлдю, бошунагъа мени да инджитме, кесинги да кьыйнама. Андан эсе, мени кьаламда уллу кьара кюбюрде, кесими кьара кьылычымы алыб кел да, аны бла кес. Андан башха зат меннге кьарыу эталлыкъ тюлдю. Сора мени ёлтюрюб бошасанг, сыртымы узунуна джар, омурау джилигими ал да белинге чырма, ол мени кючюмю сеннге берир.

«Эшта, бу быланы бир итликге айта болур, алай болса да бир кёрейим», деб Сосуркъа эмегенни кьаласына баргъанды. Кьаланы ичинде уллу кьара кюбюрню табханды. Сора кюбюрню кьоллары бла ачамагъанды, бир темир таякъ бла кенгден узалыб, башын ёрге кёлтюргенди. Кюбюрню ачар-ачмаз ичинден, окъ атылгъанча, джюуолдеб чыгъыб, кьылыч кьаланы темир багъанасын, тюкню кесгенча, кесиб атханды. Сосуркъа кьылычны алыргъа тебрегенди, алай болгъаны ючюн, джерден ёрге айыралмагъанды: бычакъ алай ауур болгъанды. Кёлтюрюб элталмазлыгъын билиб, Сосуркъа бычакъны джибге тагъыб, илчикини суйрегенча суйреб, эмегеннге баргъанды. Кьылыч Сосуркъаны

кесген болур деб, эмегени акылы алай болганды, сора муну келтиргенин кѳргенинде уа, эмеген саудан ѳлгенди, мыдах болганды. Сосуркѳа кылычны кючден-бутдан эки кѳлу бла да кѳлтюрюб, эмегени башын юздюргенди. Эмеген ѳлгенди.

«Энди, антсызма, муну омурау джилиги кѳалай эсе да бир кѳрмесем», деб Сосуркѳа эмегени омурауларын узунуна джарыб, джилигин алганды. Сора аны, эмеген айтханча, белине чырмамаганды, кылычы бла кѳлтюрюб барыб, эки кѳулач базыкылыгы болган уллу эмен терекни белине юч-тѳрт кѳат чырмаганды. Алай чырмаганлай, омурау джилек терекни, джюлгюч кесгенча, юч-тѳрт кесек этиб атханды.

«Э, сенде уа керти да кѳарыу бар кѳре эдим», деб аны кылыч бла ууакъ-ууакъ кесиб, джерге басдырганды.

Сосуркѳа, алай бла, кесини халкѳын беш башлы эмегенден кѳутхарганды.

1. Беш башлы эмеген Кѳарачайгѳа кѳаллай хатала этиб турганды?
2. Сосуркѳа ким болганды? Аны кючу неде эди?
3. Сосуркѳа, беш башлы эмегени ѳлтюрюб ючюн, анга кѳаллай «оюнланы» этдиргенди?
4. Таурухну планын салыб, китабда джазылганнга кѳре, хапарын айттыгыз.

ПЕЛИУАН КѳАРА-ШАУАЙ.

(Нарт таурух).

Кѳара-Шауай—Алауганны деу джашы,
Аны эмеген кѳыз эди анасы,
Бузла болдула аны сууу, ашы.
Ол болганды нартны пелиуан баласы.
Юч джыллыкѳны ол юч кюннге ѳсгенди,
Акѳ маралланы ол тутуб кесгенди.
Анасындан джашырдыла ѳсгюнчю,
Тулпар болуб пелиуан кюч келгинчи,
Кѳара-Шауай ѳсюб юйге келгенди.
Ол кючу бла кимни да дженгнгенди.
Минги Тауда отлаганды бир хора байтал,
Хар джылда табханды ол бир тай.

Къуш да юрениб аланы къабханды,
Къара-Шауай бирин сакълаб, алгъанды.
Аны ёсдюрюб Гемуда атагъанды,
Гемудагъа къайиш айыл тутмагъанды,
Аны айылларын къанджалдан этдиле.
Шауай джюрюйдю, джамчысын кийгенлей,
Гемуда асхайды, къулакъларын ийгенлей.
Аланы кючюн киши билмегенди,
Элде уллу чабыш болгъунчу.
Гемуда асхай, джорта кетгенди,
Чабышхан атланы барын да озгъанды.
Тамада айтханды «Бу аман къайдан келди?
Бу болмаса, мени атларым озар эди».
Къара-Шауай, джууаб этмей, кюлгенди,
Аны атларын бир-бир алыб кёлтюргенди,
Ат бойнунда келтириб иесине бергенди,
Пелиуан Шауайны Алауган—атасы,
Аны эмеген **къыз эд анасы**,
Къарыуу бла болгъанды ол нартха баш.
Къарыусузгъа барса, ариу сёлешгенди,
Пелнуан Шауай ачы сёлзю болмагъанды.
Гитчеликден Гемуданы алгъанды,
Эски джауурлугъун анга салгъанды.
Пелиуан Шауай Ёрюзмекге келгенди,
Кеси зыккыл джашчыкъ болуб джюрюгенди.
Джортууулгъа мени элт деб тилегенди.
— Да, хариб, сен сабийсе, болалмазса
Нартла бла, сен джашса, айланалмазса.
Нарт джортууул джел ургъанлай барады.
Юч-тёрт кюнню ашсыз-джукъусуз къалады.
— Огъай, джаш болсам да, кюреширме,
Айтхан джумушугъузну этерме.
— Да, хариб, кел, биз болгъанлай болурса,—

деди...

Нёгерлери суймедиле барырын,
Онгсундула аны бармай къалырын.
Чаба-джорта, бир агъачха джетдиле...
Шауайны Гемудасы амалчы эди:
Кёз туурада асхай эди бутсузча,

Кёз ташада уча эди ол джелча.
Энди ала агъач табада тохталла,
Къабхынлагъа барыр оноу этдиле,
Джаш Шауайны къюуб, алай кетдиле.
— Биз келирге отун джыйыб тур, — делле.
Къара-Шауай, джел ургъанлай, тебинди,
Къош ишледи, отун джарды, от джакъды,
Сора джюрюк Гемудасына минди.
Маралланы бир бёлегин ёлтюрдю.
Марал тери бла къошну джабханед.

Нёгерлери джукъ да табмай келдиле,
Марал гериден къошну кёрдюле.
— Къайдан табдынг муну уа?—деб сордула.
— Сизни кючюгюзден табдым аны да,—
Деб айтханды. Ийинандыла дагъыда.

Шауай сюйдю джигитлик кёргюзюрге.
— Ыз берсенг, бир джайылыб келирем,
Сыртны, тюзню, дуняаны бир кёрюрем.
— Да, хариб, бар, нек бармайса, неме,
Айлан, джюрю. Алая, сакъ бол, сабийсе.

Шауай асхакъ Гемуданы тартады,
Эски джауурлукъну анга къаблайды.
Гемуданы салынад къулакълары,
Эти арыкъ, асхайды аякълары.
Гемуданы хыйлалыгъын билмейле:
«Аны бла къалай барлыкъды»,—дейле.

Джюрюк Гемуда джетди узакъ джерлеге,
Кёб джылкъыны джыйды бир ёзеннге.
Шауай джылкъыны сюрюб кетгенди, —
Нарт батырла джашны ишини кёрдюле...

— Эй, джигит,—деб Ёрюзмек ызындан джетди.
Айт, улан, кимсе, билирге сюеме,
Айтсанг, кызым Агундуну берирме,—
Дегенинде, Шауай анга бурулду:

— Атам Алауган, анам эмеген,—деди.
Минги Тауда буз тешикте ёсгенме,
Сютюм болмай, буз сюммекле эмгенме,—
Деб Ёрюзмекге джууаб этди,
Атларын да кыалыннга бериб кетди...

1. Кыара-Шауай кыалай ёсгенди?
2. Ол кыаллай адам болганды, кимлени джакылаганды?
3. Аны минген аты Генджа-тай (Гемуда) кыаллай ат болганды, несине кыалай джараганды?
4. Нарт тулпар не джигитликке этгенди?
5. Кыара-Шауайны юсю бла халкыны нени сюйгени билинеди?
6. Кыара-Шауайны сыфатлаган сёзлени табыгыз.

НАРТ ТЕМИРЧИ ДАУАТ.

(Нарт таурух).

Эртде-эртде дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,
От тейриси джер тейрини алганды,
Кёк кюкюреб, джер бууаз болганды.
Тогъуз джилны, тогъуз кюнню
Ол бууаз болуб тургъанды,
Джер джарылыб, сора Дауат¹ туугъанды.
Суу анасы алыб аны джуугъанды.
Къобанланы аны ауузуна бургъанды,
Суу анасы эмчек ана болгъанды,

¹ Дауат, Даулет, Даует, Дебет деб да айтылады.

Ол ёсдюрюб нарт акъылдан толгъанды.
Ол Дауатны отдан болгъанд джюреги,
Къурчдан болгъанд санларыны кереги.
Сингирлери джая киби́к созулгъанды,
Керек болса, ол ызына джыйылгъанды.
Хар бир джиги безги киби́к ачылгъанды,
Сюймесе уа, ол артына джабылгъанды.
Джаны, къаны отдан болгъанд къуралыб,
Къолу джетсе, ташла эригенд къызарыб,
От тейриси отну тилин билдиргенди,
Джер тейриси ташла тилин бергенди.
Суу тейриси ашын, сууун ийгенди.
Дауат бир кюн нарт таулагъа баргъанды,
Ташла бла сёлеше, анда къалгъанды.
Ала бла оноу, кенгеш этгенди,
Ол ташланы къолу бла эзгенди.
Хар бир ташда не болгъанын сезгенди.
Ол ташланы гырджын киби́к ашагъанды,
Кёб ташлада не барлыгъын сынагъанды.
От тейриси болушханды Дауатха,
Кёб ташладан не суйсе да этерге,
Темир анга тылы киби́к болгъанды.
Къалай суйсе, алай ары созгъанды.
Отну, сууну, джерни тилин билгенди,
Ол нарт болуб темирчиге киргенди.
Ол ташланы суула киби́к эритгенди.
Магъаналарын айыргъанды, алгъанды.
Кюбелени, къалкъанланы ишлегенди,
Усталыкъны ол эбине тюшюнгенди.
Тау ташланы тишлик этиб биширгенди.
Ол ишлегенди алгъа тери кёрюкню,
Ол чыгъаргъанды джер юсюне темирни,
Ол башлагъанд джандырыб ташкёмюрню.
Гюрбеджисин салыб тырмы тауну джолунда,
Темирлени чайыр киби́к созгъанд ол къолунда.
Ол Дауатны чемерлигин билгендиле.
Джюз-джюз нартла сапарышле¹ бергендиле.

¹ Сапарыш—заказ деген магъана.

Тырмы таудан мағъаданны тюшоргенди,
Садакъ окъла, кубе этиб кийдиргенди.
Дауат бу джанында темирлени созганды,
Усталыгъы хар бир нартны озганды.
Хар кюн сайын джюз кылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кѣб затланы келтиргенди.
Кылычлары къуірукънуча кесгендиле,

Аны окълары кѣб тауладан ѳтгендиле.
 Кюбелерин аны кылыч алмагъанды,
 Садакъ окъ да андан ѳтюб болмагъанды.
 Дауат мында бу джанында таулары
 Кѣб сауутла этиб табдыргъанды,
 Таула башы бла ол джанына узалыб,
 Къара тенгизге сугъуб къатдыргъанды.
 Чий темирни болат этиб бергенди,
 Нарт аскерге кѣб садакъла этгенди,
 Генджа-тайгъа кюбе этиб бергенди.
 Садакъ бла уруб аны кѣргенди.
 Кылыч бла атны уруб сынагъанды,
 Ол, кесмей, аузу сыныб, къамагъанды.
 Садакълары къаяладан ѳтгендиле,
 Окълары Къара тенгизге джетгендиле,
 Нарт аскерни сауут кючю ѳсгенди,
 Кылычлары къаяланы кесгенди.
 Нарт халкъы кѣб джигитликле этгенди,
 Хар керекни Дауат этиб бергенди.
 Дауат болгъанд темирлени чыгъаргъан,
 Темир ишге юренирге буюргъан.

1. Темирни Дауатны кючю неденди? Аны сыфатлагъан сѣзлени табыгъыз.
2. Дауат не ишни баджаргъанды, къаллай кчулукъ этгенди? Аны усталыгъын, чемерлигин ачыкълагъан сѣзлени тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.
3. Дауат не бла джарагъанды халкъына?
4. Халкъны джашауунда, кесин сакълауда, ѳсюмонде сауутну-сабаны не магъанасы барды?
5. Нарт таурухда гипербодаланы табыгъыз, айтылгъан затлары джашауда орунларын ачыкълагъыз.
6. Нарт джырны баш магъанасы неди?
7. Нарт Дауатны этген иши бла бююнню ишчини ишни тенгешдиригиз, производство къалай ѳсгенин кѣргюзюгюз.

ТАУРУХЛА.

Къарачай фольклорда алкъын джыйылмагъанны орлунда тургъан таурухладыла (легендала.) Эндиге дери басмаланган таурухла джыйырмагъа да джетмейдиле, кеслери да бирери бирер китабда басмалангандыла. Таурухлада халкъны историсын-

дан айтылган кёбдю. Сёз ючюн, Қъарчаны, Адурхайны, Будуяны, Наурузну, Трамны юслеринден талай таурух барды. Эллини кьуралганларыны юслеринден, таулары юслеринден таурухла да кёбдюле. Эртдеги джигитликлени юслеринден таурухла да аз тюлдюле.

Таурух деб биз неге айтабыз? Эм алгъа халкъда нарт таурух, джомакъ, таурух, эл берген джомакъ деб аууз халкъ чыгъармаланы төрт тюрлюсюне алай айтхандыла. Бу төрт жанр иги ангылашыныр ючюн, орус фольклорну алыб къарайыкъ. Нарт таурухла энчи ышанлары бла былиналагъа ушайдыла, джомакъ сказкады, эл берген джомакъ — загадка, таурух — легенда, предание, сказание.

Алая арт джыллада нарт таурухха да, джомакъгъа да таурухла деб кьойганлары кёб болады. Ала ючюсю юч жанргъа киредиле.

Нарт таурухлада сёз нарт тулпарлары юслеринден барады. Нарт таурух назму халда келсе, биз нарт джыр дерге да болабыз. Нартла кеслерини джуртларын сакълагъан, акъыллы, деу адамла болгъандыла, деб айтыу алайды.

Джомакълада «эртде-эртде бир джерде, бир элде», деб айтылган болмаса, бир белгили джерни, элни аты айтылмайды, къачан болгъаны айтылмайды, не бир белгили адамны аты, тукьуму, этген ишлери айтылмайдыла. Джомакъланы аягъында «аны кёрмегенибиз кибик, ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ» деб, алай айтылады.

Таурухда уа алай тюлдю. Таурухда керти да болган бир белгили зат амалсыз айтылады: не элни, джерни аты, не джигитлик этген адамны аты, тукьуму, бир-бирде уа къачан болгъаны да айтылады. Сёз ючюн, Қъарчаны юсюнден айтылган таурухлада Загъзан, Элтаркъач, Басхан, Кьобан ёзени айтыладыла.

Таурухда айтылганнга аккыллы болсакъ да, бу джерлени атлары кертидиле. Эминадан кьырылган Джамагъат элни юсюнден таурух барды. Анда башха айтылган къалай эсе да, Теберди ёзенде Джамагъат деб эл болгъаны, ол эл 1808—1811 джыллада эминадан кьырылгъаны кертиди.

Таулары юслеринден таурухла да кёбдюле. Алада таула адамлача сёлешедиле, иш этедиле. Биз ол затха ийнанмагъанлыкъ-

гъа, ол таулары керти да болгъанларын билебиз. Къысхача айтыргъа, таурухну бир керти заты болургъа керекди, алая анда асламысына кертиден эсе, джалгъан айтылгъан кѳб болуб кетеди.

1. Таурух деб неге айтабыз?
2. Таурухну, нарт таурухну, джомакъны бир-биринден башхалыкълары неди?
3. Таурух бла керти хапарны башхасы неди?
4. Сиз билген таурухлары атларын айтыгъыз.

ЗУЛИХАТ.

«Доммай сейирлик джерди» деген бла «огъай, алай тюлдю» деб даулашыргъа, эшта, киши да излерик болмаз.

Ол джерни кѳрген адамны, алайын не заманда да унутмазча, джюреги ѳмюрлюкге учунады, алая Доммайны кесин кѳрмегенлей, къуру башха адамладан хапарын эштгенлери бла да суюдиле.

Тѳгереги тамаша таула бла къуршоуланган Доммай талагъа джерни бютеу сейирлик бояулары бла джасалыб кѳкден бир кюйюз атылгъанды. Ётгюр нартла ортагъа чыгъыб, чанчылыб тепсерге эркинирек джер къойгъанча, джашил джамчылы субай терекле, таладан артхаракъ туруб, бир-бири къатларына къысылыб, тау сыртлагъа дери ѳрлеб, аякъ баса, кѳз къыса, орталарында джерни. кѳкню ариулугъун да кесине алыб тургъан, минг оюулу Доммай талагъа къараб, сукълана, къаш кереди.

Ол кюйюзню эки джаны бла, къобуз согъа, харс ура, эки-юч суу ѳтедиле. Тереклени башлары бла, тойгъа кенгден къарагъан акъсакълал къартлача, ѳмюрлюк бузла, бетлерин кюннге айландырыб, накъут-налмазча джанадыла.

Бу сейирлик джашил дуняда, кюн тийсе, тиймесе да, бютеу болгъан джашнайды.

Былайгъа биринчи кере келген адам, ѳмюрюнде кѳрмеген тамашаны кѳре, дарман хауаны солуй, кюнню алтын таякъларын къолу бла тутта, менден насыблы ким барды дегенча, айланады.

Алая ол тамашаны тамалын кѳрюр ючюн, Доммайны огъары джанында Алибекге джол салады ол.

Джаяу джолчукъ арлакъдан арлакъ баргъаны сайын, Алибек да кесини ариулугъун, келбетин, къууатын кѳбден кѳб ача барады.

Алая аны кёксюлдюм бузларындан бетине сууукъ аяз къакъса, джолоучу, башын ёрге этиб, асыры сейирсингенден ауузуна сёз тюшмей, тегерекге къарайды, эки кёзюн бери алалмагъанлай, дагъыда атлаб тебрейди...

Алибекни буз башы бла тенгликге джууукъда, бетлерин кёкге айландырыб, тауушсуз-туйюшсюз, суйюмлю таула сюеледиле. Алада къар да агъарады, ханс да кегереди, аланы тюз башларында уа, суйюмлю бетин ёрге айландырыб, кёкюреги терен солурга кёлтюрюлгени бла, къутас чачы къая ранлада тозурай, бир сейирлик къыз джатады.

Андан узакъ бармай, акъ кийиз бёркю бла, тарпан атха да миниб, бир тулпар сюрюучю джашны анга мыллык атыб келгени чагъылгъан тубанда эсленеди.

...Къызны аты Зулихат болгъанды. Ол Къарчаны, аны он тегини ата-бабалары, урунуу суйген алапла деген джигит халкъны ичинде туугъанды.

Бу тау халкъ насыбдан кенгде къалмагъанды, аны джылы чууакъ кюнлери кёб болгъандыла. Ала тау ёзенледе арпа, тары сюргендиле, мюрзеу бюртюкле кюнде, алтын ёзеклеча, джылтырагъандыла, сыртлада гылджамюйюз джугъутурла, сюрюу-сюрюу болуб, айлангандыла...

Джауладан, кюн аманладан да тегереги таула бла сакъланыб тургъан Доммай талада таулула, бир-бирин ийнакълай, джашаулары урунуу бла джырда ашыргъандыла. Алая бир джолда, нек эсе на, насыб аладан аякъ кёлтюргенди. Алибекни бузлары джылтырагъан джерде чыпчыкъ ёталмаз кириш таулары араларында бир ачыкъ джер болгъанды. Алайы бла Доммай ёзеннге ийнелеча чанчылгъан къарлы джел уруб, таулулары кюнлерин къарапгы этиб тебрегенди.

Джаз сабан сюрюб, урлукъ атханлыкъга, кюз киши сабан ормагъанды, джугъутур сюрюуле, къая ранлагъа кетиб, къырылыб башлагъандыла. Адамла, джашау джолларыны аягына джетгинчи, аджалга кеслерин хорлатыб тебрегендиле. Ашарыкъ аз, ауруу кёб болгъандыла...

Зулихат, къызылы бла агъы тегюле, адам къараб къарамындан тоймагъан, аллай бир арну къыз болгъанды. Ол юйюнден чыкъса, кюн, анга тохтаб къарайма деб, айтыугъа кере, таулары артына батыучу заманындан кеч батханды.

Аны керселе, тишпырула, «ол да тишпыруду» деб, махтанган

этгендиле, эркишилени уа къарыуларына къарыу кышулгъанды.

Зулихатны огъурлу, акъыллы къарт атасы болгъанды, алай болса да къартны атын айтдыргъан аны кызы болгъанды.

Билмей тургъанлай, кюнлени бир кюнюнде Зулихатха мыдахлыкъ, бушуулукъ да келгенди. Ол кюлгенин, ышаргъанын да кыйгъанды. Атасы, анга кыйнала, кесин эм насыбсыз адамгъа санагъанды.

Бир кюн аны тенг кызылары: «Зулихат, эршиле ариу болургъа термиледиле, къарыусуз къартла джаш болургъа тараладыла, боран юйсюз-кюнсюз этгенле уа юйлю-кюнлю болуб джашаргъа сукъланадыла. Сен а? Сен джашса, ариуса, аламатса, биз джудузла эсек, сен аланы ичинде толгъан айса... Кыйынлыкъ сени атангы кърчдан къадама тоханасына кираллыкъ тюлдю, ёзен ичлеринде аны арпасы, тарысы да чагъады, анга хатерсиз джел джукъ да эталлыкъ тюлдю... Сора сен неге мыдах боласа?»—деб соргъандыла. Алая Зулихат алагъа аз, кёб да джукъ айтмай, бушууну теренинден теренине киргенди. Юйсюз квалгъанланы кёрсе, джылы юйде суукъдан квалтырагъанды, ачдан инджилгенлени кёрсе, аууз кыбынын бергенди.

Таудан ургъан огъурсуз джел, бютеу ёзен ичин башын тюбюне эте, артыкъ да айырылыб кыаты болгъан кечелени биринде Зулихат, акъырын барыб, джукълаб тургъан атасын кыучаклагъанды, тенг кызыланы эсине тюшюргенди, таулада джугъутур сюрюуюн сакълай, хыны, хатерсиз джел бла кюрешген джандан суйгенин кёзюне кёргюзтгенди, хоншу-тийре юйлени хар бирине мыдах къараб, барысына ичинден «сау квалыгъыз» деб, Алибекни ёмюрлюк бузларына атланганды...

Тауну башына ёрлеб, бютеу дунягъа айланыб: «О, джашауну, насыбны сакълаучу джинле, меннге бир болушугъуз!»—дей, джуртну кырутургъа джетдириб, джел уруб тургъан тауну тюзюсюне джатханды...

Зулихатны алай этгенин тюшюнде кёрюб, аны суйген джашы, деу сюрюуючю, эрлай джайдакъ атха мниб, къанатлыча, анга мыллык атханды... Тауну тюбюне джетерге, Зулихат сау болмагъанын эслегенди; бушуу деу сюрюуючюню къанатын сындыргъанды; аны джюреги урмай тохтагъанды, тарпан аты да тылпыусуз болгъанды...

Экинчи кюн эртденбла таулула уяныргъа уф деген аяз

джокъ, дунягъа бир сейирлик алтын кюн тийиб, хар зат алгъынча чагъыб, джашнай тура.

Асыры сейирсингенден адамла, не айтыргъа да билмей, Алибек тау таба къарагъандыла, анда болумну кёрюб. кёзлеринден исси джыламукъла къуюлгъандыла...

Теберди суу ма ол джыламукъладан къуралгъанды. Толу юч джылны ол, тузлу да, исси да болуб, ёзенлени алай барыб тургъанды. Андан сора сууну тузу кетгенди, таза, чокъракъ суу болгъанды, иссилиги сууугъанды, адамланы джюреклеринде Зулихатха терен суймеклик а бюгюн да сууумагъанды.

Къарлы тауну башында. суйюмлю тюрсююн кюннге айландырыб, кёкюреги терен солургъа кёлтюрюлгени бла, къара къутас чачы къая ранлагъа тозурай, бир арну къыз джатады...

Андан бери ол тауну атына Зулихат дейдиле.

Бир тарпан атха миниб, джигит сюрюучю джаш чагъылгъан тубанны ичинде анга мыллык атыб барады, алая не келсин—джеталмайды.

1. Доммайны арнулугъу къалай суратланады?
2. Доммайда таулула къалай джашагъандыла?
3. Зулихатны мыдах этген не зат болгъанды?
4. Доммайда халкъына къалай болушханды?
5. Доммайда, Алибекде болгъан эсегиз, таурухда айтылгъаннга ушаш затла кёргенигизден хапар айтыгъыз.

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА.

Джырла халкъ чыгъармаланы бир тюрлюсюдюле. Халкъ джырны бек сюеди. «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз къарын тоймаз», деб нарт сёз барды. Эски джырладан халкъны къалай джашай келгенин, таб историясын да билирге боллукъду. Магъаналарына кёре, эски халкъ джырла талай къауумгъа юлеши-недиле: иш джырла («Эрирей», «Ийнай», «Беллау», д. а. к.), история джырла («Къаншаубий», «Татаркъан», «Къанамат», д. а. к.), суймеклик джырла («Кемисхан»), чам джырла («Джёрме»).

Апсатыны джыры к̄варачай аууз творчествону бек эртде заманладан бери келген джырыды. К̄вартланы айтханларына, джырыны магъанасына к̄ре, бурун халк̄ уучулук̄ бла бек кюрешгенди. Таулада кийик к̄б болгъанды. Ол замандагъы к̄варачайлыла дуняда хар бир затны кесини аллахы барды деб тургъандыла. С̄з ючюн: к̄кню аллахы — тейри, сууну аллахы — суу анасы, чегетни аллахы — агъач киши, а. д. к. Кийиклени аллахы Апсаты болгъанды. Ол заманда, халк̄ны ангылагъанына к̄ре, Апсатыны к̄ызлары, джашлары да болгъандыла, кеси да кийиклеге оноу этиб тургъанды.

Ууда джоллары иги болур ючюн, уучула Апсатыгъа ариу айтыргъа, джалыныргъа, андап тилерге керек болгъандыла. Алай болмаса, Апсаты ачууланыб, джук̄ бермей к̄ояр деб, акъыллары алай болгъанды. Апсаты ачууланганды деб тургъандыла. Бу джыры Апсатыны к̄люн ачаргъа, джоллары иги болур ючюн этгендиле. Аны уугъа бара туруб джырлагъандыла.

Орайда, кюнюм к̄ыйнатхын,
 Май к̄запаны к̄айнатхын,
 Бизге к̄ан ырхымла чайнатхын.
 К̄ошда джашлагъа чоюн эт,
 Орайда, кюнюм к̄ыйынлы!
 Уллу джугъутурну союм эт.
 Орайда, кюнюм к̄ыйынлы!
 Берсин бизге базык̄ боюнлу.
 Сени джугъутурунг к̄аллай союмду...
 Богъурдак̄ кесдиргин к̄ойчу челекле,
 К̄абыргъасын тешдиргин элеклей.
 Мийикде болады джугъутурну к̄аласы.
 Аны к̄аласыды темир эшикли,
 Аны баласыды алтын бешикли,
 Аны бешик бауу алтын билезик,
 Алтын билезикле юздюрюн,
 Джугъутурну чынгылладан джюздюрюн.
 Танг болады, джаным, джашла, туругъуз!
 Аджаллыгъа сауут-саба к̄уругъуз!
 Аджаллынг тубесин аллыма,

Бермесин душман—къанлыма,
Берир болсанг, тья келгин аллыма.
Сындыртхын ауур санларын.
Бёркдоре чыгъаргъын ёпке къанларын,
Уруб сындыртхын ауур санларын.
Барды сени къулакъ сайын малларынг.
Да бер, къурманынг болайым.
Берир малынгы бер, хайда!
Бермез малынгы кери айда!
Мараучу тангны тауугъу,
Ачыгъан бауур, сууукъ суу
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз:
Темир боюнсхасы бойпунда,
Кюйген гырджыны кюйнунда.
Къыйын къулакъ, тар сызгъа,
Ючню-тёртню бергин бир ызгъа.
Джугъутурунг тогъай башлы, токъ кёзлю,
Тюшюр къолгъа, ётюрюксюз, сау сёзлю.
Тогъайбаш такъдыргъын тасма джантаугъа,
Алты бутакълы тийсин алтаугъа.
Болур таула башы бир кириш,
Ашхыгъа, джаманнга этмегин тенг юлюш,
Аны къаралдысы барды, джар кибик,
Аны къанын къаргъа тёркдюрсюн,
Анда ючню-тёртню бирге чёкдюрсюн.
Таб болады къарт текени джатыуу,
Къабыргъасындан къара шокну къатыуу,
Унутмайма аны этини татыуун.
Сени джугъутурунг къаллай союмду!
Экилеринг болады ауур сагюнджю,
Улакъларынг болады къазан аш,
Аллыбызда хазыр болсун тогъайбаш.
Джаным, уланла, танг болады, барайыкъ,
Таб тюшгенлей, юлюшюбюзню алайыкъ!
Керпес этдиргин къошда итлеге,
Бёсгюнле джарашыудула аркъа джюклеге,—
Къошда джашланы къууанчы,
Ныгъышда къартланы джубанчы,

Къошубузда май къазанла кьайнатхын,
 Орайда, кюнюм, ойнатхын!
 Къулакъ сайын кёб малынг.
 Кёб малынгдан бизге сайлатхын.
 Кетиб барад джугъутурну ызлары,
 Апсатыны сары чачлы кызылары,
 Бизге онг болгъанды басхан ызлары.
 Болур танг кызылары гошала,
 Джугъутургъа кысыр эчки къошарла.
 Сени джугъутурунг чунакъ къулакълы,
 Сени эчкилеринг эгиз улакълы.
 Эгиз улакъладан тигим этсенг а!
 Сени берир кюнюнг сют кибик.
 Бермез кюнюнгде айландыраса ит кибик.
 Эгиз улакъланы бизге ызлатхын.
 Мыйыкълагъа джау бурхула бузлатхын.

1. «Апсаты» деген джыр не заманда, не ючюн джырланганды?
2. Бурун халкъны джашауунда уучулукъну кьаллай магъанасы болгъанды?
3. Таулада айланган кьаллай кийик малла билесиз?
4. Джырда айтылган «чынгыл», «тасма джантау», «гошала», «чунакъ», «тигим» деген сёзлени магъаналарын кьалай ангылайсыз?
5. Учуланы кьалай джашагъапларындан айтылгъанны табыгъыз.

ЭРИРЕЙ.

«Эрирей» Къарачайны эм эски джырларыны бириди. Бу джырны ындыр басхан заманда джырлагъандыла. «Эрирейни» джырласанг, джашау къууатлы, иш тынч, мюрзеу кёб боллукъду, деб мурат этгендиле бурунгу къарачайлыла.

Ой, байла-бийле сеннге кьор, ёгюз!
 Джарлыгъа берген сууабды,
 Джарлыгъа берген джаны ючюн,
 Ой, байгъа-бийге берген малы ючюн.
 Ой, байла-бийле сеннге кьор, ёгюз!
 Эрирей айта, батсын кюнубюз.
 Эрирей айтылыр эл бла,
 Кире сууртхун джел бла.

Ой, джаным-кёзюм, къара тууарла!
Бетлерин, кьолларын балда джууарла,
Была бир насыблыгъа тууарла,
Ындыр баса, ындыр баса,
Арыб джатсын биригиз.
Насыбдан толсун юйюгюз.
Эртденбла эрте туралла,
Была да бир насыблыгъа тууалла.
Джай болса уа, джалпакълагъа кетерле,
Анда аякъларын узатырла, джатарла,
Барыб ала кюрт орунлада отларла...
Туругъуз, танг болгъанды.
Ындыргъа кюлте салайыкъ,
Кюнорта болмай, эки салам алайыкъ,
Была умур-чумур этерле.

1. «Эрирей» деген джыр не заманда, не ючюн джырланганды?
2. Бурун ындырны къалай басхандыла? Бусагъатда мюрзеуно къалай джыядыла?
3. Джырны магъанасын айтыгъыз, азбар этигиз.

ДОЛАЙ.

«Долай» деген джырны бурунгу адамла джау чайкъагъан сагъатда джырлагъандыла. Ала, «Долай» деген джырны джырлай чайкъасакъ, кёб эмда татлы джау тюшерикди, деб умут этгендиле.

Ой, Долай, Долай, май Долай!
Ийнекле келелле, черкес джылкылай,
Эчкиле келелле, акъгъан чырпылай.
Ой, Долай, былай джау гыбыт,
Муну айранындан джауу кёб,
Бузугъу болмагъан сауу гыбыт,
Муну бузугъундан сауу кёб,
Ой, сенден майла алырбыз,
Тамаданы аллына салырбыз.
Тамадабыз кьош-кьош тигим къабдырыр.

Мени айтханына дженгил чабдырыр,
 Айтханына дженгил чабмасам,
 Бутларыма сыйры чыбыкны тартдырыр.
 Ой, Долай, былай, май Долай!
 Бизни юйюбюзге хан кьонакъла келдиле.
 Ой, джаным, сени сакълай- сакълай ёлдюле.
 Ой, бола эсенг, бол гыбыт!
 Болмай эсенг, сени бучхагъынгы тешелле,
 Мени да кьулагъымы кеселле,
 Эксин да бир-бирине тагъарла,
 Тюблеринден отну кызыу джагъарла.
 Джел уруб тыкъыр-мыкъыр этдирсин.
 Сюрюучюлеге иги юлюш джетдирсин.
 Ой, Долай, былай былкында!
 Мен айтайым Долайны сарынын.
 Болмай эсенг, бурсун, сен гыбытны, къарынын.
 Муну пчиндеги къара ийнекни майыды.
 Муну тышындагъы—сары эчкини гыбыты.
 Ой, Долай, Долай, май Долай!
 Ой, къакъыракъда къаз ойнар...
 Ой, къакъыракъда эки къаз,
 Бири ала, бири боз,
 Аласын кьой да, бозун ал,
 Анасыны сыры кызында,
 Атасышы сыры уланда.
 Атагъа ашхы улан тууса,
 Ол кьула тюзде бау этер,
 Аны ичи толу мал этер,
 Дуниягъа ойлашыб, кар этер.
 Атагъа джаман улан тууса,
 Атасындан кьалгъан кёб малны
 Ол карыклагъа санатыр,
 Кесни тёппе кекелин
 Къатынлагъа таратыр.

1. «Долай» деген джыр не ючюн джырланнганды?
2. Джырда иги уланны, джаман уланны юсюнден къалай айтылады?
3. Джырда кеснигиз ангыламагъан сёзлени сёзлюкге кёчюрюб, юде билиб келигиз.
4. Джырны иги окъургъа юренигиз, магъанасын айтыгъыз.

ИЙНАЙ.

Бу джыр, «Эрирей» бла «Долай» кибик, эски къарачай иш джырды. «Ийнай» тыбыл (чепкен, кийиз) басхан заманда джыр иги джырланса, чепкен къалын боллукъду, иш да дженгил кьорарыкъды деб, ийнаныб тургъандыла.

Ой, ийнанай-ийнанай,
Ийнай-ийнай этебиз,
Тыбыл басыб,
Санланы тюзетебиз.
Ой, ийнанай-ийнанай,
Кюреш, санланы кыйнай.
Ийнай айтсанг, иш айныр,
Айнымаса, не хайыр?
Ой, ийнай-ийнай деселе,
Къысхаралла кечеле.
Ийнай-ийнай этгенни
Къалын болур чепкени.
Ой, ийнай-ийнай, джанларым,
Талчыкъмасын санларым,
Джюню кьой да кёб болсун.
Аркъау бой да кёб болсун.
Къалын болур чепкеним.
Аямайың тебледим.
Ой, ийнай-ийнай-ийнай,
Тыбыл турмасын кыйнай.

1. «Ийнайны» къачан джырлагъандыла?
2. Бусагъатда кийимни къалай этилгенинден хапар айтыгъыз.
3. Джырда нени юсюнден айтылады?

ЭПИТЕТ.

«Апсаты», «Эрирей», «Долай», «Ийнай», «Алгъыш», «Беллау» деген халкъ аууз чыгъармалада Къарачайны озгъан ёмюрледе джашауу, иши, бир къауум адети суратланадыла. Алада джашауну, урунууну, адетни ачыкъ кёрюзген кёб алапат сыфатлагъа тубейбиз. Сёз ючюн. «Апсатыда» — *май къазанла, чоюн эт, уллу джугъутур, базыкъ боюнлу, темир эшикли, алтын билезик.*

ауур санларын, дагъыда башхала; «Эрирейде» — къара тууарла; «Долайда» — май долай, джау гыбыт, къара ийнек, сары эчки. ашхы улан, «Алгъышда» — токъ санлы, толу аякъ, къуругъан чёб, дагъыда башхала; «Беллауда» — огъурлу къаргъа, алтын тегерек, къысыр малла, гитче бала деб айтылгъан джерлерни табабыз. Бу айтылгъанлада «май чоюн», «уллу», «базыкъ темир», алтын, «ауур», «къара», «сары», «ашхы», «токъ санлы», «толу къуругъан», «огъурлу», «гитче» деген сыфатла хар затны ачыкъ суратлагъан эпитетле (белгилеуле) боладыла.

Эпитет деген бир затны юсюнде эм белгили ышанын кёргюзген сёздю. Эпитет затны не джукъну ачыкъ, кёзге туру этиб, окъуучугъа тюрлю-тюрлю сезим келтиредн. Эпитет суратлана тургъан хар затны, заманына, болумуна, джерине кёре, эм керекли сыфатын береди. «Апсаты» деген джырда: «Джугъутурунг тогъай башлы, токъ кёзлю, тюшюр кьолгъа ётюрюксюз, сау сёзлю», деб айтылады. Биринчи тизгинде «башлы», «кёзлю» деген сёзлени суратлар ючюн, аланы башхаракъ сыфатларча сёзле (Тегерек, семиз, тойгъан деген сёзле берилмей, *тогъай башлы, токъ кёзлю* деб, «тогъай», «токъ» бериледиле. Не ючюн десенг, *башлы, кёзлю* деген сёзлеге *тогъай, токъ* деген сыфатла, болумларына кёре, барындан да бек келишиб, окъугъан адамгъа джугъутурну тюрсюнюн толу, ачыкъ кёргюзедиле.

Къарачай тилде эпитетле сыфат халда боладыла. Ала *эшикли, билезик, гыбыт* деген атланы белгилейдиле.

Эпитетлени орунларын, сыфатла бла атланы тышында, сёзлеуле да тутадыла. Сёз ючюн: «ачы тукъум кишнеди» деген сёзлеу эпитетни орун тутарыкъды.

Эпитетлени бир къауумуна тохтамлы эпитетле дейдиле. Халкъ аууз чыгъармалада тохтамлы эпитет бла халкъ хар нени къаллай болургъа керек болгъанын айтады. Сёз ючюн: джаш—тулпар, алай дегени—къарыулу, батыр, сёзюне керти; къыз—джигер—алай дегени ишлей, эте билген, джигер, сыйлы, юлгюлю болурлары изленеди.

Эпитетле халкъ аууз творчествода, джазыучуланы чыгъармаларында бир джаны бла джукъну —затны, табигъатда бола тургъан тюрленмекликлени суратлайдыла, экинчи джаны бла—халкъны, джазыучуну, назмучуну халын, сезимин белгилейдиле.

1. Эпитет не болгъанын ачыкълагъыз.

2. Окъугъан чыгъармаларыгъызда эпитетлени табыб, юлгюле келтиригиз.

Бу историялы джырды, джашауда керти болгъан затны юсюнден этилгенди. XV—XVIII ёмюрледе кърым ханла, къызылбек бийле эмда башха зорчула, Къарачайгъа чабыб, мал, адам сюре тургъандыла. Къарачайдан да аманлыкъчылыны башха джерлеге чабыб мал сюргенлери, джесир келтиргенлери болгъанды. Бу джырда Къарачайдан мал, адам сюрюлген кёзюуде Татаркъанны этген джигитликлери кёргюзюледиле.

Джауумла джауалла джалпакълагъа, кёллеге,
 Къуугъун келгенди Къарачайда эллеге,
 Ныхытны башында сюдиле юч къурукъ,
 Дууут Аягъындан чыкъды ачы къуугъун-къычырыкъ.
 Бир къауум джетди Къарачайгъа ычхыныб,
 Анда болур Батта улу батыр Татаркъан,
 Джетишген кюн алады ол керти къан.
 Экинчиси Мука улу омакъ Байчагъар,
 Къылычындан кызыл-ала къан агъар.
 Татаркъан бизден артыкъ не этеди?
 Джау кёрсек а, аллыбызгъа салабыз,
 Джаугъа джетсек, къаныбызны алабыз.
 Татаркъанны кюндюз излелле да табмалла.
 Эр джигитле джукъламалла, джатмалла,
 Иммолат да ёрге-энишге чабады.
 Кеси миннген тору аджирни арытды,
 Бийлигин сахтиян чарыкъла бла танытды.
 Татаркъан а джолоучулукъ алгъанды,
 Ох эте, кеч эте, экинчи кюн келгенди,
 Къарагъанды да элде киши кёрмегенди.
 — Анам, джаным, бизни элибиз къайры кетгенди?
 — Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.
 — Анам, тюнене къойчу къошда къалгъанем,
 Джангур джаууб, онгуз, къолайсыз болгъанем.
 Эртденбла сюрюу къобхунчу,
 Бек ач болуб, уллу инджилиб джетгенме.
 Ашыгъыб мен эртде туруб кетгенме,
 Бир хазыр джугъунг джокъмуду?

— Алгын ийген кьойларынгдан этген эдим кьурманлыкъ,
Андан санга толу юлюш кьойгъанем,
Юч ёзенден юч эгечинг джетдиле,
Ала, джылаб, санга алгыш этдиле.
Юч сюегин ючюсю ашаб кетдиле.
Санга кьалгъан джауорун бла баш джарты —
Санга ауузунга тийсин деб кьойгъанем.
Ашай тур, ол тюдю ашарыкъны арты.
Ол джауорунну этин сыдырды да юч кьабды,
Элни кьуугъунга кетгенин джауорундан таныды¹.
— Анам, мени, иш заманды, деб джубатма,
Кьуугъунга кетген аскерни да узайтма,
Берген сютюнг бла сенден тилейме.
— Кьалмазлыкъса, джашым, аны билеме,
Дууат джалпагъын кьызылбек аскер алгъанды,
Элибиз да, кьуугъун этиб, кьуралгъанды.
Джалпакъ кьыллы кьалмай, ёзеннге да киргенди,
Къатынны, кьызын джалан аякъ этиб сюргенди.
Эмчек ананг бара эди, кьызгъан ийнекча, ёкюре,
Кьызылбекле бара элле, джесирлеге джекире.
— Анам, бюгече бир джарлы джашчыкъ кёргенем.
Ол джашчыкъгъа чабырларымы бергенем.
Джокъмуду манга эрик ашагъан чабырлыкъ?
Кьалмагъанды энди рахатлыкъ-сабырлыкъ.
Чабырлыкъны ууа, чаба кетгенди,
Эрлай джолда эки чабыр этгенди.
Аскерни Схауат сыртында джетгенди.
Секириб ол эрлай ёрге тургъанды,
Эки этегин бюрек башындан кьайырды.
Уланланы эркечлерин айырды.
Бёлек уланны сыртны эниште,
Сютден тойгъан маркъа кьозулай ойнатды,
Джетгени бла кьан гыртчыла кьайнатды.

¹ Меджисуу заманда джауорунга кьараб, джашауда не боллугъун, не кьаллыгъын билирге боллукъду деб ийнаныб тургъандыла. Бу джырда да меджисуулукъну ол шарты кёрюнеди ансы, мал, адам сюрюлгенин Татар кьан джауорундан билмегенди, адамла айтхандыла.

Ёте барды да, эркек кѳузгѳунча, кѳычырды,
 Кѳыркѳылгѳан кѳойгѳа джыйын джанлы ычхынды,
 Схауатны кѳызыл кѳаннга алдырды.
 Батта улу батыр Татаркѳан
 Арыгѳан джашлагѳа салды ат аркѳан,
 Манс джетмейди батыр Татаркѳанны белине.
 Ой, бет табдырды Кѳарачай деген элине.
 Батыр Татаркѳан алтынлыгѳа бетден бетге базады,
 Кѳызылкѳенчек улу омакѳ Иммолат,
 Аягѳындан, черкес атлай, асхайды,
 Татаркѳан алтынлыны бетден бетге атады,
 Кѳызылкѳенчек улу аягѳындан, черкес атлай. джатады.
 Схауатда ачы бард да, гара джокѳ,
 Не кѳарайбыз да, Алботланы Зулияда
 Бирден сора джара джокѳ.

1. Джыр нени юсюнден этилгенди?
2. Татаркѳанны халкѳны сюйгени, джигитлиги неден белгилиди?
3. Джырда меджисуулукѳну шартларындан не зат айгылады?
4. «Юч ёзен» деб кѳайсы джерлеге айтылады?
5. Иммолат деген бийни хомухлугѳундан не айтылады? Хар заманда керт патриотла, джигитле урунган халкѳны ичинден чыкѳгѳанлары джырда кѳалай чертиледди?
6. Джырда эпитетлени табыгѳыз.
7. Бу сѳзлени неге айтылгѳанларын ачыкѳлагѳыз: джалпакѳ, кѳылыч, кѳуугѳун, джесир, эмчек ана, чабыр, манс.
8. Бусзгѳатда бизни уллу кѳралыбызны миллетлери кѳарнаш шохлукѳда джашагѳанларыны юсюнден хапар айтыгѳыз.
9. Сиз башха кѳайсы историялы джырланы билесиз?

АЛ ЭМИНА.

Эртде заманлада эмина ауруу кѳарачай халкѳгѳа талай кере уллу кѳыйынлыкѳ салгѳанды. Эминадан юйдегиси бла, таб тийреси бла кѳырылыб кетгенле болгѳандыла. Бу джырда айтылгѳан эмина Кѳобан ёзенинде (Уллу Кѳарачайда) 1790—1800 джыллада болгѳанды. Экинчи кере эмина 1808—1811 джыллада Теберди ёзенде Джамагѳат элине киргенди, андан сора ол эл тѳуб болуб кѳалгѳанды. Кѳюн сайын эминадан талай адам ёлюб баргѳанлыкѳ-

гъа, больница, доктор болмагъан заманлада бир джерден бир тукъум бир болушлукъ табылмагъанды. Джырда къуру тарыгъуу, таралмакълыкъ айтылыб тургъаны аны ючюндю.

Шхайтыдан бир къара къаргъа кычырды,
Къарачайгъа бир кюзлюк ёртен ычхынды.
Акъыллы башланы тели этди, сер этди,
Ёртен тюлдю, ол а къанлы ёлетди,
Къойда айланган къойчу итлени
Къой кесерге, тейри, юретди.
Джерле джарылдыла да джер чыкъды,
Бу джаман ауруу бизни ичибизде нек чыкъды?
Чыкъды эсе, Шам Къарачайны джер джугду.
Отла джаналла Учкуланда джалынсыз,
Бу ариу кызла къайры кетиб баралла,
Некяхлары бир да болмай, къалынсыз?
Кёзлери, къашлары къара кыйылыб,
Тал чыбыкъла кирик, ары-бери бююле,
Нек барадыла джер бешикlege джыйылыб?
Къайда къалдыла сабийlege салынган
Ма ол къаты сюекледен сыппала?
Къурукълада, кое ашаб, халек болдула
Чепкенликге айырылгъан ариу кыппала,
Къалабек улу Асланбек кёрдемчи
Кёгде чаукаланы шок бла атады.
Кючюк улу Асланбек, не этейим,
Къонакъ юде джер къучакълаб джатады.
Асланбекни сарыкулакъ сюлюгюр бычагъы,
Бир узалгъанлай, джети ёлюкге джетеди
Бийнегерни къаблан кирик къучагъы,
Бийнегерни къатыны болур ариу Генджекъыз,
Суу тилегенге аякъ бла бал береди.
Къаншауну къатыны ариу Хайыркъыз
Тишлик тилегенге, тутуб, суусаб береди.
Гилястанны къатыны ариу Заурдат,
Намыс ючюн, агъач аякъдан тюшмей, джан беред.
Чегетден кюннюмге къараб джылайды
Гилястанны ай джаякълы келини.
Энди бу джалгъан дуняда къараб ким кёрю

Кючюк улу сары Бекмырзаны тюрсюнюн?
 Мени сары атымы сабанладан бери алыгъыз!
 Эки уланымы джанаша кѳрге салыгъыз!
 Асланбек кеси ала аслан беллиди.
 Шхайтыны тогъузоулан сакълайды.
 Кѳб ѳлюмден къабыр орун табмайбыз,
 Биз сорабыз да, эмина кирмеген эл джокъду.
 Нек болушмайла межгитледе къуранла?
 Къартларыбыз кырылыб шындык болдула.
 Эмина тийген ѳлмей къалмайды.
 Кѳб дарий, джибек бермесек,
 Афенди ѳлюк къатына бармайды,
 «Ол шейтди», деб джууб, кѳрге салмайды.
 Алгын ѳлген бастырылмай къалса да,
 Афенди дарий бергеннге чабханды.
 Эмина бизни къалай излеб табханды?

 Энди гяур эмина не этерикди
 Адамыбыз бары къалмай ѳлгенди?

1. Эмина къайда, къачан болгъанды?
2. Халкъгъа кыпынлыкъ джетгенини юсюнден не айтылады?
3. Джырда дин башчыла къалай суратланадыла?
4. Бу сѳзле бла айтыулары магъаналарын ачыкълагъыз: «къара къаргъа кычырады», «кюзлюк ѳртен», «шам Къарачай», «джер бешикге», «кѳрдемчи», «сюлпюгюр бычакъ», «кюннюм».

КЪАНАМАТНЫ ДЖЫРЫ.

Эбзеланы Алийни джашы Къанамат Тѳбен Тебердиде (Сын-тыда) кеси кыйыны бла джашагъан, тюзлюкню, эркинликни сюйген таукел, ѳтгюр адам болгъанды. Ол сеbebден патчахны къул-лукъчулары Къанаматны, эки нѳгери бла тутуб, тюрге ийгендиле. Ала, тюремеден къачыб. джети джылны таулада башларын сакълаб, джетген джерде онсузгъа болушуб, зорчулагъа дерт къайтара айлангандыла. 1893 джыл, Къанаматны ѳлтюрюб, нѳгерлерин — Эбзеланы Къасбот бла Ёзденланы Гыкканы Сибирге ашыргъандыла.

Джырда бу затха хаякъны кемсиз кыйналгъаны айтылады.

Эбзеланы джигит туугъан Къанамат,
Эки кёзюнгден, джууб-джууб, къан агъад.
Этер эдинг, санларынга бош болсанг,
Сени ургъан итле бла къазауат.

Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады.
Ой, Учкуланда бир джигит ёлюк джатады.
Чыкъгъан эдинг Сынты къабакъдан абрек,
Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюнюнг ит болуб,
Джети джылны айланганенг хаджирет.
Кийген кийминг зее болуб, кир болуб.
Джети джылны Амгъата бойнун сакъладынг,
Кийikle ёлтюрюб, таулада этле къакъладынг.
— Къасбот, къарнашым, ёлюр тюшюбюзню

кёргенме

Кесим джангыз къымыжа болуб кёргенме,
— Къоркъма, Къанамат, адам кёрмез тюш

джокъду.

Да бизни кибик эрле тюшмез иш джокъду.

— Келчи, Къасбот, биз былай этиб турмайыкъ,
Дженгил огъуна биз Къарачайгъа барайыкъ.

Къонакъбайны Хубий улуна салайыкъ.

Биз баргъан эдик Абул-Керимге къонакъгъа,
Абул-Керим бизни къонакъ кибик кёрмеди,
Кёрмесе да, тахсабызны итлеге бермеди.

Толу кюнню къонакъ юйюнде джашырды,
Экинчи кюн бизни ариу айтыб ашырды:

«Закон мени энди ариу кёрмейди,

Джазгъан къагъытыма толу джууаб бермейди.

Гюллю улу Хаджи-Бекирни джаны кибик кёреди,
Джазгъан къагъытына уллу акъыл педи».

Биз баргъан эдик, ой, Учкуланнга къонакъгъа,

Бизни кёргенлей, ол гинджи кибик кийинди,

«Хош келдинг, Къанамат», — деб, тюлкю кибик,
сюйюндю.

Алай баргъанлай, бизни къонакъ юйге салганед,
Хыйла бла сауутларыбызны алганед.

Кечесинде баллы хантдан тойдурду,

Кюндюзюнде къара къойлай сойдурду.

«Мен барайым да, кьагъыт, кьалам алайым,
Сеннге, Къанамат, ариу кьагъыт джазайым,
Киши кёрмезча, сени деменгили джашырайым».
Алай айтыб, ол бизни кьоюб кетгенед,
Эшиклерибизни тышындан кылыч этгенед.
Мычымай Ачау улу старшинагъа джетгенди,
«Кийикле тутдум», деб кьууаныб, хапар этгенди,
Къанамат тургъан юйню тегерегин конвой
алгъанды.

Дауурланы эштиб, Къанамат башын терезеге
салгъанды.

— Къасбот, — дейди, — ой, бизге болур болгъанды.
Тегерегибиз къара чаукадан толгъанды.
Ай, Къасбот, керти болду бизни тюшюбюз.
Кьолай болмады бизни кьонакьбайда ишибиз.
Тогъуз окъ тийгенди, Къанамат, сени башынга,
Къара кюнле келдиле Аллийни джигит джашына.
Не болгъан эди белингде къара кьамагъа,
Мыйынг чачылды юйде эшик кьангагъа.
Протоколунгу кьанынг бла джазалла,
Къабырынгы къара багъанада кьазалла.
Эбзеланы тулпар туугъан Къанамат,
Къабыргъангда барды артыкъ негинг.
Сени кьанынгы бу итлеге кьурутмаз
Артында кьалгъан сынгар улан сюегинг.
Джаргъан дохтурла сени башынгы сылайла,
Тиширыула, тюрсююнуге къараб, джылайла.
Амгъатада талай джылны джашадынг,
Марал, кийик териледен кьош этиб,
Итден туугъан Гюллю улуна нек ышандынг?
Уллу келлю болдунг, джанынгы бош этиб.
Кьочхар улу, Къанаматны ёлтюрюб,
Патчахдан чын, саугъа, ашау алады,
Мурдарлыгъы ючюн медал тагъады,
Елдо-кетди Эбзеланы Къанамат.
Тулпарлыгъынг арт кюнюнге джарамад.
Дунияда сенден джарлы ким болур:
Эгечинг джокъ кезлеринги джумаргъа,
Ананг джокъду ёлгенинге джыларгъа,

Атанг джокъду схатынгы къуараргъа.

Ма, кёрдююзюмю Хаджи-Бекирни этген итлигин?

Ала бар, Хаджи-Умар, сойгъап кийингинги джиблигин.

Бу тизгинлени магъаналарын ачыкълагъыз:

1. «Джюрюдюнг, кеченг бёрю, кюндюзюнг ит болуб».
2. «Хош келдинг, Қыанамат», деб тюкю кибик суюндю.
3. «Тегерегибиз къара чаукадан толгъанды».
4. «Қъабырынгы къара багъанада къазалла».
5. «Қъабыргъангда барды артыкъ иегинг».
6. Қыанамат хаджирет нек болгъаныны, ол урунганланы къалай джакълагъаныны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.
7. Джырны сёзю эмда макъамы бла бушуу къалай ачыкъланнганын айтыгъыз.

СОЛТАН - ХАДЖИНИ ДЖЫРЫ.

Байчораланы Солтан-хаджи оғары Тебердиде акъылы, адамлыгъы, тюз иннетлилиги бла айтылыб тургъан адам болгъанды. Ол халкъгъа тенглик-тюзлюк ючюн кюрешген демократ болгъанды. 1908 джыл, 15 майда къауум негери бла Тебердиде талай байны джерлерин сыйырыб, джарлылагъа юлешгенди. Ол хапар Петербургда патчахха джетгенди, Солтан-хаджини Оренбург губерниягъа ссылкагъа ийгендиле. Аны джоюлуб кетгенине халкъ, бек къыйналыб, бу джырны этгенди.

Ой, Хаджи, Хаджи, да къайры бараса, джол болсун!

Этген ишинг сени башынга онг болсун!

Оюлгъанды уллу Тебердини кёпюрю,

Итле джоюб ийдиле, ой, джарлыланы ёкюлюн.

Оғары часткангда къайнаб чыкъгъан къара

сууларынг,

Ол къара суулада да чабакъла ойнайла,

Акъыллы башында сени къан къазанла къайнайла,

Элингде-джерингде сени джашаргъа къоймайла.

— Салам болсун къарнашларым Эсен бла Нанакта,

Ишим тюшгенди патчахны джанында сенатха.

Эгечинг Джанымхан, джанынга рыслаб, джыламайд.

Патчах сени Кавказда къояргъа унамайд.

Медал тагъыгъыз Хаджини аба тонуна,

Кетиб бараса сен каторганы джолуна.

— Бойнум чыдамайды Оренбургдан ургъан сууукъгъа.

Салам болсун джамагъатха, джууукъгъа.

Ариу къарылгъачла чалдышынга келиб къоналла,
Сени хапарынгы джарлыла бир бек соралла.
Эй, былаймы эди, Хаджи, сени джырынгы эжиую?
Къоркъма, Хаджи, келир бу итлени сеннге кёзуюю.

1. Солтан-хаджиге «джарлыланы ёколю» деб нек айтылады?
2. Аны каторгагъа нек ийгендиле?
3. Джырыны баш магъанасы неди?
4. Революционер болмагъанлыкъгъа, бай болгъанлыкъгъа, халкъгъа иги-ликни излеген алчы адамладан дагъыда кимни билесиз?

СОВЕТ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

ГРАЖДАН ҚАЗАУАТНЫ ЮСЮНДЕН

ПАРТИЗАН ДЖЫР.

Большевикле келелле, орайда,
Ёзенледе цеп болуб, ой, орайда.

Кадетлени хорларбыз, орайда,
Биз аладан кёб болуб, ой, орайда.

Бийле умут этелле, орайда,
Халкъны джегиб турургъа, ой, орайда.

Қъара халкъны сыртына, орайда,
Темир чыбыкъ уругъа, ой, орайда,

Қъайры къачыб барасыз, орайда,
Аман кюркъакъ чанкала, ой, орайда.

Қъара тенгиз джуханды, орайда,
Кадетлени ызларын, ой, орайда.

Қызыл байракъ кызартханд, орайда,
Минги Тауну бузларын, ой, орайда.

1. Большевиклени ётемликлеринден, таукелликлеринден джырда къалай айтылады?
2. Халкъны унукъдуруб тургъанла къалай суратланадыла?
3. Хар тизгинни аягъы «орайда» деген сёз бла бошалгъаныны магъанасын айтыгъыз.
4. Джырны азбар этигиз.

АСҚЕРЧИНИ ДЖЫРЫ.

Биринчи юйюм, мени Ата джуртум,
Сени сакъларгъа кетейим,
Машинада бара, фронтха джетгинчи,
Сеннге мен бир джыр этейим.

Ата джурт ючюн урушха кириб,
Тоблагъа окъла салырбыз,
Фашистле къачыб, биз аланы сюрюб,
Берлиннге дери барырбыз.

Биз джигит болуб, Джуртну сакъласакъ,
Ол ит фашистле кирмезле,
Къартны, сабийни эмда онгсузну
Ала джукъусун бёлмезле.

Джерибизге кирген къанлы джаулары
Энд джюреклерин джарабыз,
Гранатлары ёшюнубюзге байлаб,
Танкалагъа къаршчы барабыз.

Совет танкала западха баралла,
Ала джерни, кёкню къаралтыб.
Джангы джашаугъа биз джол салабыз,
Къан ичген гыбылары къоратыб.

Къутургъан бёрюча, улусун Гитлер,
Ол уясындан кеталмай,
Джан берир кеси да бизни къолубуздан,
Ол муратына джеталмай.

Къутургъан бёрюню илгиздик этдик
Ол терен, ташлы уядан.
Энд кишини къабыб, уун иймесин деб.
Аны тас этдик дуньядан.

Машинада этген джырымы
Энди джашауумда кёреме,
Уруш бошалды, ма биз хорладыкъ,
Анам, къууанч хапар береме.

Сюйген джырымы джырлайма, тенгле,
Сюйген танкама олтуруб.
Барлыкъма, анам, мен, ёшюнюмо
Сыйлы орденледен толтуруб.

Ата джуртуму джауладан сакълаб,
Къууанчым бла келеме.
Ичейим сууукъ сууунгдан, Къобан,
Мен тансыкъ болуб ёлеме.

1. Бизни аскерчилени джигитликлерини юсюнден джырда не айтылады?
2. Фашизм къалай суратланады?
3. Аскерчи джашны Ата джуртуна терен сыймсклигин билдирген сёзлени табыгъыз.
4. Джырда эпитетлени, тенгешдириулени табыгъыз.
5. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден не китабла окъугъаныгъызны айтыгъыз.
6. Сиз Ата джурт къазауатда ёлген солдатлагъа аталгъан не музейле, эсгергемеле билесиз?

ДЖИГИТ ДЖАШНЫ ДЖЫРЫ.

Туура урушха дери джетдирдинг,
Тау чам бла бизни кюлдюрюб.
Поезде бара, сен джырлай эдинг,
Ачыкъ кёлюнгю билдириб.

Бютеу дунияны саулай башына
Биз тынчлыкъ джашау салырбыз,
Ит фашистлени тюк-тюк этербиз,
Геройлукъ атны алырбыз.

Кетиб барабыз, айланыб къарай,
Ой, Къобан суугъа, таулагъа.
Кёкюрегибизде отча джанарла
Берген орденлери саугъагъа.

Бизни ишибиз тюзлюкдю, тенгле,
Биз тюзлюк ючюн ёлюрбюз,
Белгилерибизни къадама этиб,
Биз ойнай-кюле келирбиз.

Биз къазауатда кючлю ийлербиз
Тауда ёсген джигер санланы,
Хорлам бла къайтыб, чалкъы чалырбыз,
Кютербиз колхоз малланы.

Кирдик урушха Ата джурт ючюн,
Кёзге кёргюзе хар затны.
Дерт джетдирмейин, алай къоймазбыз
Бу халкъгъа джетген азабны.

Герман танкала гюрюлдеб келелле
Окопаланы юсюне.
Ёмюрде киши бир джукъ эталмаз
Бизни къралны кючюне.

Джерни танкала, кёкню самолет,
Тобла да бирден аталла,
Алая бизни ёхтем аскерле
Заманны мараб джаталла.

Заман джетгенлей, команда болду
Джауну джуабын берирге.
Ол къан ичгенле умут этмесинле
Бизни онгсузгъа кёрюрге.

Бизни самолетла, бизни танкала,
Бизни тобла да атдыла.
Ол бизге ёшюн уруш этгенле
Бери къобмаздан джатдыла.

Биз алгъа кетиб бара тургъанлай,
Баргъан полкубуз тыйылды.
Джауну дзотлары бардыла алда деб,
Военный совет джыйылды.

Таулу кѳан ойнайд алгѳа барыргѳа,
Сен алгѳа тутдунг кѳолунгу,
Ёшюнюнѳ бла дзотну джабыб,
Ачыкѳ этерге деб джолну.

Кѳаты кѳучакѳлаб мени бойнумдан,
— Сеннге аманатым бард, — деди, —
Джырымы мындан ары сен элт, — деб
Меннге борч салыб тиледи.

Ёхтем ёшюнюнѳ барыб кѳабланнганлай,
Дзотдан атылган тыйылды,
Тенгиз чайкѳалыб, алгѳа ургѳанча,
Полк да аллына кѳуюлду.

Эки кѳат герой дедиле, тенгим,
Ол кюнден сора атынга.
Джигитлигинѳ юсюне джазыб,
Сын таш салдыла кѳатынга.

Ол кюн ант этиб, биз кѳабыр кѳаздыкѳ,
Сени кѳанынѳы алыргѳа.
Бизни полкубуз кѳаты сѳз берди
Сеннге памятник салыргѳа.

Джауну тамырын туб эте, тенгим,
Германиягѳа джетгенек,
Сен джырларынгда айтхан затланы
Барын да разы этгенек.

1. Совет адамла рахатлыкѳны, тюзлюкню, урунууну сѳйгенлерини, джакѳ-
лагѳанларыны юсюнден джырда не айтылады?

2. Кѳазауат джырда кѳалай суратланады?

3. Таулу джаш Александр Матросовча этген джигитликни юсюнден хапар
айтыгѳыз.

КЪАРАЧАЙ СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАДАН

АППАЛАНЫ ХАСАН
(1904—1939)

«КЪАРА КЮБЮР» РОМАНДАН.

Биринчи башы.

Зыккыл кѣнчеги энишге тюше да, аны тарта, бир кѳолу бла да бурунчугъун дженгине сюрте, Ибрахим дерсден юйюне джор-туб кирди. Къыйрлары кѳобузча бюгюлген, бир къанаты да сын-ган аптиегин букъу тапхачыкъгъа сала, анасына:

— Атам къачан келликди? — деб сорду.

Анга джууаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да кѳой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. Бир кесек замандан белин ёрге солугуб, бир кѳолу бла да билек агъачха таяна, Мѳелехан джууаб этди:

— Таш айтхан, гугурук кычыргъан керти эсе, бюгюн—бюге-че келеди деб турама. Бюгюн Шабайды кызы келиб таш сал-гъан эди да, ол: «Бу сагъатда атагъыз келмесе, экинчи мен таш-ха къарамам» деб кетгенди.

— Апам, сен атамы атын айтмай, нек джашыраса, сен Те-муркъа дегенликге не боллукъду?

— Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айт-сам, тишлерим ауруйдула. Тур, сен джаман, кесинги къарт-гуна этиб гырылдай турма да, баш тапхада аякъ тюбюнде къурмач барды, аны ал да аша.

Атанг келгинчи къурмач, джырна бла кечинмесек, мюрзеучю-тюбюз тауусулады, тирменнге элтиргги къалмагъанды.

Къабарыкъны атын эштгенлей, Ибрахим секириб турду, сора тапхада кир агъач аякъчыкъда эрлай къурмачны алыб, къумда чартлагъан нартюхледен ауузун голтуруб, амма-джукка эте келиб, биягъынлай анасыны къатына чёкдю. Джашчыкъны къолунда нартюх бюртюклени эслеб, уллу сары гугурук, дагъыда юч къоз-лагъан тауукълары да аны ызындан, джашчыкъгъа ёшюн уруш эте, аякъгъа узалыргъа мурат этиб, Ибрахимни тегерегине басын-дыла. Сары гугурук, кесин ёхтем этиб, къалгъан тауукъладан эсе алгъа барыргъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим аны таба къолу бла силкгенлей, ёхтемлигин унутуб, артына къачыб, «сиз да барыгъыз алгъа» — дегенча тауукъланы бирем-бирем бурну бла уруб къычырта эди. Дерсден ач болуб келген Ибра-химни, къурмачны кесини ауузуна къуйгъан болмаса, тауукълагъа берир акъылы джокъ эди.

Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни ауузу-на дженгил-дженгил баргъанын кёрюб, не болса да кёрейк деген-ча, дагъыда биягъы тауукъла, джерде бюртюк излегенча этиб, джерге узала да бир-бирине къарай, биягъынлай Ибрахимни агъач аягъына джууукъ кирдиле, алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрахимни ауузуна тюшгенин эслеб, кёллери къалгъанча, бурунлары бла къолгукъ тюблерин къашый, бир джашына джанлаб кетдиле.

Бир кесек тургъанлай, гугурук, Ибрахимге разы болмагъанын билдиргенча, эшик аллында нарат томураугъа миниб, юйге айла-ныб, юч кере къычырды.

Шабайды къызыны айтханы эсине тюшюб, Мёлехан, керти кёлю бла къууаныб, ишин да къоюб: «Хайыр хапар айт!» деб джолгъа къараргъа эшикге чабды, алай болгъанлыкъгъа къолу бла кёзлерине не къадар кёлекке этиб къарады эсе да, Те-муркъаны келиб кёрмеди. Гугурукну къычыргъанындан джюреги-

не себеблик таныб, энди да бир кере бир кычырырмы эди деб, эшик артындан акъ улакъ къапчыкъдан ууучу бла бир нартюк алыб гугурукга теджеерек, тауукълагъа атды.

Мёлахан босагъада ёре сюелиб сакълагъанлыкъгъа, нартюхден тойгъан гугурук, бир да кычырыр кёллю болмай, тауукъ бёлегин да ызындан тизиб, бюсюреусюз багуш къазаргъа кетди.

Мёлаханны къууанч этгени да соругъуб, къараб юйде Ибрахимни кёрмегенинде, ол сагъатда джашчыкъ дерсин къоюб, ойнаргъа къачыб кетгенин эследи. Бу затха джюреги разы болмаса да, къалгъан замандача, Ибрахимни излерге бармады, алай болса да ачыулу болгъанын таныта: «Тохта, атанг бир келсин, мен сени къабынга джыйдырма, ансы сен энди, калак итча, айланыб тебрегенсе», — деб кеси аллына сёлеше, юйге ташайды. Джумушакъ джюрекли, джашын бек сюйген Мёлахан башха заманда бу затланы айтырыкъ болмаз эди, бююн а ташда да чыгыб, тауукъ да кычырыб, Темуркъаны келмегени Мёлаханга ачыу тийиб, мыдах этген эди. Ол себебден ачыуун кимден болса да алыргъа керек бола эди.

Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенли джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли Мёлахан аны джалындан бир челек айран бла бир къакъ къабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди. Джыл бла эки айны джашын да, кесин да, бай юйледен иш алыб, кимге джамчы этерге, кимге урчукъ ийирирге, кимге уа тери ийлерге кюрешиб, башларын алай тутадыла. Ол заманны пчинде Мёлахан табханчыгъын Ибрахимге къабдырыб, кеси кёб кечени ач джатханды; джашчыгъы ач болуб кёзюне къараса, джюреги такъыр болуб, кёб заманны кёз сууларын тёкгенди. Бу затланы сынаб, эрнин аллына къарагъаны бир да сейир тюлдю.

Мёлахан къаты ишлей тургъанлай, джашчыкъны джылагъан тауушу, узакъда къозу макъыргъан таууш келгенча, къулагъына келди. Алай болгъанлыкъгъа, барыб къараргъа деб тургъанлай. джангур тубан чегет дуппурну басханча, башын сагъыш басды да, барыргъа унутду да къойду. Дагъыда бир кесек заман кетгенлей, бнягъынлай джашчыкъны джылагъан тауушун ачыкъ эштгенлей. огъаргъы джел уруб тубанны чачханча, сагъышлары чачылыб. Мёлахан ишин къоюб эшикге чабды. Арбазны артында джылагъан тауушланы эштиб, келиб къарагъанында, Ибрахим, аркъау агъачны тышына чыкъгъан къыйырына къабланыб, джылай тура эди.

— Нек джылайса, Ибрахим, не болгъанды? — деб анасы кьойнуна алды. Алай болгъанлыкъгъа, анасы не къадар бек эркелетсе, Ибрахим ол къадар бек джылай эди. Юйге келиб джюрегии бир кесек басханьнда, Ибрахим хапарын айтды.

Алай болгъанды: юйден кетгенлей, Ибрахим, сохта нёгерлерине кьошулуб, ойнаргъа баргъанды. Ашыкъ ойнай тебрегенлеринде, пайгъа салыргъа Ибрахимни ашыкълары болмагъанды, тилегинде, хыликке этиб, кюлюб кьойгъан болмаса, киши ашыкъ берирге унамагъанды. Ашыкъ ойнаб бошагъандан сора сабийле джыйылыб, хунагъа миниб, кимни кёб малы болгъанындан хапар айтыб тебрегендиле. Былайгъа джыйылгъан сабийледе Къыямьтны уланындан туугъандан онглу болмагъанды. Ол себебден алчылыкъ ол этиб тургъанды. Сабийлеге ол былай айтханды: «Энди хар ким айтышайкъ да, кимни аз малы бар эсе, ол кёб малы болгъанны сыртына миндириб, гардош бачханы ол бир джанына дери элтирге керекди». Кимни кёб малы болгъаны белгили болгъандан сора, кёб малы болгъанла аз малы неда малы болмагъан сабийлени сыртларына мингендиле. Къыямьтны уланындан туугъан: «Ибрахимни атасы бизде джалдады, мен аны сыртына минерикме», деб тебрегенди. Алай болгъанлыкъгъа, Ибрахим миндирирге унамагъанды. Ол миндирирге унамагъанында, джылы да, бою да уллу болгъаныны себебинден, Ибрахимни тюбуне салыб, аяусуз этиб, ашхы туюгенди. Ол аны алай туюе тургъанлай, озуб бара, Ибрахимланы хоншулары, ёмюрю джалдан чыкъмагъан Къанамат кёргенди. Чабьб джетгенди да Ибрахимни ариу айтыб юйге ашыргъанды, тегерегине къараб киши кёрмегинде, Къыямьтны уланындан туугъаны хайда алгъанды да ашхы къундуз ийлеуюн бергенди.

Бу хапаргъа тынгылады да, Мёлехан, бир бёлек заманны ахсынуб, джашчыкъны башындан сылагъан болмаса, Ибрахимге этилген артыкълыкъны ызына къайтарыр зат айтмады.

— Тур, иги джаш киби, кёлегинги теш, бир джамайым, ансы юсюнгден тюшюб къалады.

— Анам, мени гуйгени ючюн сен Далхатны анасына нек барыб урушмайса?

— Кьой, балам, кьой, алагъа ким къагылады, аны анасы джер джалагъан, эл алдагъан бир къатынды. «Аман адам этегинги тутса, этегинги кес да къач,» — деб сёз барды. Сен аланы сабийлери бла ойнай турма.

Анасыны айтханына асыры разы да болмады, алай болса да Къанамат Далхатны туйгени кёзюне кёрюнуб, анасына джуу-аб этмей. дженгни джылтыргъаны бла кёзлерин сюртуб, дженгил-дженгил бурнун тарга тохтады.

Экинчи башы.

Тау суула, минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, къулакъла, сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб бир-бири юсюне къалана, джел сызгъыргъан таууш эте, энниге къуюлуб туюуб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген суукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къую-лургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген таууш-ла — Къобан сууну, аны кибик джел уруб, нарат тереклени чай-къалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бири-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакъла-ры, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Байыракъ адам ёлген болур, муадзин, джанын-къанын аямай, минараны алты тешигинден да башын чыгъарыб бек кёб салах тартады. Салахны эштгенлей, джолда кетиб баргъан бир къатын, джашчыгъын бек суйгенин билдире, тегерегине къараб, бир ат налкы орамдан алыб, ауузуна сугъуб, сабийине тишлери бла къабдырды. Аны кёрюб, бир къауум къатын да, ёлюмден сакълар ючюн темир къабдырыргъа къадалыб, сабийлерин арбазла сайын къычырыб излей эдиле.

Тау элдеде салах тартылгъан неда ол адам, бу адам ёлдю деб эштселе, алгъы бурун бютеу санларыны юсю бла шыбла чыракъ баргъанча къалтырайдыла. Ол кёзюу кетгенлей, «такъыр дуня», «джалгъан дуня», «барыбыз боллукъ да алайды», деб тарыгъыб тебрейдиле; андан ары ол ёлгенни этген ишлерин санаб тебрейдиле; къатларында ёлгенни джууукъларындан адам болмаса, сёзюу арты «къолай адам тюл эди, алай кеси этгенин ахыратда кёрю», деб бошалады. Къатынланы бир къаууму сёзюу арты бошалгъын-чы да, кимни табанына къаблагъан чарыгъы тюше, кимни асыры ашыкъгъандан чоху чачыла, хапар джетдирирге элге джайылады-

ла, алай болгъанлыкъгъа джолда чохларын тюзете, габаш чарыкъларын къабларгъа кюреше неда, дженгил-дженгил тюшерге къалсала, аланы да къолгъа ала айланадыла. Қъалай-алай болса да элде ким ёлгенин бу тукъум тиширыулары кючюнден хоншу элледе да биледиле. Аны ючюн хапар, окъ атылгъанча, атылады деб сёз барды.

Тышындан келген адам мында таш кюбюрге тюшгенча болады, ёзен уллу болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла. Ичинде тууб джашагъанла, мындан чыгъыб, башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа ёзенибизге тюшге эдик деб, джюреклерин кюркюуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны бу ёзенден чыкмай къарт болгъаны аны ючюн болур. Кёзюу намаз бошалгъан болур, халкъ межгитни арбазындан чыгъыб келеди. Къойлары эркечлери алда баргъанча, эм алларында афенди, аны сол джанында элни старшинасы чайкъалыб келедиле. Афенди кём-кём кём абасы бла къолунда сары мынчакълары, кеси да кёзлерин толусу бла да ачмай, энишге къараб келеди. Алай болгъанлыкъгъа кёзлерин не кенг ачхандан эсе да бек кёредиле... Афенди энишге къарагъанлай, хар затны иги кёргенн андан белгиле болады. Старшина не зат эсе да бир сейир хапар айта болур эди, ол айтыб сёз арасында къолун силкени сайын, афенди башын къалтырата эди.

Бу хапарчы гымыхсакъл къартны старшина неда бир уллу оноучу болгъанын, сормагъанлай, ким да танырыкъды. Къап-къара булар бёркю, уллу алтын бычагъы, алтын къамасы, аны кибик аллай белибауу, гёроху, алтын хазырлары, имбашында джим-джим джылтырай, погонлары, кёкюрегинде бир бёлек медалы—атлагъаны сайын ала да, сагъатны маятнигича, чайкъалыб зынгырдай эдиле. Къарагъан адамны, бу арыкъ къарт кишичик бу, къадар хазнаны къалай кёлтюрюб джюрюйдю, деб кёлуне келлик эди. Таб адамлары ол муратларына джууаб этгенча, уллу бычагъын тешиб, ызындан келген кюллукучусуна берди. Ол да, алтын бычакъны эки къолу бла тутханлай, мияла сауут тюшюб ууалады дегенча кюркюб, ит иесини ызындан баргъанча, ызындан тагъылыб, мюйюшден ташайыб кетдиле.

Элде адамла, къалгъан замандача болмай, энишге праулен таб кёб саркъдыла. Мюйюшледе къатынла къолларын силкиб, бир-

бирине хапар айта эдиле; ала айтхандан озгъан адам кыйырын, учун ангыларгъа бола эди: «Келгенди...», «прустоп», «кёб нёгерлери бла...», «Къыямыт джууаб этерик болур...», «къайнайды, эл багъасы киши...» Уллу праулен арбазны ичи адамдан тыкъ-тыкълама толугу, араларында стол, аны юсюнде будай ётмек бла тув. Мыртазакъла ёрге-энишге дженгил чабадыла. Уллу бычакълары бла бир атлыла да, кишиге да турсунуб бурулмай, картузларыны тюбюнден эриниб тёрт джанларына къарайдыла.

Бир заманда эки мыртазакъ келиб, басыныб тургъан халкъны эки джарыб джол ачыб, уллу бычакъларын чыгъарыб, экиси джолну эки джанында ёрге сюелдиле. Узаймай бир кесек тургъанлай, юйден бёчке тёнгереб чыкыгъанча, картузу бла бир мыйыкылы семиз адам чыкыды, кёкюреги медалдан, крестден толуб, аны ызындан да элни старшинасы Биймурза, тамада афенди Мухаммат-Амин, дагъыда, таякыгъа таяна, элни эм байы Къыямыт келди. Эл джыйылгъанда кёб турмагъанлай, прустоп нёгерлерни бла файтонуна миниб, старшина да биргесине, Къыямытлагъа къонакыгъа кетдиле. Эртде замандан бери элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол Къыямытлагъа бармай, башха адамгъа бармайды. Эл джыйылгъандан чачылыб бара, адамла хар бири кёрген, эштген затлары бири бирине айта эдиле: «Алгъынныгъдан кючден къутулгъан эдик, энди да келгенди бир», «къарнына бешли ууаныкны салсанг да сыйынныкыды...», «тейри, джасакыны юсюнден бек къаты сёлешди...», «хаджиретле бюгече келмеселе, юйдегилерин джоярыкъма дейди», «кёй-кёй, аны кибиб бир кёнчексизден туугъанны кёрмегенбизми, тохтамаса, биз аны...». Бу сёзю эштиб, бир алтынкъама, бухар бёркю, айтылгъан затха разы болмагъанын кёзлерин эрши-буршу этгени бла танытды, алай болгъанлыкыгъа кеси джанындан сёз къошханы болмады.

Бир заманда, «таркъ-таркъ» деб, Къыямытны юйю табадан бир харс чыкыды. Мында тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сюе эди, ол себебден харс таууш чыкыгъан джанына кёб адам барады, аланы ичинде джюз джыл болгъан къартла, сабийлени къолларына кёлтюрюб, этеклерин джыя къатынла, къошдан джангы тюшген темир бетли чепкенлери бла, акъ къапталлы, джелкелери джюлюнген джашла бардыла. Белибауларын тюзетгенлерине, бёрклерин къагъыб сылагъанларына кёре, ала да бир ишексиз тойгъа барадыла.

Къартла тойгъа кеслери хазна къошулмасала да, юй башында

олтуруб къарасала, алгъын джаш заманларын эсге тюшюрюрге болады, андан сора да бир бѣлек къарт, бирге джыйылыб олтурсала, хар ким, кѣрген, эштген затын айгыб, джюрегин къандырады, эрикгени кетеди. Не десенг да, къарт адамла бир джерге джыйылыб лахор этерге бек сюедице.

Тойгъа джашла, къартлача уа, бармайдыла. Аланы асламысы (таймай элде айланган хаулелени бир джанына чыгъарсам) къошда бир-эки джыл туруб келгенди, тойда къараб къыз сайларыкъды. Къыз сайларыкъды деген затны терс ангыларгъа керек тюлдю, джашланы бири, къыз кѣрюб, аны суйгенликге, къыз аны атасына, анасына иги кѣрюнмесе, джаш ол къызны алгъан огъай эсенг, кесини джелкесин къалай кѣрмей эсе, аны алай кѣрмей къаллыкъды. Джашауда ата, ана бла джаш къызгъа бир кѣзден къарамайдыла. Асламысында джаш чырайлыны, ариу сюеклини, халиси иги болгъанны джаратады. Ана, ата алгъы бурун «къуйругъу, джалы» къайданды, къызны харакети кѣбмюдю, тынч адаммыды деб, бу джанындан къулакъ тигедиле.

Къалай-алай болса да, джашла тойгъа, бал чибинле гокка хансха басынганча, басынадыла. Бююн да тойгъа хар ким кесин тюзете барады. Ол адамланы кѣзлерине не бек къарасанг да, не сагъыш этгенлерин, кимни не къайгысы болгъанын окъуялыкъ тюлсе.

Ююнчю башы.

Къыямыт бай киши болса да, юю алай бек кирсиз тюлдю, алай болгъанлыкъгъа къабыргъада къатапа кююзле, бѣрю, тыйын тонла, тапха узуну кѣб сыйлы мияла сауут — юйню не кереклисин да эслетмейдиле.

Къыямытны эртдеден бери адетиндеди: къонакъ юйге, ол кеси анга отоу дейди, къонакъ келген кѣзюуде болмаса, бир джанны джибермейди, кирит салыб, ачхычын мынчакъ баугъа тагъыб джюртеди. Ол алай таймай адам джашамагъандан болур, къонакъ юйде джангы кирген адамны бурнуна мылы — мукут ийис урады, ол сеbebден юйге киргенлей огъуна, Апанас дух бюркюлген акъ къолджаулугъун бурнундан джанлатмайды.

Орус оноучу къонакъла бир къабыргъадан кѣзлерин алмай

къарайдыла. Кертиси да, не зат джокъду анда: тюрлю-тюрлю иш-лениб алтын къамала, кюмюш, от алтын салынган улуу бычакъ-ла, алтын бла джасалыб эски тау шокла, пил сюекге алтын са-лыныб шок, от къуйгъан мюйюзле, бёрю, тыйын гонла. Бир къа-быргъада да лаудан чепкенле, алтын тюйме, кемар, окъа джаса-лыб лаудан къапталла. Орундукъ башында бир гизгин болуб. джангы, эски да бар, ич кийимле, аланы башларында тегерегине дарий джаулукъ джиберилиб Николай патчахны сураты. Тюз столну аллында юйдегиси бла тюрк патчахны сураты.

Къарт Къыямыт юйюрюне кёб мал, харакет джыйгъанды. Не-чик джыймаз, къуру старшина болуб он-онбеш джылны тургъан-ды, доверна болуб элни къозусуз-къойсуз этиб тогъуз-он джылны тургъанды. Аны юсюне аны къой къошларында ёмюрлери тюге-ниб неллай бир джарлы хакъсыз къысталгъанды. Былай болсун деб, Къыямыт таягъын джерге къакъса, анга къайтарыб киши джууаб эталмагъанды. Энди да къарт болгъан эсе да, кесине ха-йыр тюшер ишге сибиртгича айланады.

Орус оноучула Къыямыт юйде заманда кёллерине келген зат-ланы тартыныб бир-бирине айталмай турдула. Къыямыт эшикге чыкыгъанлай, бир джукъа, къынгыр, туксюз башы къар тауча агъара, гида балтача улуу бурнунда кёксюл кёзлюклени ёрге-энишге тарта, Апанасха джетмей эсе да, андан гитчерек оноучу болур эди, — ол сёгюб башлады:

— Сен, Федор Иванович, къалай тёзюб тураса, бу азиат ийис-ден мени къусарым келеди. Мен бу эшекле бла бир ийыкъдан кёб туралмаз эдим, быланы барашкалары болмаса, ёзенлерине кир-мез эдим.

Нёгери «барашка» деген сёзню сагъынганлай, Апанас, кёз-чюклерин джумуб, джаякъларын дженгил-дженгил къымылдатды. Бир ишлексиз, олсагъатда аны бурнуна бишген эт ийис уруб, кёзю-не бишген къозуну эти ашлауда кёрюнюб, аууз суулары келгени аны ючюн болгъанды.

— Къозу этни къобуста бла бишириб, татран тузлукъ джа-гъыб ашасанг, аллында да рюмкачыкъны тартсанг, къалай ала-мат болады. Дагъыда былада ариян деб бир зат барды...

Ол ашарыкъдан хапар айтханы сайын, Апанасны джаякълары дженгил къымылдаб, аягъы джер тутмай тебреди. Чабыб барыб терезеден да къарай эди, алай болгъанлыкъгъа хаитны ийисин

эштген болмаса, тепси келиб кёрмегенинде, кьолун силкиб, кьабыргьада сауутлагьа кьараргьа бурулду.

Апанас, былай кел деб, нёгерин чакьырыб:

— Кёремисе, бу эшекле христиан патчахны суратын эски ич кёнчеклерини кьатына тагьыб, кеслерини азиат патчахны уа столну кьатына такьгьандыла.

Апанасны нёгери, кенгден огьуна бурнунда кёзлюклерин тюзете келиб, Апанас айтханны кёргенинде, кьойнуна от тюзгенча, дыгалас этиб тебреди. Алтын джюзюкклери болгьан бармакьларын кёзюу-кёзюу кьысыб чыкьырдата, ёрге-энишге дженгил джюрюб, алай айтды:

— Кетерге керекди бу юйден, христиан патчах самаркьау болгьан джерде мен тураллыкь тюлме, Федор Иванович, тур былайдан кьорайыкь, бу кьарт эшекни да Акькьалагьа джол салырча этерге керекди.

Апанасны богьурдагьы, кийик тюкден толгьан атджери кёпчекча чыгьыб, кюлгенден гитче хымил кёк кёзчюкклери ичине ташайыб, орун этген заманда кьатынла кьуу джастыкьны силкгенча, быдыры кьалтырай, келиб нёгерини сыртындан кьакьды.

— Сен хайуан адам кёреме, мен накьырда этеме, кьарт Кьыямыт кесини христиан патчахын чынты, ол огьай эсенг, элтиб кьыблагьа да такьгьанды, кёремисе, суратны тегереги бла дарий джабыу джайгьанды, тюрк патчахха уа ол сыйны этмегенди. Сен кьоркьма, мен кёрген Кьыямыт христиан патчах ючюн джанын берликди.

— Федор Иванович, алай эсе, ич кёнчеклени патчахны кьатына нек такьгьандыла?

— Да алада адет алайды, кёнчек, кёлек айырмай, табханларын кьабыргьагьа тагьадыла.

Была бу хапаргьа болуб тургьанлай, эшик джарты ачылыб тютюн-тютюн эте, саханны кьыйыры кьарады, аны эслегенлей, экиси да кьолларын ууб, юйде ёрге бла энишге дженгил джюрюб тебредиле.

Кьараб-кьарагьынчы Кьыямытны джумушчулары уллу столну ашарыкьдан, ичерикден толтурдула. Столгьа, тоб окьла сюелгенча, аракьы, чагьыр шышала тизилдиле. Аланы эслеб, Апанасны нёгери, кёзюню кьыйыры бла столгьа да кьараб, не эсе да бир джырны да мурулдаб тебреди. Хычынла бла арт сахан кел-

генлей, Қыямыт, аны ызындан Биймурза мыртазакъ нёгерлерн бла кирдиле.

Апанас бла нёгерини шышала бла кьозу этге джюреклери алай тартхан эди, киши олтур дегинчи, чёгюб, кьолларына керекли сауутну, кезликни алыб хазырландыла.

Патчахны, аны ызындан кьонакъланы саулукъларына тамакълан бир-эки рюмка тигелегенинде, кьауумуну да тиллери ачылды.

Апанас эрнине, бурнуна да джау джагъыб, шорпа башы джалагъан киштикча, тиши ауруб кёбгенча, локъумдан бир уууртун толтургъанлай айтды:

— Мен кёб джерде айланганма, алай болса да Қыямытны барашкасындан иги хант бир да кёрмегенме. Тартайыкъ барашканы саулугъун, — деб бир чилеаякъ рюмканы белинден бууду.

Рюмканы тюрлери кёкге айланыб столгъа салынганларын да, Қыямытны кёзю эшик артында тургъан мыртазакъланы бирине джетди. Ол кыйынлы, ичгичи адам болур, киши эслеб анга тигим этмей, кеси тилерге да уялыб, олтургъанланы ауузларына рюмка барса, ол чыдаялмай, кенгке байталча, тепчилдеб турады.

Аны алай кёрюб, Қыямыт сакъланы ышарыб чакъырды:

— Ал, джаш, не зат эсенг да, ол простойчукъдан къуй да тарт, — деб тигимге да бёрек джартыны узатды.

— Эй! Амандан туугъан, тамада тигим этсе, эки кьолунг бла ала тур, — деб Биймурза мыртазакъгъа бармагъын силкиб джанды.

Қыямыт кьарангыракъ адам болса да, элде эм хыйла, дуркъучу адамланы эм башларыны бириди. Ол ёмюрюнде кесине хайыр келмезлик бир ишге кьатышмагъанды, орамда тюресе да, джукъ юзмезлик адамыны салам бергенине да хазна джууаб этмейди. Қыызгъанчлыгъы да, аны кибики бир адамны болургъа кьолундан келмезча, алай беккъол адамды. Эки-юч минг кьойдан мал харам болса, аны сюрюучю джалчыларына ашатыб, халал ёлген малны кьошдан кьоратдырыб, базарда сатдырыб турады. Гырджыннга кёб ун кьорайды деб, кьошда ол болгъан кече, биламукъ болмаса, гырджын этдирирге унамайды. Джюн берирге деб кесамат этиб джарашдыргъан джалчыларына, джал берир заманда, джюн джоппуланы ичниден мамукъларын джыртыб, ичлерине кьой чакъмакъланы кьуюб толтуруб, алай бериб тургъанды.

Эртдерек Къыямытда джалда тургъан джалчыла бир аууздан алай айтадыла: кесини маллары стауатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатыб, къапхын къазан этиб тургъанды.

Прустоп келгенинде, башына хайыр алыргъа эсине тюшдю.

Кёбден бери узакъ болмай анга хоншу джашагъан Къанамат деб бир джалчы джашны кёрюб болмайды. Аны алай эрши кёргенини да магъанасы алайды: Къанамат анга тюбеген джерде келиб, къалгъанлача, эки къолу бла къолун тутуб, тынчлыкъ, эсенлик сормайды; бир джолда Къыямытны кичи джашы кюз джалындан бир тюменни тыйгъанында, анга сенек бла чабыб, стауатдан бир къунаджипин сюрюб кетгенди. Арт кёзюуде да Те-муркъаны джашы ючюн уланындан туугъанны туюген этгенди. Бу затла барысы Къыямытны кёкюрегин, таш басханча, басыб тургъандыла. Энди дерт къайтарыргъа таб кёзюу келгенинде, аны ычхындырыб къояргъа сыймеди. Кефли болгъанды, алай болса да, прустопха тил этиб, Къанамат тутулуб, аны къолуна, аягъына темир бугъоу салыныб, джууукълары да къычырыкъ-хахай эте тургъанлай, стражникле бычакъларын чыгъарыб сюрлюкleri кёзюне кёрюнюб, анга джюреги къууаныб, юч кере сакъалын сылаб, тамагъын ариулаб, узалыб Апанасны билегин уппа этиб айтды:

— Мен санга къурман болайым, сен мени багъалы къонагъым. Агам-хариб орус патчахха кёб заманны тюз ишлегенди, мен да ёлгюнчю аны чуругъу басхан джерге къурман-садакъа болгъанлай кетерикме, — деб къучакълар муратда прустопну нёгери таба бурулду, алай болгъанлыкъгъа аны асыры онглугъа санамай, табакъда джауоруннга узалды.

Къыямыт, тамбла дерт джетдирлигине да къууаныб, къарт адамны тартханчыгъы да иги джылытхан болур эди, секириб къобуб, орундукъгъа миниб, суратлада патчахны эки аягъын уппа этиб джыламсырады.

Апанас къатында олтуруб тургъан нёгерини къабыргъасындан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа аны башы энишге салыныб, силегейлери келе тургъан болмаса, хазна сёз ангылар къарыуу къалмай, бурну бла бир тауушланы чыгъарды: «мы...мы...агъакъ...огъакъ...» Апанас, бармакъларын бюгюб, къабыргъасындан иги адамыча тюртгенинде, тебен эринин да ёрге джыялмай, башын кёлтюрдю.

— Къарачы сен, Қыямыт патчахны къалай сюеди, ол иги джюреги болган кишиди, мунуча патчахын алай бек суйген кёоруслуну табмазса.

— ...азиат, ийис этеди... тюрк солган... ..барашка хорош... колсон, колсон фисит... — деген болмаса, Апанасны негерини башха къарыуу къалмады.

Қыямыт джол ачханын таныгъанында, Биймурзаны да кёзю, башы бла чакъырыб, Апанасны къулагъына джууукъ барыб, кёлюне келген затны тегюб тебреди:

— Бизни элде Қъанамат деб бир тыгъырыкъсыз хашкен барды, ол не къартны, не афендини сыйын кёрмейди. Бир джолда патчахха аманла сёлешгенин кесим къулагъым бла эштгенме. Кеси да Ташчыда ишлеген бир босяклагъа тагъылыб, ала бла къушмуш джкрютеди. Алтын этегинге башым къонакъды, аны мында! кьорат, ол мында болуб башын тутхан таулугъа джашау джокъду. Манга ийнанмагъанлыкъ эте эсенг, ма Биймурзагъа да сор, ол аны санга джезин ачар.

Мыртазакъла эштмесинле деб, Биймурза, ауузуну тегерегини эки къолу бла джабыб, Апанасны къулагъына:

— Бизни кёрюб болмайды, кьораргъа тыйыншлы адамды, — деб шыбырдады.

Апанас, киштик, этни кёрюб, мыйыкъларын чюйюргенча, джабагъы бетли мыйыкъларын чюйюрюб, не зат эсе да Биймурзаны къулагъына бир затны шыбырдады. Қыямытха джараулу зат айта болур эди, Қыямыт бери, джумушчула таба, айланыб, юч кере тамагъын ариулаб, сакъалын да сылай, бусагъатдан закускагъа тузлукъ баш-аякъ келтир, деб джумуш этген джашха буйрукъ берди.

«Таркъ-таркъ» деген харс таууш, алымчыны кычырыгъы («Ой! Махмут, тутмагъынгды») къулакъгъа келирге къалгъанында, къонакъла туруб, ары-бери ауа, бишген чюгюндюрча кызара, тойгъа чыкъдыла.

Уллу арбаз адамдан толуду, арбазгъа сыйынмагъан къауум да юйню эмда аны бир джанында эски бауну башына миниб къарайдыла.

Арбазны ортасында той кызыу барады. Қъойла юркуюб чалманнга кысылгъанча, кызла да къабыргъагъа кысылыб турадыла.

Джангызгъа баргъан заманда тепсеген джерлери, къой атылгъан юзгереча, тар бслгъанды, адам кѣб басынган джерде ким да къараб тепсегенни аякъ бюкгенин кѣрюрге сюеди, хар кимге да таб болуб къараргъа орун табылмай, бир-бирин тюрте да алгъа атлай, тепсер джер аз болуб къалгъанды.

Алымчы, бир уллу таякъны алыб, аны бла адамланы аякъларынын сызыб да кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа таякъ аягъын ачитхан, амма-джукка эте, бир джанына джанлайды, къалгъанла, бир кесек артха ыхтырыла да, дагъыда бир-бирин ышыра, тѣгерекни биягъынлай тар этедиле. Джангызгъа барыу бошалыб, андан асхакъгъа барыугъа кѣчгенлеринде, тепсер джер эркин болду.

Эрикмей тау адам тойда кѣб турады. Бу къуру бир тартыу бла ёрге-энишге баргъанны не сейирлиги барды деб, тышындан къараб кетген адамны кѣлюне келликди, алай болгъанлыкъгъа башха оюн болмагъан джерде той да иги кѣрюнеди.

Тойну тюз башындан къараб, джоппучукъ болуб, оджакъ джанында аслам къатын олтурадыла, чѣгелеб турадыла деген болмаса, алагъа олтурадыла дерге да джарарыкъ тюлдю. Адам танымасын деб эте болурла, бетлерин джабыб, кѣзлери болмаса, джукълары кѣрюнмейди.

Бурунгу къартла агъач къаланганлада олтурадыла, тепсерге къатышмагъанлыкъгъа, аланы кими келин сайларгъа, кими да тюз къараб кѣзюн ачаргъа келгенди. Ала тепсегенлеге бирер чурум табадыла, барысы да бир аууздан джаратхан аз адам тепсейди.

Тойда тепсемей, таймай харс уруб тургъан бир къауум барды, алагъа киши хакъ бермейди, алымчы кюнню арасында кир саханчыкъда хычын сынганладан къабдырса да, башха табхан затлары джокъду.

Аланы бирин хазна тепсеб кѣрмессе, къайсы болса да харс ургъандан эригиб тепсерге чыкъса, алтынтойме, лауданчепкен къызла бурунларын чюйюрген болмаса, ала бла тепсерге унамайдыла. Салам кюлте кибик, зыккыллары салына, къыз чыкъгъынчы къызара-агъара, тойну арасында турады. Не алакытай чепкенли къызланы бири чыгыб аны бла тепсеб кетеди, неда тепсерге къыз дженгил чыкъмаса, арты бла джанлаб, ахсыныб, къызаргъан тобукъларын джаба, биягъы харс уруугъа джарашыб, чѣгюб къалады.

Темир бетли чепкенли, алтын кьамалы, бухар бёрклю джаш чыкьса, тепсерге не кьобузчу неда окьабаш кьызланы бири чыгьады. Ол тепсеб тебрегенлей, аны башына тутуб кьагьыт бла джерленген гёрохланы атадыла, «чаркь — чаркь» деб харсчыла, ёрге кьобуб, харсны кьызыу келтиредиле.

Алымчы, чычханны марагьан киштикча, алтын кьамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады.

Ол тепсеб бошаб бир джанына чыгьаргьа, кьызны тыйыб, алымчы кьычырады: «О-ха-хай, Азамат, тутмагьынгды, тутмагьынгды!» Алтын кьамалы, тегерекден да чыкьмагьанлай, джастыкь кибик бир бочхадан патчах кьатынны сураты бла бир уллу кьараууз кьагьытны алымчыгьа тутдурады.

Кьараууз кьагьытны башына тутханлай, алымчы саулай тойну тегерегине айланады: «О-ха-хай, джамагьат, бу он тюменлик кьагьытны Азамат берди!»

Не кёб берсе да алтын кьамалы алымчыгьа не эки шай, андан озса, бир апас береди. Кьараууз кьагьыт тойну башына тегерек айлангандан сора биягьы базыкь ачха орунга киреди.

«Келедиле, келедиле», деб бир заманда адамла бир-бирин тюртуб тебретиле. Керти да, алларында ары-бери ауа, Апанас, Биймурза аны уллу алтын бычагьын кьолуна алыб, Кьыямыт да кьамыш гулоч таягьын джерге кьагьа келиб, тойну кьыйырында джумушакь шиндиклеге олтурдула.

Кьанамат Бийнегерни кьулагьына шыбырдады:

— Ой алан, иги сагьан Апанасча семиз болуб кьачда бир ирк кесер эди. Аяусуз кьуру кьарын джауу бир джылгьа боллукь эди.

— Кьайнайды, джетген джерипгде аныча сыйланыб айлансанг, сен да болур эдинг семиз. Ол мени бла джыйында джангыз бир ийыкьны чалкьы тутха эди, аны кьарнында не кьалса да кёрюу эдинг.

— Эй, Бийнегер, ала бизге чалкьы тутдурлукьдула ансы, кеслери кьолларын сууукь суугьа да тийирир акьыллары джокьду.

Кьартчыгьа терекни юсюне кьонуб, кьайсы чыячыкьны бууайым деб марагьанча, Апанас да, эки кёзюн айырмай, кьызлагьа кьарай эди. Алымчы Апанасны тегерегине бир-эки айланыб, тепсеб барыб, кьызладан юсю алай кьолай да тюл эди, алай болса да, эм арну бир джаш кьызчыкьны бууунундан тутуб: «О!

багъалы, сыйлы къонагъыбыз, Апанас, тутмагъынгды, тутмагъын-
нгды, джюйюсхан!» — деб кычырады.

Кызычыкны эслегенлей, Апанас Биймурзаны къулагъына не
зат эсе да бир затны шыбырдаб, ол да башын «ашхы — ашхы»
деген маталда силкди.

Тёртюнчю башы.

— Тур, иги джаш, Ибрахим, от къармалыб къалгъынчы бир-
эки джаркъа сал, Бадимат башын джууаргъа отха суу асарыкъды.

— Башын джууарыкъ эсе, турсун да кеси салсын.

— Тели джаш, киши эгечине алаймы этеди, ол тамбла тойгъа
барлыкъды, бюгече башын тараб джатаргъа керекди.

Къобаргъа суймеди, алай болса да къобуб, арбаздан къу-
чагъы бла бир нарат джаркъаны, джыйырыла-джыйырыла, от-
джагъагъа къуйду.

Мёлахан, джашчыкны джыйырылгъанын эслеб, джюреги
къайгъылы болуб сорду:

— Не болгъанды, балам, нек джыйырыласа?

Айтыргъа суймей Ибрахим баш тёбенине къарады, алай бол-
са да ол джукъ айтмаса да, от джарыкъ бла Мёлахан джаркъала-
да къан бармакъ ызланы эслеб къарагъанында, джашчыкны бир
къолу къара къютюм болуб, бир къолуну аязында эки узун джа-
радан къан чыгъа тура эди.

Анасы къолуна къараб башлагъанлай, джашчыкны кёзлерни-
де джыламукъла тегерек-тегерек бурулуб тебретиле. Бадимат
къарнашчыгъын не заманда да бек сюе эди, бусагъатда къолунда
джараларын кёргенинде, джылаб, кычырыкъэтиб, эшикге къач-
ды. Анасы Ибрахимни къолларын алай ким этгенин сормагъан-
лай да биле эди, алай болса да джашчыкъ бла не затдан башлаб
сёлеширге билмей:

— Ким этгенди сени былай? — деб сорду.

Ибрахимни окъутхан афенди Мухаммат-Амин бир эки-юч
кере да анасына: «Джашыгъыз аптикени тауусуб къураннга кёч-
генди, сый этиб келтирирге керексиз, алай болмаса, сабий фахму-
суз болады», — деб сездире тургъан эди.

Мёлахан дыгалас эте эди, алай болгъанлыкъгъа Мухаммат-
Аминге сахан хычын, къозу элтирге къолундан келмей эди. Кюп-
ден кюннге болджал эте эди, атасы келиб джукъ келтиргенлей,

жесибиз ашамай турлукъ эсек да, сый этиб борчубуздап къутулур эдик деб тура эди, алай болгъанлыкыгъа Темуркъаны аллына къарай, Мёлаханны кёзлери тот болгъан эдиле, ол а бир да келиб кёрюнмей эди.

Мёлахан, таш салдыра, кеси таш джаяргъа да кюреше, бир да болмай, таш алдаргъа къалгъанында, ташланы эшикге къуюб, эрнини аллына къарай джарлы джанындан тойгъан эди.

Сый келтирмегенлери ачыу болуб, Мухаммат-Амин Ибрахимге эртдеден бери тиш билей эди. Бир кюн межгит аллында сабийле, бал чибинле джызылдагъанча, окъуй тургъанлай, Мухаммат-Амин келиб, ким къалай окъугъанына къараб тебреди. Ибрахимни къатына джетгенлей, къолунда да сипи балакъа бла ойнай, багъанагъа таяныб къарады.

Ибрахим, ол къатына келгенлей, артыкъсыз да къара тизгинлени онг джанындан сол джанына тиек бла тийиб, къадалыб окъургъа кюреше эди.

— Мен санга къуранны белингден ёрге тутуб окъу деб ненча айтханма, — деб Ибрахимни, къулагъындан тартыб, ёрге къобарды.

— Тут бери къолунгу балакъагъа, — деб керилиб джашчыкъны къолуна урама деб, ол къолун артына къачырыб, Мухаммат-Амин кесини тобугъун адамыча къыздырды.

Къутургъан тууарча, кёзлери къызарыб, асыры ачыудан секириб къобуб, джашчыкъны абадан сабийлеге тутдуруб, къолундан къанын къуйгъунчу балакъа уруб, акъ къапталына да ууакъ чирчик-чирчик сабий къанны чачды.

Ибрахим, бир къолундан къаны келе, бир къолу да от кибиб джана, джылагъан да эталмай, мююшге бурулду, афенди да джума намаз къылдырыргъа межгитге кирди. Джума намазны аягъында михрабда къолуна къуранны алыб, ауаз бериб башлады: «Уллу аллахны къарыуу кёб болгъанын андан билирге керекди, Даут файгъамбар тенгизден ёталмай къалгъанында, уллу аллахны къудрети бла тенгизге таягъын атыб, ол заманда тенгиз эки джарылыб, джол болуб, файгъамбар аскери бла ётюб кетгенди.

Къуран, биреуню мюлкюне заран этме, урлама деб, алай юретеди. Биреуню малы кёбдю деб, анга зарлыкъ этерге джарамайды, аллах адамланы джаратхан заманда хар кимге не рысхы берлигини мангылайына джазгъанды, андан кёб, аз да табарын джокъ-

ду. Джарлыла кеслерини мискинликлерине тарыгыу этиб аллах-ха ассы боладыла.

Байны аллах кеси билиб бай этеди, джарлыла байлагъа къул-лукъ этген заманда хыянатсыз ишлерге керекдиле. Биреуню мюлкюне хыянат этеме десенг, ол дуняда кечиллик тюлдо.

Муадзин, афендини къаты бла озуб, кёкюрегинде акъ къаптал-да къан тамгъаланы эслеб: «Афенди, абдезсиз намаз къылдыра-са, кёкюрегинде къан тамгъаларынг не затладыла?», — деб къу-лагъына шыбырдады.

— Къой, сен бир къайгылы адамса, бюгюн бурнум къанагъан эди да андан чачылгъан болур, — деб тырнагъы бла къырыб кетерирге кюрешди, алай болгъанлыкъгъа аны къан ичгенлигин халкъгъа билдирге тургъанча, не къырса да, къан тамгъала, бек-ден бек джагъыла баргъан болмаса, кетерге унамадыла.

Бешинчи башы.

Кюнбетде къойчу къойланы ызындан сызгыра барады. Къой-ла бла бир бёлек эчки болса, эчкиле хаман джюрюрге тартыб, къаягъа-ташха миниб, къалгъан малланы отларгъа къоймайдыла. Эчкиле хаман алгъа барыб, къойла да аланы ызларындан тохта-мазгъа кюрешиб джоппу боладыла, бир-бирин тюрте да бара, узакъ джолгъа барыб, къойчуну джанындан этедиле. Эчкилени къойлагъа къошарыкъ тюл эдиле, алай болгъанлыкъгъа кёпюр-ден, суудан ётген заманда къой сюрюуде эчки болмаса, къойла кеслери алчылыкъ этиб барыргъа унамайдыла, ол себебден хар бир къой сюрюуде бир бёлек алчылыкъ этген эчки болады.

Сюрюучю, ууакъ сызгыра, асыры алгъа чабхан малны таш ата да ызына тыя, одал чапракълы бир чунгургъа джетгенинде, кюн тауладан иги чыгыб, малны, адамны да аркъасын къыз-дырды.

Таулада эртденнгиси сууукъ болуб, экинчи кюн тийиб къыз-дырса, малны, адамны да джукъусу келиб, джерге бауур бериб къалкъыргъа бек сюеди.

Къойла джити хансдан асыу алыб, джер-джерде къара джоп-пучукъла болуб джатдыла.

Къойлада бир боз къозучукъ, къалгъан маллача джатмай, сюрюуню къыйырына бара да, кырдык джыртхан кибиб эте, къой-

ла таба бурулуб, джатыб тургъан анасын теблей — алайгъа къалды. Анасыны тегерегинде секире, айлана турду да дагъыда эмчек излеб, къаршындан тюртдю, алай болгъанлыкъгъа къарт къой, тоуб, кюннге тынгылаб джатхан эди да, баласы не къадар секириб къабыргъасындан тюртсе да къобаргъа унамады.

Боз къозучукъ, анасындан ёпкелегенча, секире, таш джанына бурулгъанында, къойчу, бетин кюннге бериб, хурулдаб джукълай эди. Уллу мыллыкчы къуш, къойла ёзенден тебегенлей, бир джукъ табармы эдим деб, таш башына къонуб, кёзлерин къойладан айырмай тура эди.

Бир заманда къойчу джел тауушха уянганында, къойла юркуюб, узайыб кетиб бара тура эдиле. Джукъудан джангы уянган адам, не болгъанын билмей, бир кесек заманы сирелиб турду. Кёзлерин уа келиб, огъары джанында бир уллу кёлеккени эсledi. Кёлекке да, бир джерде тохтаб турмай, кетиб бара эди. «Мен джатханымда, кёгде булут джокъ эди, кёлекке булут къайдан чыкъды», деб кёлюне келе, ёрге къарагъанында, бир мазаллы сары къуш къозучукъну тырнакълары бла кёлтюрюб мийикден мийикге чыгъыб бара эди.

Къойчу, къычырыкъ этиб, таягъы бла силкерге кюреши, алай болгъанлыкъгъа къуш кёз къарамдан ташайды.

Юркгенлери да тохтаб, къойла джарашыб отлагъан заманда, боз къозучукъну анасы, баласын излеб, макъырыб, тёрт джанына чаба эди. Ары бара эди да бир къозуну ийисгей эди, бери келе эди да тегерекге макъырыб къарай эди, алай болгъанлыкъгъа ол алай излеб, дыгалас этиб айланган заманда, мыллыкчы къуш къая тешике боз къозучукъну тюбге салыб эртден азыкъ ашай тура эди...

Джетинчи башы.

Къанамат, джарлы юйден чыгъыб, атасы, анасы эртде ёлюб, кеси башына къалыб, гитчеликден джалгъа джюрюгенден сора башха кечинмеги болмай тургъанды.

Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасанг, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. Ол иги абадан болгъунчу аны къарыусузгъа, джакъсызгъа кёрюб, къуллукъ этген бай-

лары анга бир капек джал бермей, ктуру къарын джалчы этиб тутхандыла.

Иги аягыны юсюне мине келгенинде, джалгъа деб бирер хурттак ала тебреген эди. Аны да, иги кызарышмаса, берирге унамай тургъандыла. Аны башын къоруулаб тебрегенин кёрюб, джалгъа алмай да кёргендиле, алай болгъанлыкыгъа, ишге кылышча, деменгили адам болгъанын билиб, бир бай алмаса да, бир бай джалгъа элтиб тургъанды. Бир бёлек джылны алгъа Къыямытда къой джал чыгъарыб чыкыгъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъдан бир тюенни бермей тыйгъанды да, аны юсюнден гырмай болуб, Къанамат джашны агъач сенек бла уруб, къой бауну джанына джатдырыб кетгенди.

Къыямыт бу затны хапар этерге ийлыгыб къоймаса, Къанамат бюгюн Къобанны сууун ичмез джерге джоюллуку эди. Байладан таяк кёлтюре, хакы ашала, артыкылык кёре, кёб инджилгенди да, Къанамат бай адамгъа, джерде джыланнга къарыгъанча, алай къарайды.

Од, анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды. Юсюню аманлыгы болмаса, той, оюн болгъан джерде андан бек кишиде кёзюнг тохтамайды. Чыммак-акъ мангылайы, къалам тартылгъанча, узун ингичке къара къашлары, бир кесек мыдахыракъ тум-къара кёзлери, сакъалы, къаты кылыгы болгъанын билдире, бир кесек ёрге буруларакъ, джангы тюкленген къаргъа балача, сакъалына, мыйыгына къара джушумакъ тюк уруб, аллай джашды.

Ёсуб келген джаш тёлуден андан кючлюме деб къара кючге киши чыкмагъанды. Бир-эки джерде тутуш болгъанында, джашланы, къойланы кыргъанча, кырыб кетгенди.

Аллай кыйынлыкда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, кылыгы арну бир адам болмаз дерчады.

Бир онгсузгъа кыйынлык джетгенин кёрсе, анга болушлукъ этмей, не кыйналлык болса да, джанлаб кетерге амалы джокъду. Къошда тургъан заманда, аны кёлу джетмей, бир иш толмайды, аны кыйыны, джумушу бла хайырланмай киши кълмайды, артыксыз да онгсуз къарт, къарыусуз джаш.

Къанамат Темуркъалагъа къабыргъа хоншу джашаб, атасы, анасы болмай, кире-чыгъа, Мёлехан бла Темуркъаны атасын, анасын сыйлагъанча, алай сыйларын кёрюб турады. Ала да, хариб, джарлы кёлю джарык дегенлей, Къанаматны кеслерини эки

сабийлерини биринден башха кәрмейдиле, артыкъсыз да Мёлехан, юйюнде бир маджал гырджын этилсе да, Қъанаматны чакъырыб, анга къабдырмай, тынчлыкъ табмайды.

Кюн, кече, джыл оза, Бадимат да, Қъанамат да ёсюб абадан болгъанларында, бир-бирине джити къараб, бир-бирин кәрмеген джерде эригиб тебретиле. Ала хар ким кесини юйюнде бир-бирини юсюнден сагъыш этгенлей, кёз къысмай тагъ атдырыб кетедиле.

Қъанамат Бадиматны атасына, анасына джукъ сагъыныргъа тартынган эте эди, Бадимат, башына башха тюрлю акъыл келгенлей, кеси кесинден уялыб, къулакълары от кибик къыза эдиле. Алай болгъанлыкъгъа сёлешмегенлей бир-бирин, ала кибик джетген джаш адамла къалай сюе эселе, алай кемсиз суйгенлернин экиси да билдиле.

Мёлехан, къызы бла джашны бир-бирине термилгенлерин эслеб, кеси кесине алай айта эди: «Атабыз келгенлей алагъа неках этиб къояргъа керекди. Бадимат аны къоюб не ханнга, бийге да барлыкъ тюлдю». Алай болгъанлыкъгъа, бусагъатда эри къатында болгъанлыкъгъа, ол затны, базыб, анга айталлыкъ тюлдю. Эки къотур ат да бири бирин къашыйдыла, кесим кибик джарлыгъа берсем игиди, джаш иги джашды, урусу-бёрюсю джокъду, кеси къыйыны бла башын тутарыкъды». Мёлехан, джюреги бла былай бичсе да, къызы бла джашны арасында болгъан суймекликни сезгенин алагъа эслетмейди. Қъыз дегенинг мияла табакъ кибикди, биреу «оу» десе, шау болады да къалады, андан эсе быланы ишлерин созмай дженгил этерге керек эди, деб бир-бирде алай сагъыш этеди, алай болса да баш неси юйде болмагъанлай, туруб кеси башына иш этерге болалмайды.

Темуркъа джалдан болджалына келмей юйдегиси инджиллигин билиб, Қъанамат къолундан келген зат бла кереклилерине болушуб турады.

Мёлехан бла Бадимат бирге къалгъан заманда, анасы къызын осмакълаб алай айтады:

— Аллах бирди, Қъанамат болмаса, биз быйыл эл бедешлиги боллукъ эдик, сау къалсын, ол кесини атасына, анасына къаргъанча, бизге алай къарайды, бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын, — деб кёзюню къыйыры бла къызына джити къарайды. Алай болгъанлыкъгъа Бадимат анасыны муратына ишек болуб,

тишлерин кысыб, бир-бирде ачитхынчы кеси бутундан чимдесе да, бир зат бла да кесин тюрлендириб, билдирмей турады.

Къанаматны арбазгъа киргенин керюб, балата джугъу къоллары бла Мёлехан Къанаматны аллына барыб чакъырды:

— Кел юйге, аурууунгу алайым, Бадимат да, Ибрахим да юйдедиле.

— Экиджашарны суугъа элтиб келе эдим да, не эте тура-сыз деб къайтханма, Темуркъа да къалды да кетди, муну Къыямытны къошуна тагъыб къоймагъан эселе, билмейме.

— Алайды, балам, ариу аны аллына къарай, сокъур болгъан-ма. Ары тёрге ёт да олтур, Бадимат да отоучугъунда башын тарайды, бусагъатдан келликди.

Къанамат, Ибрахимни къойнуна ала:

— Кечегиде баш тарагъан къайгъыны къолгъа нек алгъанды? — деди.

— Да, аурууунгу алайым, Къыямыт деген бийибиз, орус оноучу къонакъларыма той этемеда, кызычыкны бир джибер, деб ийгенди да, эки келечисин къайтаргъанма, ючюнчюге къатыны келиб, тилеб кетгенди. Къарт башы бла ол келгенден сора, джибермесек, былайда экинчи бизни джашаргъа къоямыды.

Бир кесекден Бадимат, кесин тюзетиб келиб, къаты кысыб, Къанаматны къолун тутду.

Бадиматны кечегиде тойгъа баргъанын суймей, джюреги чанчды, алай болгъанлыкъгъа аны юсюнден джукъ айтыргъа уялыб, мыдах болуб, баш энишге къарагъанын кызы эсгериб, бир эки-юч кере ахсынды.

Мёлехан, балата къолларын джууа:

— Тур, Ибрахим, олтуруб турма да Бадиматны Къыямытлагъа ашыр, ары-бери джанламай сакълаб туруб, той бошалгъанлай, ызыгъызгъа къайтыб келигиз. Кесин тойда джангыз къоюб, ойнаргъа кетсенг, эштмедим деме, — деди.

Кеч болгъанны себебинден джашчыкыгъа ышанмай, Къанамат туруб кеси ашырыргъа да тебреди, алай болса да Мёлеханнъ кёлюне ары-бери келмесин деб, Бадимат Ибрагимни къолундан тутуб чыкыгъанында, Къанамат от джагъада олтуруб, башын сагъыш басыб къалды.

Мёлехан сёз нёгер болургъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны башын къара тубан басыб тургъан болмаса, бир сёз къошаргъа да джюреги ачык болмады.

Сынджырда шхуур этилирге тагългъан чоюнну суу аз болуб джылау таууш этерге къалды да Къанаматны джюрегин андан да бек къайгъылы этди.

Беш-алты джылны мындан алгъа Къанамат Къыямыха къой джалгъа кирген кюнюнден бери аны кёрюб болмагъанды, аны аты айтылгъан джерде, безгек тутарыны аллы бла суукъсуратгъанча, бютеу санларына суукъ уруб, безгекдеча, къалтыраб тургъанды. Къанамат андан къркъуб къалтырамагъанды. Ехидна деб бир гитче джаныуар болады, ол адам къатына келе тебрегенлей, адам тэмез бир ийс чыгъарыб, аман ийиси бла кишини къатына къоймайды. Тамам аннга къарагъанча, Къанамат Къыямыханы кесин да, бютеу аны юйюрюн да алай хёргенди.

Алай болуб тургъанлай, таза джюреги бла суйген кызы, туруб, кечегиде ол суймеген юйге кетгенинде, джюреги уллу къыйналды. Джюрегини къыйналгъанын Мёлаханга билдирмей, къысхач бла отну ышыра турургъа кюрешди, алай болгъанлыкъгъа олтургъан джеринде тынчлыгъы, сары чыгъанагъа олтуруб тургъан адамны тынчлыгъыча эди.

Бир да олтуруб чыдаямалмагъанында, Мёлаханга асырагъа берген къара къамасын алыб, аны да белибаууна кийдире, — ашхы кечели бол, — деб ат кютерге баргъан сылтау бла юйден чыгъыб кетди.

Темуркъаны арбазындан ары озгъанлай, Ахмат, Батал, Токъал, Къасым, Бийнегер — бешиси да Къанаматны суйген негерлери — аллына чыкъдыла. Къанамат эселемеген кирик этиб, озуб кетерге мурат этди, алай болгъанлыкъгъа Бийнегер, негерлериинден бери, муну таба бурулуб, джолун кесиб, аллына чыкъгъанында, джандаялмады.

— Ой алап, къайры джанлаб бараса, джюр бизни бла, тойгъа къараргъа барайыкъ! — деб, Къанаматны тенг адет бла белинден тутду.

— Огъай, мен бараллыкъ тюлме, отунда бир бек арыгъанма да барыб бир таянмасам, аягъымы юсюнде туралмайма.

Къалгъанла да къошулуб, Къасым айтды:

— Тейри, не эсе да башха къайгъынг болур ансы, мен сени таныгъанлы сени арыб кёрмегенме.

— Тейри, барыб таяннгандан сора бир къайгъым да джожьду.

— Да не этеик, келсенг, аллах бла разыбыз, арыгъан эсенг, бар да таян, эртденблагъа сау чыкъсанг, тюбеширбиз, — деб Къанаматдан айырылыб кетдиле.

Ары иги узайгъандан сора Ахмат:

— Къанаматны ауазын къолай кёрмедим, аурумагъа эди хайырсыз — деб нёгерлерине къарады.

Къыямытланы арбазларына туура болгъанларында, Токъал айтды:

— Къанаматны юйдегиси болуб да къарар адамы джокъду, тойдан чачылгъанлай, барыб кёрюрге керекди, ким билсин, бир джукъ кереклиси болса уа, бирибиз аны бла бюгече къалмай боллукъ тюлдю.

Ол айтханнга кишини огъай дегени болмай, Къыямытланы уллу юйге джетиб, той кызыуу бара тургъанлай кириб, кшошулуб босагъадан огъуна харс ура тебретиле.

Тойда адамланы аллындан джанлата келиб, къатынын эслегенинде:

— Джантемир кызы, бери кел, — деб Къыямыт, къатынын бир джанына алыб, ташатын айтды: «Турма, ол силегейли Биймурза келиб къалгъынчы къонакълагъа ашарыкъ элтген сылтау бла Бадиматны отоугъа джибер, мен анда боллукъма, — деб бир джанына джанлаб тебрегенлей ,тюз аллындан Биймурза чыкъды.

Къыямытны аллындан сарыубек чыкъса да, аллай бир тартынныкъ болмаз эди, Биймурзагъа тюбеб андан артына туракълагъанча, алай болса да, кысха тюбегенден сора джанлаб кетерге къарыуу болмай тохтады.

— Стражниклеге бютеу тартдыргъанма да, ала кырылгъандыла, мыртазакъладан да эшик юсюнде биринден къалгъанын юйлерине бошлагъанма, энди, Къыямыт, ушата эсенг, башлар заман болгъанды.

«Тартылсын сен силегейлини эшигинг, адамны ызындан, къойгъа мант башы джабышханча, тагъылыб айлана эсенг», — деб ичинден дунияны аманын къуя:

— Келе кел, хазыр болгъан эсенг, — деб экиси да бир-бири ызындан отоугъа кетдиле.

Джантемир кызы Ибрагимни эгечинден айырылмагъанын эслеб:

— Бар юйюгюзге, Бадиматны мен кесим ашырырма, — деб бир-эки джолда локъум джарты бериб, ариу айтыб да кюрешди, алай болгъанлыкъгъа джашчыкъ локъумну алгъан заманда «ктейим» дей эди, кетген а этмей эди, билек агъачны артына джа-

шыныб туруб, локьумну бошагъанлай, дагъыда чыгъыб, келиб сюеле эди.

«Бу бууала тиерик ары къорамайды»,—деб Джантемир кызы къаргъай эди, алай болгъанлыкъгъа Ибрагимни, бѣрю балачыкъча, къараб тургъан болмаса, бир да кетер акылы джокъ эди.

Джашчыкъны юйлерине ашыралмай не мадарын да тауусуб тохтагъанында, «тур ъмюрюнг кысха боллукъ», деди да, джашчыкъгъа бир-эки эрши къарады да, сан этмеген кибиб этди да къойду. Джантемир кызы, семиз бегедженча, эки джанына аунай, башында да, таб къаланмагъан капнача, къара чоху бла, тюлкюча узун сары ат тишлерин ышарта, кызланы аллары бла келиб Бадиматны билегинден тартыб, чакъырыб айтды.

— Къызым, хар ким, джумуш этгенле, бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле, кесими хар затха кълум джетмейди, къарт болгъанма, айхай алгъын заманым болгъа эди, мени кълонакъладан бешишлик этме да аланы ашларына-сууларына кълараргъа манга бир болуш. Кълалгъан кызла да бардыла, алай болгъанлыкъгъа сени кеси адамыма кѣрюб чакъыргъанма. Мен, баста тюбюне кетмесни, къларай, турайым, сен, иги баламча, ол уллу юйде тепсини отоугъа кълонакълагъа элт да, кесибизни юйлю адамыбызча, аланы кереклилерине бир кълара.

Бадимат, анасындан эркинлик болмай, джумушха кълатышыргъа да тартынды, алай болса да къларт кълатынны хатерсиз этмейим деб, билеклерин ѳрге этиб, хант тепсини отоугъа кѣлтюрюб кегди. Ибрагим, аны эслеб, маскечикча, ызындан чабыб кетди.

Бадимат отоуда кълалды, Ибрагимни Кълыямыт:

— Бар, тойгъа кълара, сен уллуланы ичине кириб не этесе,—деб, отоудан тюртюр чыгъларыб, эшик юсюнде тургъан мыртазакълны кълулагълына:

— Бери адам джиберме, сен адамыча иги сакъласанг, мен тамбла сени кълуандырырма. — деб шыбырдаб, эшикни кълаты этди.

Къланамат юйюне келиб, элден чыгълыб ат кълотерге атына джер салыб, баудан чыгъларды, алай болгъанлыкъгъа, бир зат этегинден тартханча, джюреги Бадиматха хош болмай, атны джерин алыб, юйге атыб, дженгил-дженгил атлаб, тойгъа келиб, джашыртын эшикден кълараб, кызланы ичинде Бадиматны кѣрмеди. Джюреги асыры ургъландан кълчырыб, кесими билдиреме деб кълоркълуб, артына туруб, ызына къларагъланында, Ибрахим, джыламсырары келиб, этегинден тартыб айлана эди.

Джашчыкыны алай кѳргенлей, джюреги, ат чабарыны аллында кѳалтырагъанча, алай кѳалтырады, алай болса да, тишлерин ауругъунчу кысыб, джашчыкыны кѳойнуна алыб, бир джанына джанлаб сорду:

— Къайдады Бадимат, нек джылайса?

— Бадимат отоугъа кетгенди, мени андан Къыямыт кѳоймай кыстаб ийгенди, — деб Ибрахим, джыламсырай, хапар айтды.

— Ким барды отоуда?

— Уллумыйыкъ базыкъ оруслу, Биймурза, дагъыда Къыямыт. Джашчыкъ алай айтханлай. Къыямыт деген кѳарт итни уалу зор этерге тебрегенин билди.

Джюреги асыры кыйналыб сагъыш этгенден, джашчыкыны кѳолундан ычхындырыб, тоб деб джерге тулукъча тюшюрдю.

Къанаматны эки кѳзю отоугъа аралыб, эки атлагъанлай эшикге джетди.

Бир заманда кесин эсгериб кѳарагъанында, босагъагъа ёрге сюелиб, мыртазакъ эшикге шкогун кѳнделен салыб тура эди.

Мыртазакъ, адам келгенин эслеб:

— Бери кирирге мадар джокъду, — деб бир кѳолу бла Къанаматны кѳкюрегинден тюртдю.

Къанамат анга джууб этгинчи, отоудан бир дыгъырадагъан, богъурдакъ хырылдагъан тауушла кѳулагъына келиб, бир ургъанлай мыртазакъны юй джанына кыырыб, уруб эшикни чѳуйюн кѳобарыб, ичине кирди.

Кириб тегерегине кѳарагъанлай, Бадиматны джаулугъу имбашларына тюшюб, чачы тозураб, джылаб эки кѳзю да тулукъкибик кѳбюб, мюйюшге кысылыб тургъанын кѳрдю. Аны аллында да Биймурза бла Къыямыт сюелиб, бирини кѳолунда чагъыр стаканы, бирини ууучунда алтын ачхалары бла, Апанас да орундукъ кѳулагъына таяныб тура эди.

Къанамат алай киргенлей, киши тургъан джеринден кымылдамай, не сѳз айтханы болмай, бир кесек тургъанлай, кычырыкъ этиб Бадимат кесин Къанаматны юсюне атды.

Бадиматны юсюнден ары атыб, къамасына узалгъанын эсгерди, андан сора не зат болгъанын, Бадиматны кѳолундан тутуб эшик хауагъа чыкыгъынчы, бир зат билмегенди. Бадиматны кѳкюрегине кѳаты кысыб:

— Мен таулагъа кѳонакыгъа барайым, — деб, аны да юйлерине джетдириб, кѳарамдан ташайыб кетди.

Эртденбла кюн тийгинчи мийик тауланы бирине миниб къарасанг, кюн чыкыгъан джаны алгы бурун саргъала, аны ызындан кыызгъан темир кибик кызарыб, багыр тазны джартысыча, кюнню джартысы кёрюнеди. Тёбен джанынга къарасанг, чегет джабхан джерле кёзюнге аскер таяныб келгенча кёрюнедиле.

Къулакъландан, ёзенледен келген тау суула, бюгюлген кююш чыбыкча агъарадыла. Не ачык кюнде да мийикден къарасанг, ёзенледе, кёк джюк чагылгъанча, чарс чабханлай турады. Огъары джанында бир къуш, башында бутаклары урулгъан джангыз нарат терекге миниб, замансыз эртден азыкны башлагъанды. Тырнакларыны тубюнде бир къаралдыдан тартханы сайын, бутакдан джыгылыргъа джетиб, бир джанына ауа тебегенлей, къанатларын ачыб, дагыла, алгынча, терекге тюз къонады. Къуш бурну бла ашарыгына узалгъанлай, джукъ тюшерми эди деб мурат этиб, ууакъ къанатлыла, тегерегинде бутаклагъа миниб, аны эртден азыгына джууукълашыргъа кюрешедиле, алай болгъанлыкыгъа къуш башын ала таба бургъанлай, юрюлюб, учуб, башха джерге къонадыла.

Къушдан тигим табмазлыклары билиб, алай болса да, кетиб да къалалмай, боюнларын бир джанына джибериб, аны буштукълагъанына къарайдыла.

Бир да джанларгъа унамай, бир къаргъа джюрюйдю. Ол, терекге минерге да базмай, терекни тегерегинде, сан этмей, джерге узалгъан кибик этсе да, кёзлери къушну аягыны тубюнде эдиле.

Ашай тургъанын кююб, къуш тёбен джанында тапха къаячыкыгъа джити-джити къарады. Кёзлери ары айланыб тургъанлай, хантына да бир-эки узалыб, шуулдаб джетиб кюнде джукъларгъа чыкыгъан бир мазаллы талгыр джыланни тырнагы бла бойнундан басады.

Бойнуна къуш тырнакъла кириб тургъанлай, джылан узалыб кесине артыкылык этгенни аягын уругъа кюрешеди, алай болгъанлыкыгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. Кюрешиб, бойнун кымылдаталмагъанында, чырмалыб къуйругуу бла къаяны туюб тебреди. Алай бла къуйругуу ууакъ-ууакъ сын да бар, сыныб белине джууукыгъа дери джетиб, джыланны къайырылыр къарыуу къалмай тохтады.

Къуш джыланда къарыуу къалмагъанын таныб, алай болса да тырнакны бойнундан джибермегенлей, биягы орнуна келди.

Келсе, аллайгъа келсин, ашарыгъына элни тюрлю-тюрлю къанатлы къонагъы басыныб, муну келгенин да эслемеген кибик этиб тура эдиле. Алагъа ачуланыб, абадан таууш этиб къанаты бла силкгенинде, бир къаууму джерге къуюлду, къалгъан бёлеги да башы къалгъан джерге учуб джанладыла.

Чакъырылмагъан къонакъланы адебсизликлерине сейирсиниб, бир бёлек заманны аллында хантын ашайлмай турду...

1. Ибрахимни джашауу къалай болгъанды? Ибрахимни сыфатын ачыкълагъыз.

2. Элни байлары не ючюн той эте эдиле?

3. Қыанамат бла Бадиматны къаллай халили адамла болгъанларын кёрюсюз. Қыанаматны джигитлигин кёрюзген айтымланы табыгъыз.

4. Табигъатны юсюнден айтылгъан джерлени окъуб, таб суратланган айтымланы тетрадлагъа джазыгъыз.

5. «Қыара кюбюрню» бу кесегини планын салыб, анга кёре хапарын айтыгъыз.

ЗОРЛУКЪДА.

(«Қыара кюбюр» романдан.)

Сегизинчи башны ахыры.

...Темуркъаны эртден сайын къойла бла мийик сыртха чыкъгъандан суюгени джокъду. Сыртны башына чыкъса, ол таныгъан джерле барысы къол аяздача кёрюнедиле. Қыойла да, джити тау кырдыкны джырта, ол да, таягъына таяныб, ёзенледен салкъын аяз ура, бир джерге къарагъандан башха джерге къарамазгъа кюрешиб, бир кесекни турады.

Адамны аллай бир кесек заманы болады: кёзлери бир джерге чыракъ барыб, башындан къайгъысы, сагъышы да кетиб, эсирген адамча болуб, къарагъан джеринден башха джерге къараялмай, бир кесек заманны турады. Ол кёзюуде адамгъа джукъ сёлешгенинги да эштмейди (былай бир кесек тургъа эдим, деб тургъан халын бузмай турургъа кюрешеди).

Темуркъа, къойла бла мийик сыртха чыгъыб, бюгюн эртден-бла тамам бу халда тура эди. Ал кюнюнде юйге кетерини юсюнден Қыямытны джашы Қыандаур бла сёлешиб, джюреги бек къыйналыб тура эди: ол, юйюню къарыусуз тургъанын билиб, джалчыгъын алыб кетерге алланыб эди. Қыандаур а, аллында бошларгъа сёз бериб тургъанлай, болджалы джетген кюн уна-

май, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды да, Темуркъа анга сёлешген кюнюню кечесинде, къара сагъышла басыб, кёз къысмагъанлай чыкыгъанды.

Кюн иги чыгыб къыздыргъанында, баш къагъа келиб, Темуркъа башын сууукъ ташха салыб къалкъыргъа кюрешгени аны ючюн болур эди. Алай болгъанлыкыгъа, джукъусу не бек бёлюннген эсе да, джукъалаямда. Гитчелигинден бюгюн адам ортасы болгъунчу белин солутмай ишлейди, алай болгъанлыкыгъа, джарлыдан джарлы бола баргъан болмаса, бир заманда да бир джарыкъ кюню болмай, бюгюннге джетгенди. Бюгюн да, джашауну къарангыдан къарангысы чыгыб келген болмаса, бир джарыкъургъан джери кёрюнмейди.

Джаш, къарыулу джыллары, батмакъгъа бата, сууукъда къала, ачлыкны, джалангачлыкны кёлтюре кетдиле, энди уа къара сакъалы агъарыб тебрегенди, алгынча къыйынлыкны, джунчууну, артыкъ сёзю да кёлтюралмайды. «Джаш заманымда, оушау эте, къалай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешдим, энди къартлыгымда къалай этерикме», — деб джашагъан дуниясы кёзюне кёрюнуб, башын сагъыш кючледи.

Ташха таяныб сагъыш эте, аслам тургъан болур эди, кютген къойлары, чауулдан ётюб, сыртны мийик дуппуруна чыгыб тура эдиле. Темуркъаны бу дуппургъа миниб къарагъандан сюйгени джокъду. Былайда бузланы узакъ болмагъаныны себбинден къойла да, иссилемей, иги турадыла.

Темуркъа, эски чырпа бёркюн таягъына чанчыб, анга таяныб, тёрт джанына къараб турады. Былайгъа чыкъса, инджилиб джашагъан дуниясындан башына бош болуб, бир джанына болгъанча болуб, кесини эски джюрек джараларын унутуб, ызына къайтмай, ёмюрю былай къаллыкча кёрюб, иги кесек заманны сагъышланыб турады. Алай тургъанлай, белибауу бош болуб, къойнундан тууар къайиш тюшюб, Темуркъаны башындан татлы сагъышларын, булутну джел сюргенча, сюрюб чачды, керти тургъан халына къайтыб, узалыб къайишни алыб, билеклерин ёрге этиб, къызыу уууб башлады.

Қъандаур кесине алтын ат керек этдиргенди да, аны къайиш керегинне бир ючлю ууаныкны союб, сюрюуде бош турмагъыз деб, хар бир сюрюучюге бирер-экишер тутдургъанды.

Ингир къурумунуна, Темуркъаны эки этеги чакъмакъ болуб, чабырындан баш бармагъы къараб, атлагъаны сайын сыртында джарак кюлтечиги къалтырай, къойла бла стауатха келди.

Къошну аллында, ауузунда чыгаркасы бла Къандаур, бир къолун сыртына салыб, къамчиси бла ойнай, ёрге-энишге бара тура эди.

Хамид, къош артындан чыгыб, Темуркъаны къулагына:

— Мени Къандаур ёлтюрлюк болур, бюгюн таш тийиб, бир къой ёлгенди да, келтириб къош артына салыб турама, къалай этейим, бусагъатда айттайыммы, огъесе джашырыбмы къояйым?

— Биреуню рысхысына фитна этерге джарамаз, къошха джыйылгъанлай, болгъан болушлусуча айт да къой, сен джашырама десенг да, кеч-эртде болса да, аны джюз кёзю барды, аланы бири кёрюб айтса, экинчи сени джашаргъа къоймазла.

— Огъай, мен алдаргъа излемейме, къалай этерге билмей, сеннге къоркъуб сорама, болмаса, не мадарым барды, кесими эки-юч къойчугъуму бирин берирме. Аллах ючюн, Темуркъа, меннге урушханы болса, сен да бир аууз джетдир, мен Къыямьтда ишлегенли, Къандаурдан къоркъгъанымча, бир джануардан къоркъмайма Ол меннге ачууланыб къараса, санларым къалтырайдыла.

— Къоркъма, хомух, нек къоркъаса аллай бир, не этерикди ол сеннге, аллах кеси берген джанын кеси алгынчы бир зат болмайды.

— Къошну артында сойланган не затды? — деб Къандаур, тири-тири атлай, келе эди. — Джаш, кимни сюрююнденди ёлген къой? — деб Хамидни къабыргъасындан къамчи бла хыны тюртдю.

Макъа джыландан джыйырылгъанча джыйырылыб, артына-артына барыб, Темуркъагъа къысыла:

— Меникиди, бюгюн чауулда таш тийгенди, — деб Хамид мугур джууаб этерге кюрешеди.

— Къойгъа тиймей, таш сеннге тийсе уа, арыгъан къазанлы, — деб керилиб башына къамчи бла урду.

— Ай юйюнге! Тууарны ургъанча, джашны алай къалай ураса?

— Тохта, къарт эшек, сен да аны джанындамы боласа? — деб чуругъуну бурну бла къабыргъасына уруб, къойланы да юркюте, багушха джыкъды. — Мен сизни кёрюрме, арыгъан итле, бери басыныб, сиз мени малсыз этерге тебрегенсиз, — деб табхан аманын айта, къошха кириб кетди.

Ол кече, къошха кириб, аны бетине къарамаз ючюн, экиси да, къалгъан сюрюучюлеге айтыб, эски джамчыларын чыгъа-

рыб, къабыргъаларына мешхут суу ёте, бир-биринден узакъ болмай, къойланы къыйырында джатдыла.

Бир кесек тургъанлай, Хамид келиб, джыламсырай, Темуркъаны къатына чёкдю.

— Мен былада къой джалда тургъанлы тёрт джыл тауусулуб, озгъан айда беш джылгъа киргенди. Ол заманны пчинде итнибитни къуллугъун этиб айланганлайыма да, мен таякъ кёлтюрмей бир ийыкъ арадан кетмейди: къачыб кетерми эдим, джалымы да былагъа къоюб, ансы былай бла кечиналмайма, — деб шыбырдады.

— Мен кёргенни къатында сен не кёргенсе, мен да турама, сен да турургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетмесе да, бир кюн джетерик болур.

— Быладан эсе, ит да иги болур, башха байгъа джалгъа кирirmi эдим?

— Къой, иги джаш, къой, тонгузну аласы-къарасы болмайды, ала бары да бир итни богъудула. Былайда бу игиди да, бу аманды деб айыраллыгъын джокъду. Мен сени кибиб джаш заманымда биринде бир джыл тургъанлайыма, бу иги болур эди дей да, бирини къоя да, бирине бара, бир да алада иги кёрмегенимде, хоншу бетден бу иги болурму эди деб артда ма бу Къыямытха тууар джалгъа кирдим. Джалчылыкъ этген айымда огъуна бузоуланы эмизгенсе деб, Къыямыт, къалгъан джалчыларына тутдуруб, кеси къаты агъач кюлню алыб, къолуму отха уруб, джырмыландырды. Ма, иги джаш, тут да кёр, мен андан бери чалкы туталмайма, — деб чепкен дженгинден чыгъарыб дюккюч кибиб къолун Хамидге узатды.

— Менден ёзге адам аны, къарт бабасны, джуртуна да басмаз эди, алай болгъанлыкъгъа, не къычырыкъ этгин, къалай джашагъын, къайры баргъын? Юйдегинг, ач болуб, кёзюнге къараса, кёзюнг къарангы этеди да, этмезлик затынгы да этесе, «Сырты кичиген бий эшигине» дегенлей, кесинге артыкълыкъ этген къанлы джауларынга бойнунгу узатаса да келесе, ала да, сени къарыусузлугъунгу биллиб, суйгенлерича, артыкълыкъ эте турадыла.

Темуркъа хапарын айтыб бошаргъа, Хамидни джылагъаны да тохтаб, кеси къыйынлыгъын унутуб, Темуркъаны бек джазыкъсыныб, айтханына улуу сейир болуб, тынгылаб туруб былай айтды:

— Менден кѣб кыйынлыкъ ким кѣрген болур деб тура эдим, алая сени хапарынгы эштгенлей, кесимикин унутдум.

— Сени да болур кыйынлыгынг, Къыямыха зауукъдан келиб турмагыанынги билеме. «Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау «кѣрмез», деб бизде сѣз барды. Не этейим, бу дуняда кыйналсакъ да, афендиле айтханча, ахыратыбыз иги боллукъ болур деб, кѣлюмю басаргъа кюрешиб турама.

— Темуркъа, бир-бирде аллах чамланыр деб да къоркъама, алай болса да, кѣлюме бир зат келеди. Биз барыбыз да аллахны къуллары эсек, сѣз ючюн, экибиз бит-къурт кесиб, бир байгъа къуллукъ этиб айланганлай, дагъыда ол бизге таякъ кѣлтюреди, кеси уа, сууукъ суугъа къолун тийирмей, иги ашаб, иги кийиб, ат белинде айланады, бу былай нек болады, мен иги айыралмайма? Аллах онгсузну, джарлыны джанында болургъа керек тюлмюдю? Бюгюн Къандаур мени да, сени да ургъан заманда аллах аны къолларын къурушдуруб кыйса уа, къолундан келмейми къаллыкъ эди, бизге зор, артыкълыкъ этдире нек турады?

— Иги джаш, аллахха ассы болмазгъа керекди. «Бир адам кѣрююн кѣрмей, кѣрюне кирмез», деб сѣз барды. Тур ёрге, арыгъанбыз бюгюнлю, тангнга да кѣб къалмагъанды, бир къалкъыргъа кюрешейик.

Хамид джамчысын сюйрей, Темуркъадан айырылгъанында, Ёксюзле джанында джулдузла, дженгил-дженгил кѣз къыса, кѣкню ол джаны саргъала тебреген эди.

Тѣбен джанында къулакъдан, «гуу-гуу» деб, танг аласына уянган тюлкую къычырды. Анасын аджашдыргъан къозу, кыйланы арасына кирирге кюрешиб, макъырады. Шапа эртдерек къобуб, от этген болур эди, къош оджакъдан джилтинле чартлаб чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла. Бир кесек тургъанлай, кыйланы солугъан тауушларына Темуркъаны хурулдагъаны, Хамидни бурунсызгыргъаны къошулду. Эртденбла Темуркъа ёрге къобханында, инчиги чанчаргъа къалды, «арабий, чабхыныммы тутханды» деб, от джагъада чабырларын, шымларын тешиб къарагъанында, ашыгъыны тѣбен джаны азчыкъ къаралыб тура эди.

Темуркъаны аягъын эслеб, Хамид:

— Былайы чауулгъа джууукъду да, бир джыланлы стауатды. Тюнене да сары ийнекни эмчегин джылан ургъанды, сени джылан урмагъа эди.

Бир кесек тургъанлай, аягъыны кѣбгени керти джылан ургъанын билдирди.

— Маллагъа къарамай къошха нек басынгансыз? — деб Қъандаур, къошха кирмегенлей, арбаздан къычырды.

Эртдеден Къыямытлада джалда тургъан къарт Таулан ийиб, башын къошну эшигинден къаратыб, джууаб этди:

— Темуркъаны аягъын джылан ургъанды да, анга бир мадар этерми эдик деб мурукку этгенбиз.

— Ёлсе, басдырырла. Дженгил огъуна къошдан чыгъыб, маллагъа къарагъыз! — деб ачуланыб буйрукъ этди.

— Барыгъыз-барыгъыз, джаным, мени ючюн деб айыб алмагъыз. Хамид, сен аякъчыкъ бла къатыма айран сал, аны джагъаргъа кюреше турурма, сора кесинг да иги джаш киби, мени сюрююмю да, ала бар да, уллу къабыргъагъа таяндырыб, туураларындан къарай турсанг, узакъ кетмезле, мени да аягъым бир-эки кюнден ачыллыкъ болур деб мурат этеме. Кюмюш бла тюкюрюлсе, бек иги боллукъ эди, алай болгъанлыкъгъа тѣгерекде тюкюре билген адам джокъду.

— Сен, къойланы оноун этме да, юйюнге къора, сен мында сыртынгдан тюшюб, сени асыраб турлукъ адам джокъду.

— Да, не этейим, аллахдан санга къайтсын, мен да ит тюл эдим, итни къыстагъанча къыстайса, хакъчыгъымы бер, кетерме, ёлсем да джолда ёлурме, неди мадарым.

— Сен менде къарнынгы асыраб тургъанлыкъгъа, мен не хакъ берликме? Бар, тюенене ёлген къойну мыллыгын эшегинге джюкле да кет.

— Мен сеннге джыл бла айны къой мыллыкга деб турмагъанма, бере эсенг, атанг бла кесамат этгенибизча, манга бериллик хакъымы бер да, кетме къой, бермей эсенг, мен да, дунияны башында тѣре бар эсе, мангылай къыйынымы излерге кюрешрикме.

— Ха-ха-ха, къара бу къарт хайуаннга, бу мени тѣре бла къоркъутургъа кюрешеди.

— Қъандаур! Тѣре, джол болмаса да, мен сизге уруна, къарт болдум, энди былай джазыкъ болуб, атылыб къалгъанымда, сен мени къанымы ичгенча, хакъымы ашаргъа кюрешесе, менден къоркъмай эсенг да, аллах чамланыр деб къоркъсанг а, мени джылатыб толу стауатынгдан нек чыгъараса?

— Бар аллахха, ол хакъынга малла берир. Не бай аллах

болса да, сени кибиклеге мал бере тебресе, эки джылны ичинде къуру стауатха къараб тохтар. Былайда юре турма да, мен ингирге ызыма къайтырыкъма, къошдан къораб тур.

Бу сёзле, артыкълыкъ Темуркъагъа алай бек ачыу болгъан эди да, аягъы, тулукъ кибик, кёбюб тургъанлай, секириб кьобуб, бутун сюррей, кёк эшегине эски джауурлукъну кьаблаб, юйюне, энишге айланыб тебреди.

Къош туурасындан ташая тебрегенлей, ызына бурулуб:

— Эй, сизге, къан ичген къанлыла, мени бир кёлюм кенгсин, — деб зыккыл чепкенини дженги бла кёзлерин сюрте, эшегини ызындан таякъгъа таяна кетди.

Аягъы от кибик кыза эди, алай болгъанлыкъгъа джюреги ауругъаны саны ауругъанындан эсе ауур болуб, аягъы ауругъанын эслемей, не затха эсе да бир затха ашыкъгъанча, эшегин да сюрюб, къаты келирге кюреше эди.

Къара чибин ачыкъ джарагъа къонганча, таймаздан башындан кетмей, эки зат инджите эдиле. Бир — Къандаурну ачыкъ залимлиги, экинчиси да джыл бла юч айгъа деричи къулланыб, джарлы юйюне къуру кьоллары бла баргъанына — сабийлери, къатыны кёрюб, аллына чабарыкълары кёзюне кёрюнсе, джюреги къыйналгъандан джарыкъ кюню къарангы бола эди.

Бара-бара, эсине «Мен бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе, дунягъа туумай къалгъа эдим» деб, алай келе эди. Ауругъан буту саркъа тебрегенинде, эшекден артха къала башлады. Буту ауругъандан ауруб, тохтай да бутун солута, сууукъну башына себеге кёре да, кьулакъ суулагъа сала, кёлюне джетерге джетиб, къара терлеб, уллу джолгъа чыгъыб, джолдан бир джанына джанлаб, тохтады.

Темуркъаны къаты бла, аджирлеге миниб, кими кьой, тууар сюрюб, кими аргъыш арбала бла элге оза эдиле.

Кёк эшек, неси ызындан келмегенин кёрюб, тёрт джанына айланыб окъуб, Темуркъаны суу джагъада эслеб, джортуб къатына келиб, эшек чыгъанагъа туруб тохтады.

«Менден джазыкъ ким болур, хар ким юйюне мал, аргъыш элтген заманда мен къуру кьолум бла бечел болуб барама», — деб элге баргъан уллу джолгъа къарагъанлай, зыккыл къапталыны кир кёкюрегин джыламукъдан джибитди.

Буту да, терек кибик, кёбюб, уллу болуб, джюрюрге къарыуу болмай, тегерегине къараб, киши кёрмегенинде, алай айтды:

— Аллах, кесинг къараб тургъанлай, мен джарлыны нек сояса, меннге бир оноу эт, — деб ауругъан аягъын чегелеб аллына тутханлай, билген дууаларын окъуб, кюн таулагъа кысылгъынчы, кѳб намаз этди. Намаз этиб бошагъанлай, «Башымы тутарча манга бир рысхы бер», — деб дууа этиб, кѳб тиледи.

«Аллах мени дууамы эштиб, джарлы юйдегими къууандырыргъа джолда бочха бла бир алтын ача табдырлыкъ болур» деб аллына къарагъанлай, ашхам бола, элни кыйырына кирди. Бочха тюшген да болмай, бир заманда къарагъанында, эшеги кетиб тура эди.

Къылыкъсыз хайуан юйге кѳб къалмагъанын кѳргенинде, иеси да аны дженгил джетиб келмей, артха туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны кѳюб, юйге къачыб кетди.

1. Темуркъа кимди?
2. Къандаур Хамидни нек ургъанды?
3. Къандаур бла Темуркъа нени юсюнден даулашадыла?
4. Темуркъа кѳшдан нек кысталды? Ол, джолда бара, не сагъыш эте эди?

Тогъузунчу башы.

Мѳлехан, тутулуб баугъа атылыб тургъан кызы сабийине джылай, эки кѳзю, тулукъ кирик, кѳбюб, арт эшикни босагъасына олтуруб, правление таба къараб тургъанлай:

— Анам, анам, Акъбурун келиб арбазда турады! — деб чабыб джашы анасына хапар айтды.

«Темуркъа келмей, эшек нек келгенди, мен джарлы, башыма къара къан джаугъан болурму?» — деб эшикге да къараб, чабыб къапхакъ башына чыкыгъанында, Темуркъа, бир аягъындан ауур асхаб, келе тура эди. Аны алай кѳргенлей, чабыб къолтугъундан тутуб:

— Не болгъанды, мен джарлы, джашчыкъны атасы? — деб сорду, алай болгъанлыкыгъа Темуркъаны сѳлешир къарыуу болмай, джолда джыгъылыб къалмай, ары юйюме джетиб ѳлге эдим, ѳллюк эсем да, деген мурат бла арбазына джанын атыб келе эди.

«Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме» дегенча,

Темуркѡа да, джолда джыгъылыб тургъанлай, Къыямытладан адам кѣрююн суймеди.

Тегаран, джаны кючден джетиб юйге киргенлей, юсуне эски кийиз атылгъан болджар салам мурджаргъа аунады.

Эрине не болгъанын билмей, джарлы къатын, дыгалас этиб, тѣгерегине айлана эди.

Ибрахим да, атасына не болушлукъ этерге билмей, джылагъан да эталмай, джылары боюнчугъун буууб, мыдах болуб, эшик артындан атасына къарай эди.

Эри бла къатыны, бир-бирине джукъ сорургъа къоркъуб, бир-бири кѣзлерине къараялмай, хар кимге да баям болгъан къыйынлыкъларын джашырыргъа кюрешиб, бир кесек турдула.

Темуркѡа, юйде къызын кѣрмегенинде:

— Бадимат къайдады? — деб сорду.

Ирин бишиб, бузулургъа хазырланыб тургъанча, эри алай соргъанлай, Мѣлехан, тѣзалмай, къычырыкъ этиб джылаб, эшикге къачды, анда да чыдаялмай, келиб, аллындан башлаб, эрине хапарны айтды:

— Эшигим джабылгъанды, отум кѣмюлгенди. Къызчыкъ ючюн кюрешеме дегенди да, ол джарлы Къанамат да таугъа къачыб айланады, бюгюн эртденбла, биз къобхунчу, келиб, юйню дардагъан этиб, къызчыкъны тюрмеге алыб кетгендиле.

Къызчыкъны сыйырама деб кюрешгенинде, джарлы Къанамат ургъанды да Апанасны да, Биймырза къаны келликни да, айтханларындан, ауур джаралы этгенди да къызчыкъны къутхаргъанды, кеси уа ёксюз башын тас этиб айланады.

Къатыны джылаб, бетин союб, аллындан артына деричи хапар айтхан заманда, Темуркѡа, кесини ауругъаны кетиб, тели адамча, ангарылыб къалды.

Орнундан къоба келиб:

— Ай, гяур къан ичгенле, мени сизге кѣлюм кенгмей, мен кѣрюме кирмейим, — деб бетин кѣлтюре, секириб къобду.

— Джашчыкъны атасы, не этейик, аллах берген къыйынлыкъларны кѣлтюрмей амалыбыз джокъду.

— Аллахны эшиги терсине ачыламыды не къыйынлыкъларны да биз джарлылагъа теджеб турмай, ары Къыямытны юйюне да бир кесегин айландырса!

— Оу, мен джарлы, отму ашагъанса? Алай дуруссуз сѣзлени айтма, аллах чамланыр.

— Атасыны аман кёзюне учурама тохтаса, бир да аямай, ол манга эталлыгыын этиб бошагъанды, — деб туруб, эшикге чыгъыб кетди.

Ибрахим, атасыны ызындан чабыб:

— Атам, атам, Къанаматны тургъан джерин мен билеме, — деб атасына кысылыб шыбырдады.

— Гугукча кычырыб турма да, бар, Ахматны, дагъыда Бийнёгерни чакъыр да кел, — деб джашын ашырыб, кеси арбазда нарат томраулагъа олтуруб, сагъыш этиб тургъанлай, Токъал бла Къасым келдиле да къалдыла.

— Сау кел, хариб Темуркъа! — деб къол тутуб, эки эки джанына олтурдула.

Къасым, Темуркъаны къулагъына кысылыб, айтды:

— Бу къан ичген къара къуртлагъа сени алай тюблерине салыб а къоярыкъ тюлбюз, алай кесинг келиб, Къанамат да къайда эсе да, аны табыб, бир бетге къарармы эдик деб турабыз ансы, джаныбыз саудан алай къараб турлукъ тюлбюз

Алай сёлеше тургъанлай шыбыртсыз Ахмат бла Бийнёгер келиб, Темуркъагъа къол бериб, олтурдула.

Алгъы бурун Бийнёгер сорду:

— Аягъынга не болгъанды?

— Аягъым оу, башым шау болгъанды, сизни барыгъызы да бетигизге къараб, джетген кыйынлыгъымы айтыб, сиз бир оноу этермисиз деб чакъыргъанма. Кёресиз, кызымы алгъын хылик-келик этиб, энди тюрге салыб турадыла, кесим джыл бла юч айны джегиб, Къыямыт улу бечел этиб кыстады, ол ёксюз джаш да аланы фитналары амалтын таулада къачхынчы болуб айланады. Ишим, къайгъым, къол аяздача, ачыкъды, кесим кирик, сиз да джарлы хоншуларым, сиз болушмагъанны манга киши болушуругъу джокъду, — деб джашлагъа къараб тохтады.

Бийнёгер, от джарыкъгъа туруб, таягъыны башын джона, къалгъанлагъа къарай, айтды:

— Къалай бола эсе да, дженгил огъуна Къанаматны тургъан джерин табыб, андан сора Бадиматны тюремеден бошлар джанындан болургъа керекди.

— Тейри, джаным сау болуб, мен Бадиматны тюремеден кыйсам, мен башыма бёрк киймей, бир эски хотаны кысарма, — деб Къасым къошулду.

— Бир ишексиз, Бадиматха бу элде болмагъан адетни этдирген Къыямытды, биз аны чачыб башына бош этебиз деб кюрешсек, Къыямыт экинчи бизге Къобанны сууун ичирмез, — деб Токъал сёз къошханлай, ары дери тынгылаб тургъан Ахмат къобуб:

— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгъады, къоркъа эсенг, гардош уругъа кир да башынгы джабдыр. Биз, былайда тургъанлай, онгузубузну тишлетиб ашатмазбыз. Кесибизни къолубуздан келмесе, бютеу элни джарлысын къобарырбыз, — деб алай къаты сёлешгенине да уяларакъ болуб, бёркюн мангылайна баса, эшик артына джанлады.

Махорка чыгаркасын отха ата, шиндигин бери от джарыкъгъа тарта, Баттал:

— Токъал онгуна-солуна да урдурур, кеси былайда турады, кёлуне джукъ келмесин, мен къауумугъуздан да джашма, алай болса да, мен къалгъанладан акъыллыма деб айтханлыгъым тюлдю, мен ала джиберген джерге отха, къаягъа кир деселе да, барырма, бу ишни башлагъынчы, Къанаматны тургъан джерин билирге керекди...

— Мен билеме, Къазгъан Башы къая дорбундады, — деб Ибрахим билек агъач артындан къычырды.

— Ма, аферим, бек керекли затны, джаш болса да, Ибрахим биледи. Къалай болса да, Бадиматны аллах Къанаматха джазгъан болур, алай болмаса, ала бу тукъум ишлеге къаллыкъ болмаз эдиле, ахыры мен айтхан болса, Бадиматны бери келтирмей, тюремден башына бош этгенлей, юсюн, башын бегитиб, Къанаматха элтирге керекди. Къанамат тири джашды, аны агъач башына миндирсе да, тутарыкъды. Тюремден чыгъарыб, элде къоябыз десек, Къыямытны джюз кёзю барды, къоймай табар, ол заманда ишибиз хылыккелик болур, — деб Баттал сёзюн тохтатды.

— Джашла, сау болугъуз, мени къыйынлыкъда атыб къоймагъаныгъызгъа. Джаш болса да, Баттал джашаулу болсун, мен да ол айтхан оноуну таб кёреме, — деб бети джыйырыла, Темуркъа ауругъан бутун мурджаргъа джыйыб тохтады.

1. Темуркъа нек асхай эди?
2. Ахмат бла Бийнегер кимледиле? Алагъа Темуркъа не хапар айтды?
3. Къанамат кимди? Аны нек излейдиле?

Къарангы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан заманда, элде калак итле керексиз, «сакъ болугъуз. Кеч болгъанды», деб бир-бирине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыргъа сернеги болмагъан юй болур, бир тиширыу кёсеуню къолуна тутханлай, темирчи акъ къызгъан темирни уруб джилтинлерин къуйгъанча, аллындан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, орамны кесиб, мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешикде фонарла джаныб джылтырагъанча, джер-джерде джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла. Стауатха къайтмай, кечирек къалгъан ийнекле, джеллинлери къызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгъыб келедиле.

Элни къыйырында, къазакъ юйню аллында адам болмай, эшикде бир сабий, къойнуна от тюшгенча, къычырыб джылайды.

Бийнёгер, ызына айланыб къараб, Токъалны кёрмей, алай айтды:

— Ол аман, бизни бла чыгъыб, къайсы тыгъырыкыгъа эсе да кириб, бир ишексиз, бугъуб къалды. Бизни ишибизден барыб адамгъа джукъ сагъынса, мен аны гырмык этерме. Ол джапысы бла адам боламыды ол, кюндюз орамда бара тургъанлай джукълай турады.

Шым баууну бошланганын тартыб, нёгерлерини ызындан джете, Ахмат айтды:

— Къой, къой. Токъалны адамгъа санаб да сёлешме, ол хада, хыйда да джокъду, кимни боза чайкъамдысы болса, ол аныкъыды. Ол бюгече къоркыгъандан эшикге чыгъар деб, мен бир да умут этмейме, алай болса да бошбоюн адамды да, къарнына къараб, боза аякъны тутдуруб, джауларыбыздан анга сора билген адам болса, айтыб къояргъа да огъай демез.

Ахматны Токъалны юсюнден айтханы нёгерлерине джаннган отха суу бюркген кибик этгенин эслеб, Бийнёгер джолдан бир джаякълаб тохтаб, Къасымны имбашындан тутуб айтды:

— Бюгече биз аслам джолоучу боллукъ болурбуз, агъач этген заманда балта джетген джарангдан сынчыкълагъанча кёрюнесе, къалгъан джашла разы эселе, сен къайт да, былай келгенлейинге, ол аман Токъалгъа да бютеу бизни атыбыз бла налат бер, сора Къыямытлагъа-затха тыгъылыб кетмесин, ариу, аны

ючюн гёзет этерик эсенг да, эртденблагъа дери къатынгдан ары-
бери джибермегенлей тур.

Къасым, къыйналса да, нёгерлеринден айырылгъанын асыры
ушатмады, алай болса да къаууму да бир аууз болуб айтханла-
рында, аланы разы этер ючюн, элге къайтды.

Къасым къайтханында, бир кесек туруб, Бийнёгер айтды:

— Кёремисиз, «Аман арба — джол сызар, аман киши — эл
бузар» дегенча, аман Токъалны тилине гёзет этер ючюн къаллай
нигги нёгерибиз ишден джанларгъа керек болду. Не этейик, къай-
да да болады аман, элде биргебизге тагъылгъанына адамлыгъы
болур деб тура эдим.

— Къой, къой, Бийнёгер, аман Токъалны аты шхууур артында
айтылсын, — деб Ахмат, алгъаракъ чыгъыб, нийлиб аллына къа-
раб: — Ибрахим айтхан джерге чыгъаргъа былайдан джол ышан
тебрей болурму деб къарайма, джолну билмей, кечегиде аджа-
шыб, терсейимезге керекбиз.

Ибрахим, аты сагъынылгъанлай, эшекге таякъны джетдириб,
аллына къууа, алгъа ётуб, айтды:

— Тюз ма бу агъач тартылгъан сызгъаны ёрге барыб, къая
секиртмеге джетгенлей, сол къолгъа бурулуб, къой джолну ёр-
ге таянсакъ, уллу къаяланы юсюне барлыкъбыз. Къанаматны
манга айтханы бла, ол тегерекде болмай амалы джокъду, — деб
алларына ётуб, джолгъа кесин салыб, эшегин гузабалатыб,
таяныб тебреди.

Баттал таяныб, солууун алыргъа тохтаб, нёгерлерине айтды:

— Джашасын, хариб, бу джашчыкъ. Бу бек уллу, онглу адам
болмаса, бурнуму джырдырырма. Кёремисиз, сабий башы бла
къауумубуздан да ол тири джюрюйдю.

Кёлю бла айтхан затына нёгерлерини чам этиб къюлгенлери
джюрегине ауур тийиб, Баттал, бир кесекни сёлешмей барыб,
джел уруб булутну къулакъдан чыгъаргъанча, кёлю къалгъаны
кетиб, тохтаб айтды:

— Аланла, ол джарлы Бадимат бусагъатда не эте тура бо-
лур? — Нёгерлери анга джууаб этгинчи атлаб тебрегенлей, ал-
гъа узайыб баргъан Ибрахим, ызына чабыб къайтыб, ичин ур-
гъандан солууун алалмай, къолун къаяла таба тутуб айтады:

— Ма ол къаядан эки кере от джарыкъ чыгъыб джукълан-
ды, бир ишексиз, Къанамат алайдады, — деб хапарын айтыр-айт-
маз нёгерле барысы да Ибрахим кёргюзген къая таба тебредиле.

Қыанамат, джашагъан джерини тегерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагърей болуб, элге тюшерге кесни джарашдырыгъа от этиб чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб, келиб тутуб къоймасынла, эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну алына хуна этмей къоймам», — деб кёлуне келди.

Адам къатындан айырылыб, бир бёлек кюнню тургъанына эригиб, адам болмай, джаныуар болса да, уллу къууана эди. Ол чабырларына болуб тургъанлай, эки чычханчыкъ бир бёлек кере отжагъагъа келгенлеринде, менден сора да къая дорбунда джаны болгъанла бардыла деб кёлуне келиб къууаныб, кеси аллына ышарды. Башха заманда болса, аланы ёлтюрюрге кюрешрик эди, бусагъатда уа чычханчыкъла илгениб къачадыла деб къоркъуб, чыркъ этерге къолун къымылдатмай, бир кесекни турду.

Эки кюнден берц, артыкъсыз да бюгюн эртденбладан бери, сагъыш этиб табханы ол болду: не тукъум болса да, кеч болгъанлай, элге барыб, тенглерини къайсы болса да бирин табыб, ишин анга кёре этерге деб, ол акъылда тохтады.

Эрлай отну джукълатыб, быкъыны сюерге алыб, къая кыйырына келгенлей, къаяны тубюнде бир къаралдыланы къымылдагъанларын кёрюб, тегерегиме алдыла деб кёлуне келиб, къан ичген гыбыла, деб ачудан тишлерин къысыб, къаяны къучакъларды. Кёкге къараб, бармакълары ачыгъынчы къолларын къысыб, тартыб кёкюрек тюймелерин юзюб, окъ тийген айюча, не затдан къан алыргъа билмей, дыгалас этиб тургъанлай, отджагъада юйюб бир джанына салыныб тургъан эчки башха абыныб, эчкини ёлтюрвени эсине тюшюб, энди сизни мен кёрюрме деб джюреги къууанды. Боллукъ бирди, мен сизге къанымы алай бош, эркин текдюрмем деб, аунай-аунай дорбундан чыгъыб, тегерегин чучхуб, къаядан къобхан ташны кёлтюрдю. Ахырда да келгенлени эркеч къауумуна тийге эди, деб къаяны кыйырына барыб, къаралдыланы орталары былайды деген джерге ышан этиб къараб, алгъан ташын атаргъа кесини башыны мийиклиги бир чыгъаргъанлай, «Қыанамат, Қыанамат!» деген джаш адам таууш эштли.

«Алынмагъан эсем, Ибрахимни тауушун нек эштеме», деб кёлтюрген ташын къая кыйырына салыб, тынгылады.

Бир кесек тургъанлай, дагыда: «Къанамат, мен Ибрахимме, Бийнѳгер-зат да санга келгенбиз, бери чыкъ»,—деб эштгенинде, эки бутуна да къара кюлтюм салгынчы чимдеб, Ибрахим келгенин таза билди.

Барысы ѳрлеб чыкъгъандан сора, къаууму да Къанаматны кѳзюу-кѳзюу къучакълаб бир бѳлек заманны турдула, артыкъсыз да Ибрахим къойнуна киргенлей, бойнундан къучакълаб, отну ачыб, джарыкъ этиб хапар башлангынчы турду.

Къанамат, нѳгерлерин кѳрюб къууаннганы сорукъгъанында, джаралы адам суусаб болуб суугъа термилгенча, элден хапар айтырыкъларына термилди.

Бийнѳгер, аны излегенин билгенча, башлады:

— Сен, ол къыз сабийни намысын сакълар ючюн, башынгы отха салгъан эсенг да, адамлыгъы болгъан эркиши этген ишни этгенсе. Хапарынгы эштиб, тенгле бир джерге джыйылгъаныкъда, сени этген ишинги сѳкген адам болмай, барыбыз да бир аууздан игиге таныгъанбыз, алай къыйынынг алтынгадады.

Бийнѳгер алай айтханлай, Къанаматны джюреги ишек болуб, бети агъарыб, нѳгерлерине, не айтадыла деб, джити-джити къарады.

— ...Не этейнк, санга джетген къыйынлыкъ барыбызгъа да джетгенди, бу иште тенглеринг сени атыб къоярыкъ тюлдюле...

Къанаматны кѳзлери тѳгерек-тѳгерек айланыб, сорду:

— Тилеб айтама, Бийнѳгер, тѳзалмайма, не зат болгъан эсе да, дженгил айт, — деб Бийнѳгерни кѳзлерине джити къарады.

Бийнѳгер, сѳзюню тохтагъан джеринден башлаб, тебретди:

— ...Апанас бла Биймырза джаралы болгъанлай, бютеу оноучу, мыртазакъ болгъан, аякъ юсуне мнииб, сени излеб, джетмеген джерлери къалмай айланигандыла. Эртдепбласында быягъы Къыямыт, мыртазакъланы алыб келиб, юйюнгю ичин суу бла джуугъанча этиб кетгендиле. Андан Темуркъалагъа кириб...

Темуркъаны аты сагъынылгъанлай, Къанамат, исси кюлге олтургъанча, дженгил-дженгил къымылдады.

— ...Болгъанларын башын тюбюне айландыргъанча этиб, алларында Къыямыт, къарай келиб, орундукъну джанында сени ат джеринги кѳргенинде, аманлыкъчыны сиз басдырыб турасыз деб, Мѳлеханны да тиширу башы бла бир-эки гулочу бла тюртюб, анда ол этмеген артыкълыкъ къалмагъанды.

— Къзыбызны беребиз деб сиз аны джашыргъан этесиз, — деб Бадиматны мыртазакълагъа тугдуруб, тюрге алыб кетгенди.

Къыл къобузну къылы бек тартылыб, юзюрге хазыр болуб тургъанча, Къанамат, аны эштгенлей, кёзлери чартларгъа дже-тиб, секириб къобуб, къычырды:

— Тау суула энишге бармай, ёрге барсала да, бу тар ёзен-нге къан джауб толтурса да, мен бюгече аны тюргеде къой-мам, — деб сермеб быкъыны алыб тебреди.

— Къанамат, дженгиллик этме, биз да санга аны ючюн кел-генбиз, — деб Бийнёгер, сермеб этегинден тутуб, тыйды.

— Итден туугъан къарт бёрю, этген артыкълыгъым азды деб, энди къутургъанында, тишируланы тюргеде салдырыб тебре-генди, — деб къамасына джабышыб, дорбундан чыгъаргъа теб-реди, алай болгъанлыкъгъа юч тенги да, аллына чырмау болуб, джибермедиле.

Олтургъан адам болмай, барысы да дорбунну аллында ёрге тургъанлай, Бийнёгер джолда нёгерлери бла бичим этиб келген оноун айтды:

— Энди къызыб, тели Джанибек Чегемге баргъанча, бар-гъандан хайыр джокъду, алай баргъанлай, «ма элт» деб, бериб нерик тюдлюле. Кече-кюн сауутлары бла къарауулла сакълаб турадыла. Андан эсе, хар бирибиз не зат этеригибизни билиб ба-рыргъа керекбиз. Мени кёлюме келгени — анга джашла-ны да огъай дегенлери джокъду: биз ючюбюз акъыртын къысы-ла барыб, таууш этдирмей, къарауул болгъанны тюбге басыб, са-уутларын сыйырыргъа керекбиз, сен а, Къанамат, темир таякъ, не башха зат болса да, бир къаты затны алыб киритни къоба-рыб, Бадиматны алыб, бизге къарамай къачаргъа керексе. Биз, ким болгъаныбызны билдирмез ючюн, сёлешмей башыбызгъа башлыкъланы гыла-мыла байларгъа керекбиз. Бюгече келлиги-бизни Байдиматха Джантемирни алгъын къатыны Тауджандан айтдыргъанбыз, ол бизни сакълаб турады. Энди, кеч этмей, ай чыгъыб къалгъынчы, барыргъа керекбиз.

— Ай, бир атылгъан сауутубуз болса, не иги боллукъ эди, — деб Къанамат тегерегин къармагъанлай, Ибрахим, шыбырдата-шыбырдата, бир салам гырмыкны къолтугъуна къысыб, орта-сындан бели къысылгъан бир машокну алыб кирди.

Қишиге джукъ айтмагъанлай, къалгъанла да джаш адам не зат этерге тебрегенди деб къараб тургъанлай:

— Қъанамат, бу машокда, сохта айлана барыб, афендиге джыйгъанымы санга алыб келтиргенме. Керек болса, ичине къарарса, — деб машокну дорбунну бир джанына аунатды. Дагъыда киши джукъ айтмагъанлай, тешиб салам гырмыкдан чыгъарыб, сюнгюсю джанына къысылыб тургъан шокну Қъанаматха узатды.

Асыры къууангандан, барысы да, бир-бирине джетдирмей, джашчыкъны кёлтюрюб, кёзлерин уппа этдиле.

Алгъы бурун джашчыкъны джерге джибериб:

— Қъайда табханса шокну? — деб Қъанамат сорду. Ибрахим, керекли заманда джарагъанын эслеб: «Сен босагъада сюелген мыртазакъны уруб къыргъанында, шкогу бир джанына чортлагъан эди, мен да сермеб алгъан эдим, — деб ышара-ышара айтды.

Не зат эсе да бир уллу зат болуб, муратына джетген адам къууанганча, къууаныб, Баттал, Қъанамат таба айланыб айтды:

— Бери келе, мен бу джашчыкъ аламат адам боллукъду дегенимде, была мени хыликке этиб кюлдюле. Мени тюз болгъаным былайда ачыкъ болду, — деб Қъанаматха «Кертиди, Баттал тюз айтады» дер дегенча къарады, алай болгъанлыкъгъа анга аууз бла джууаб этер орнуна, къатына къысылыб тургъан Ибрахимни кёлтюрюб, къойнуна къысды. Аны алай кёргенинде, Баттал: «Джюрюгюз, аланла», — деб эки къолун джан сюеклерине салгъанлай, Бийнёгер бла Ахматха хыликке этгенча этиб, къынгыр къарагъанлай, дорбундан чыкъды.

1. Токъалны нек аманлайдыла?

2. Қъанаматха тенглери къалай тюбешдиле?

3. Қъанаматха Бийнёгер не хапар айтды?

4. Ибрахим Қъанаматха не хапар айтды?

5. Қъанамат дорбунда нек джашай эди?

6. Бадимат нек тутулгъанды?

7. Патчахны заманында урунган къарачайлыла, джалчыла, онгсузла къалай джашагъандыла?

8. Хапарны хар башына ат атагъыз, план салыгъыз, ариу сёзлени, таб суратланган айтымланы табыгъыз.

ЭРКИНЛИК ЮЧЮН.

(«Къара кюбюр» романдан)

...Дорбунда джашагъанла табхан затларындан ауузланыргъа кюрешиб, мындан ары къалай джашарыкъларын хар ким кёлюне келгенича айтыб бошагъанларында, Къанамат, бир бёлек патронну хазыр орунларына сугъа, часовойдан сыйыргъан берданны къочхарын чыгъарыб, гетен бла сюрте, кишиге да къарамай айтды:

— Элинг-джеринг болмагъан джерде, Тюркге къачыб, не табарыкъса, не болса да бу тау кыйырларындан кетерге керек тюлдю.

Бийлөгер, айтханыча, ичинден сокъранса да, кесин дженгдирге суймей, аякъларын отха узатыб, чабырларын джарашдыра, сорду:

— Тау кыйырларында тегерек айлана, не заманга дери турургъа мурат этесе?

Темир саба бла берданны ичин ышый, Къанамат, башын кёлтюрмей:

— Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, къайдан болса да, бизни арбазгъа да бир кюн тиер. Бизни элде джашагъандан эсе, чегег джанууарлагъа къошулуб айланган да игиди. Негерибиз да тау этекледен къорарыгъыбызны асыры ушатмагъанча кёрюнеди.

Чыкъырдай келиб отну джилтини юзюлгенча, Къанамат бла Бийлөгери ортасында джангырыб башланган сёз тохтаб, экиси да ишлерине къыздыла.

Дорбунну аллырагъына, джарыкъгъа, чыгъыб, Ибрахим къарачай сёзлени айтыб, аланы Семён бир-эки кере да къайтарыб айтыб, китабчыкъгъа джазды. Дорбунну ичинде эски тулукъгъа дери атларын джаздырыб, Ибрахим баш бармагъын бюкюб, бармакъларыны атларын джаздырды. Бадимат, эски кийимлени алыб, дорбун аллына чыгъыб, эл таба къарай да ахсына, джылтыргъан кийимлени джамаула бла битейди. Дорбунну къабыргъасына джоппучукъ болгъанлай, тиге келиб гитче заманында ойнай айланганы, уллу бола тебрегенинде, юсюне тенг болмагъан хаух кийимлени кийиб, уялгъандан джаякълары от кирик къыза, тойгъа джангы чыкъгъаны, андан озуб, бу артыкълыкъ джетиб, къачыб айланганы кёзюне, джукъу арада басдырыкъланыб кё-

рюннгенча, кёрюнюб, болгъаны, дорбунну сууукъ ташына бауурланнганча, джюрегин сууукъсуратды.

Бийнегерни чепкеннин сёгюлгенлерин, джылтыргъанларын тигиб бир джанына салыб, дарий кибик, сыйдам кызыл эринде шынтагыдан юзюлген кесек къарала, эл таба кёзлери аралыб туруб, джаш кёкюреги бла терен ахсыныб, онг джанына къараб Семёну габрайын кёргенлей, Апанас эсине тюшюб, джийиргениб, этеклерин тюбюне джыя, берлакъгъа туруб, кёлюне келди: «Менден ёзге адам къачхынчылыкъда къонакъ этиб турмай, кыпты бла къарнын тартар эди. Кесиме артыкълыкъ этерге чабыб, атамы тутмакъгъа салыб, ол гяуурланы меннге этмеген не терсликлери кългъанды. Атам... атам, хариб, дагъыда мынга иги болугъуз деб айтдырады. Айыралмай, тубаннга киргенча, къатышханма. Мени атам бла оруслу нек тутулгъанды? Атанг былай айтханды деб Къанамат алдагъан болурму? Огъай, аны алдаргъа не джолу барды, мени ючюн деб, къачхынчы болуб айланнган адам алай алдаяллыкъ тюлдю.

Бу Ибрахим да мынга, кесини бир этине-дженгине тагъылгъанча, тагъылгъанды. Кёзюм кёргенлей, атама бир иги сормай къоймам», — деб бир кесек джюрегин басыб, Семёну габрайын джамамай къояргъа, Къанаматны, къонакългъа осал къарайса деб, джюреги аурумасын дегени эсине келиб, тартына, башын кёлтюрюб габрайгъа узала тебегенлей, тюз аллында кёзлери кызара. мушулдаб, Мыртаз быкългъа илиниб, дорбуннга чыгъыб келе эди. Кёзюме кёрюне болурму деб кёзлерин ачитхынчы уууб къарагъанында, Мыртаз ёрлегенин тохтатыб, кесин ышартыргъа кюрешгенден эрши бети тюрлениб, кълун булгъаб, шыбырдаб чакъыра тура эди. Бадимат, ол эрши тюрсюнню кёрюб:

— Оу, мен джарлы, чыгъыб келеди, — деб аз таууш этиб, тилин чыгъарыб, юсюне чабыб келген уу джыландан санлары кыйылгъанча, кыйылыб, къулакълары, суу киргенча, дууулдай, бир кесекни кымылдаялмай туруб, Мыртазны дженгил ёрлеб келгенин кёрюб, бютеу къарыу болгъанын джыйыб, чёгелегенлей, артына тура келиб, дорбуннга кириб кычырды:

— Мыртаз ёрлеб келеди!

Къанамат, сюртюб бошаб джыя тургъан берданын кълуна кысыб, дорбунну аллына чыгъыб, бауурланнганында, Мыртаз быкълдан ычхыныб, аягъын таш тапхыргъа салыб тохтаб тура эди. Стауатха кирген бёрюча, тегерегине къараб стымлаб, таш

джанында юсюне къараб тургъан шкокну сууукъ къара аузун кёрмей, бойнундан берданын ала, акъыртын атлай, ийиле, берлакъгъа чыкъгъанында, аны келгенине къараб тургъан Къанамат, къулакъ юзюлгенча, дорбунну тауушдан алдырыб, ачы кычырды:

— Не затынг тюшгенди, не излейсе мында, сабыр эт!

Илгениб, ёрге секириб, башында бёркю артына чортлай, таууш келген джанына бети саз топракъ болуб къарагъанында, берданны бурну юсюне бурулуб тура эди. Аны эслегенлей бети эрши тюрлениб, кысха кирген ёртенден къачханча, артына туракълай бауурундан джатыб, кёзлери берданны къара хамхотунъ аралгъанлай, аякълары бла быкыны излеб тебреди.

Къанамат, Бийнёгерни сыртында къара ырым тамгъа кёзюне кёрюнюб, ачыгъынчы тишлерин кысыб, саргъала тургъан мангылайгъа тутуб сампалны ычхындырды. Дорбунну аллында атылгъанында, къая болгъан бирден тиллешиб гюрюлдегенча, ачы таууш этиб, сары мангылайны ортасына кызыл тамгъа тюшюб, ташайды. Дорбунну тюбю къаягъа кысылыб, шкок тауушха сескелениб тургъанлай, чардакъдан джюн машок атылгъанча, Мыргаз, бетин къан джууа, аллына тюшгенинде, Биймырза илгениб артына туракълаб, аузуу кыйыгъына кетиб, бурнуну юсюне терен сызладан чибин ау джабышыб, бетджаннга къараб, къамчисин силке, дорбунну атаргъа буйрукъ этди. Къурмач чартлагъанча, къатышыб, джыйырма шкок атылыб, къаяланы гюрюлдеген тауушдан алдырды. Экинчи шкокну Семён алыб, Къанаматны къатына джатыб, Бийнёгер ёрге туруб, чабар атча, атаргъа сауут табмай, къалтырай тургъанлай, бетджандан джызылдаб келген къоргъашын чибинлени бири билегин къабды. Сауутсуз болуб ызына джууаб къайтаралмагъанына ачюдан, джаралы айюча, тегерегин сермеб, Къанаматны ата тургъан шкогун алыргъа узалды, алай болгъанлыкъгъа, Къанамат бери бурулуб эрши къарагъанында, шкокну кыызгъан сыбызгъысын джибериб, артына тохтады.

Къанамат атаргъа кызыб, узалыб хазыр орунларында патрон табмай къарагъанында, Семён, патронлары бошалыб, бир джанына туруб, Бийнёгер да, артын бери буруб, байланган билегинден кызарыб къан чыгъыб, эки къолу бла джелкесинден тутуб, башын ташха къаблаб тура эди. Тёрт джанын къазыб, атаргъа патрон табмай, ёрге къобмагъанлай, шкокга къадалгъанлай, не этерге билмей, башын шкокну къочхарына салды. Дор-

бундан атылган тохтаганлай, бегджандан дорбунну тешигине кьоргъашын джангурну кызыу куюб тебретиле. Къанамат, бал чибинленн ортасында джатханча, тегерегинде окъ джызылдаган таууша тынгылаб туруб, башын келтюрюб, кычырды: «Патрон!»

Бадимат, Къанаматны тешген кьапталыны хурджунларын кьармай кетиб, сынгар бир патрон табыб, окъла куюлуб дорбунну кьабыргъасына, атха кьамчи ургъанча, таууш этиб тийиб джагъыла тургъанларына кьарамай, башын энишге да ийилтмей, тойда тепсерге чыкьганча, келиб патронну Къанаматха узатды.

Уллу саугъаны алганча алыб, бир кесекни, патронну кермеген адамча, тегерек айландырыб, берданны кьочхарын артына тартыб, ууалады деб кьоркьганча, акьыртын шокну ачылыб турган ауузуна салыб, бауурланды.

Дорбуну кьуршалаганла, анда-мында бир-эки атхан болмаса, бютеу атханларын тохтатдыла. Алагъа кьаршчы кьаты джел тохтаб кьара булут тауну башындан салыныб, челек бла куйганча, кьачхы суукъ джангурну куюады. Дорбунда шок атылган тохтаганында, борсукъ тешикден кьараганча, Биймырза, башын кьяя тюбюнден кьаратыб, кезлерин джамчыны тюбюнде Мыртазны ёлюгюнден джанлатыргъа кюреше, акьыртын кьяя тюбюнден чыгыб, тёрт кьат ийилиб, негерлерине бетджаннга келиб, таш джанына кысыла, айтды:

— Энди ала окълары, отлары тауусулуб турадыла, бир бёлек джаш быкы бла таяныб, кёкюреклерине берданны тиреб, алыб тюшерге керекди, сиз башына ёрлегинчи дорбундан башын кьаратхан болса, биз былайдан атыб, сиз барыгъыз да башына ёрлегинчи хата этдирмезбиз. Тири джашланы мен бусагъатдан таныйм. Кеси разылыгъы бла барыргъа суйген кимди?

Стражниклеге кьошулуб келген омакъ джашланы Мыртаз быкыдан тегерегенлей да кзулакъ от алганлары кьол бла сыдырганча кетиб, аны юсуне суукъ джауум да, суугъа уруб алганча, джибитиб, Биймырзаны айтханын эштгенлей, таш джанына бекден бек кысыла барган болмаса, башын келтюрген адам болмады. Тебреген заманда, «тауда айланган аман чабырлыланы бусагъат муштукъул этиб келейик», — деб Кьяямытны аллында махтанган, тору аджирни иеси алтынкъама, кьяя тюбюнде кьара джамчыны джайылганын эслеб, Биймырзаны кёсюне тюртюлмейим деген кьоркьюуда джибиген бухар бёркюн кезлерине басыб, аллына сюелген уллу ташны тюбюнде адам джа-

шынырча тешиги болмагъанына бушуу эте, джуммакъ болуб, ташны тюбюне кысылды.

Биймырза, къараб туруб, нёгерлеринден башын кёлтюрген кёрмей, адам ангыламазча, бурну бла бир тукъум бир ауаз чыгъара, стражниклеге буюрду:

— Бусагъатдан бешеулен барыб, быкъыгъа миниб, бери байлаб тюшюрююз!

Джатхан джерлеринден къобуб, стражникле тегереклерине къараб, бармазгъа суйгенлерин билдире, джауорунларын уруб, джерге къарадыла, алай болгъанлыкъгъа, Биймырза, тауукъ дорданын тургъузуб, башларындан эниште тик къарагъанында, джууаб этерге къоркъуб, дорбуннга туура джерде бауурлары бла джерни сибире, кетдиле.

Биймырза бетджан джанында къалгъанлагъа, кърым тауукъча, кесин кёбдюрюб, къая тюбюне кысылыргъа бара, ызына бурулуб буюрду:

— Дорбундан башын къаратханны иги марлаб атыгъыз!

Биймырза къая тюбюне ташайгъанлай, бетджан ташланы тюбюне кысылгъанла, къоркъуу кетгенден сора кирпи чыгъана къабындан башын къаратханча, башларын чыгъарыб, тёрт джанларына къараб, дорбуннга кёзлери джетгенлей, биягъы бетджан ташланы артына кеслерин джыялгъанларына кёре, джоппу болуб кысылдыла.

Къанамат, дорбунну аллында джатыб бетджанда къуршалгъанланы кымылдагъанларына къараб туруб, бетджандан быкъы таба айырылгъанлада юсю джылтырагъан кёрмей, Биймырза бери келмей, къайда къалгъанды деб, аны сагъышын эте тургъанлай, тюз аллындан, джаз киштикни мыйыкъларыча, мыйыкълары түруб, бёркюню тёппесине окъала тигилген бир адам, шкогун аллына тутуб, башын къаядан къаратды. Ёшюню бери чыкъгъанлай, Къанамат марлаб сампалны ычхындыргъанында, суугъа кёмюлгенча, ызына кычырыкъ этиб ташайды. Дорбундан шкок атылгъанлай, бетджандан атыб тебретдиле.

Къанамат, артына туруб, нёгерлерине рахат сорду:

— Патронларыбызны арты болду, энди къалай этейик?

Бийнёгер, къаны кетгенине бети саргъалыб, сау къолу бла джумдуругъун силке, айтды:

— Кеч болгъунчу дорбуннга джибермей кюрешиб, кёз байланганлай бетджан этиб, атхан джерлерине артларындан келиб,

чабыб бир бѐлегинден сауут сыйыргъанлай, джыйын джанлы эшек сюрююню кыргъанча этиб, патрон кългъанларын алыб, былайдан джанларгъа керекди. — Семѐн, айтханларына тынгылаб, магъанасын джарты-кърту айыра ташха олтуруб, мангылайына таяныб туруб, къарачайча билген сѐзлеринден да кьошуб, бир-бирде кьолу бла кѐргюзте айтды:

— Биргебизде тиширыу барды, ала бизден кѐбдюле, сауутлары да эркинди, болушлукъ келтирирге элге да джиберген болурла, къарангы болгъанлай, билдирмей былайдан ызыбызны аджашдыра, къораргъа керекбиз. Аладан бир бѐлекни ѐлтюрюб, кесибизни кырдыргъандан хайыр джокъду, ол джигитликге да саналмайды.

Къанамат, мангылайы бла къараб, тынгылаб туруб, Бийнѐгер бла Бадиматха кѐзюн джетдире айтды:

— Тюз айтады, кеч болургъа кѐб кълмагъанды, кетерге хазырланайыкъ. Болмаса, къарангыны кючю бла ала салгъан быккы бла тюшерге да кюреширбиз, ары дери мен аланы бир джубатайым,—деб эски къара чепкенни таяккыга чанчыб, башына да кесини бѐркюн къаблаб, кеси къаяны бетджаннга таша къабыргъасына кысылыб, кийиндирген таяккыны башын дорбундан къаратды.

Къызыу атханларын тохтатыб, бир-бир ата тургъанлай, дорбундан къаранчха къарагъанлай, бирден къуйдула, алай болгъанлыккыга Къанамат, къаранчханы ызына алыб, нѐгерлерине бурулуб, ышара айтды:

— Ала тургъан джерден, шкок бла атыб ургъан огъай эсенг, бу мазаллы къаранчханы бармакъ таш бла да атыб урайым, аман юзюк эки кѐзлерин кысыб ата болурла. Бийнѐгер! Бери бир-эки таш келтир, былайгъа бегитейим да, эрикгинчи ата-ата турула, мен алагъа къаранчха тутуб турмасам, башлары бек кѐбер,—деб къаранчханы дорбунну аллына сюеб, артына туруб, окъла келиб чепкеннге тийгенлерине къарай, айтды:

— Чепкеними зая этдирдинг деб Ибрахим гурушха этерик болур...

Бусагъатха дери Ибрахимни болмагъанын кызыуда джокъламай туруб, къараб къатында кѐрмегенинде, къайгылы болуб, Бадиматха сорду:

— Ибрахим къайдады?

— Билмейме.

— Бююнлю биз дорбунну аллында турганбыз, аны кетер джери джокъду, къайры тас болгъанды?

Нёгерле, бир-бирине къараб, бусагъатха дери джокъламай турганларына хар ким ичинден кеси кесине айыб эте, башларын энишге тутуб, Бадимат да джылай турганлай, тирменчича, букъудан агъарыб, Ибрахим дорбунну къарангысындан чыкъды. Аны кёргенлей, нёгерлерини бетлери джарыб, Семён чабыб келиб, кесине къыса:

— Қъайда эдинг? — деб сорду.

Бармагъына джагъылган къанны ариулай, чабырындан чыкъган баш бармагъы бла суугъан кюлюн къаза айтды:

— Тёгерегибизни алганлай, къараб туруб мени хайырым тирча кёрмегенимде, былайда чыдаалмазлыкъ болсакъ, къалай къачарыкъбыз деб, дорбунну артына дери къараргъа суююб, къарангыда тюртюле-тюртюле барганымда, ары иги узакъ барыб, дорбунну арты сюремде, джарыкъ кёрюб, барыб къараганымда, къая джарылган тешиктен джарыкъ ура тура эди. Кю-реше кетиб, тешиктен чыгыб къараганымда, арасында суу барган уллу ёзен. Қъалайы болур деб, ышан этиб къараргъа да кюрешдим, алай болганлыкъгъа джангур тубан таулары басыб къарангы этген эди да, къалайы болганын айыралмадым... Тешиктен сизни чыгъалмазча кёрюб, ташла бла туююб къобарыб кенг этерге кюрешгенме, былайда иш къарыусуз эсе, чыгъаллыкъ болурсуз,— деб дорбун аллында чепкенин эслеб:

— Джибисе, мен чепкенин къалай киерикме, нек такъгансыз,— деб сорду.

— Тёгерегибизни сакълаган итле эрикмесинле деб салганбыз. Хазырларыгъыз, мен бир къозуб кетейим,— деб барыб къаранчаны къымылдатханлай, быягынлай, къоргашын джангурну къуйдула. Қъанамат, къозгъарын къозгъаб, тышындагъыла атаргъа къызыгъауларында, Ибрахимни имбашындан тута, айтды:

— Эски чепкенинги былугъа къояйыкъ, келиб дорбунда джукъ табмай, бизге айыб этмесинле, узаймай мен сизге бир джараулу чепкеннге борчлу болама.

Ибрахим, джелкесин къашый:

— Анамы къол къыйыны былайда къалгъанына джаным къыйналады, алай болса да, керек эсе, къалсын,— деб кетерге хазыр болган нёгерлерини алларында тебреди. Қъарангыда тюртюле, бир-бирде Семён пашот джандыра, аны джарыгъы бла дорбунну

арты сюремге чыкыгъанларында, тешикден кюндюзгю джарыкь агъара тура эди. Керти, Ибрахим айтханча, бир-бири кьолундан тартыб, барысы да асыры кыйналмай тышына чыкыгъанларында, джангурну къаты джаугъаны тохтаб, ёзенде кьулакьладан кёксюл къара тубанла айырылыб, этеклерини чегет башлагъа тийире, таугъа таяныб тебретиле. Таза хауадан кёкюреклерин толтуруб тартыб, чыкыгъан тешиклерини къаты бегите, Къанамат алларында, Бийнегер эм артларында таякыгъа таяна, кенг джерде Семён кьолтугъундан кире, къачыб кысылгъан уяларындан чачылыб, баргъан джолларында не затха тубериклери, къайда кьонуш табарыкълары къарангы болуб, чаууллу ёзеннге айландыла.

Эки наратлы кьулакьны Минги Тау таба кыйырлары бир-бирине кьошулуб башланган кысыкь сыртлыкьны терен тюшген кьар, ёлюкю кебинлегенча, агъартханды. Мырышгы кыйынла, кьарны тубюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалан булчукълары кьарыусуз кьалтырайдыла.

Сыртлыкьны онг джанына джаякьлаб, чауул кючлеген дуп-пурланы башында, кьар тохтамагъан джерлери кенгден джаныуар тешиклеча кьарала, Минги Тауну этеклерини бири. мийик ишленген къабыргъача, сюелгенди. Былайын кьоркьуб, адам аягы кирмесин деб сакълагъанча, ыргакьбурун кьушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эринден узакь джанлай, ары бла бери учуб, бир-бири бла сёлешгенча санларынга сууукь кьалтырауукь сала, ачы тамакь таууш чыгъарадыла. Сакълауулгъа кьалгъанча, бир кьаууму къая кирише кьалыб, бир кьаууму да чауулну ичинде кьалын тютюн чыкыгъан уллу ташны туурасында кьонаргъа тартына, тегерек бурулуб учадыла. Аладан кьоркьуб джанлагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан кьоянчыкь, узун кьулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб, таш тубюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, кьалгъанладан кесин белгилли эте, акь джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб кьаралады. Ташны туб дорбунунда джацагъанла, ташны мангылайыны кьаралгъаны сууукь кьонакьны чакъырмасын деген кьоркьууда, бир бёлек джолда джалын уруб кьаралтхан джерлерин акь топракь бла сюртгендиле, алай болгъанлыкыгъа, бир-эки от этилгенлей, быягъынлай къара тюрсюнге киреди.

Таш тубю дорбунну ортасында от этилиб, кыйын чымырталаны тозлары чыкыртаб, чырмала джандыла. Семён сыртын таш-

ха тиреб, салам мурджарда олтуруб, гитче китабчыккыны эшик джарыккыга тутуб, не затланы эсе да кьадалыб джазады.

Бадимат, уллу кьар джуммаккыны кьатына салыб, отха тагьылгьан чоюнчуккыга кесек-кесек атыб эрите, ургьан тютюнден кезлерин джанлата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кез сууларын чыгьарады. Бийнегер, мюйюшде мушулдаб, тюю кетмеген тууар териден эртденли кюрешиб битдирген чабырланы, бир алакат затлагьа кьууанганча, кьолунда ары-бери буруб, кьобуб келиб Семённу кезюне тутуб, аууздундан махтанчагыракь тауушла чыгьа, айтды:

— Бу чабырлагьа деменгили салам салыб, бауларын иги кьыссанг, джети таудан ауарса, ма, сау джырт! — деб бир уллу саугьаны узатханча, берди.

Джаза тургьан китабчыгьын кьойнуна сугьа, кезюу-кезюу кьолларын чабырлагьа сугьуб, чыкларына кьарай, керти деменигили этилгенча таныгьанында, бузламасынла деген муратда, мурджаргьа джыйылгьан саламны тубюне салыб, ышара:

— Сау бол! — деб тау тилге иги танг юреннгенине кьууана. Бийнегерни кьолун кьаты кьысды.

Кьанамат кеси ёлтюрюб келген арыкь кьашха эчкини, эшикден киргенлей, быккыгьа тагьыб, эки билегин ёрге этиб, кьоллары суукьдан кёгергенлей, сояды. Эчкини терисин сыдыра, кеси кесине эжиу этиб, мыдах макьам бла джырлайды:

Апсаты да берсин бизге, кьолайлы джол чыкьсын.

Апсатыны барды сансыз, санаусуз маллары.

Кёб малынгдан бизге юлюш этсенг а.

Бийле, байла бирер кьысыр ийнек сойдула,

Биз джарлыланы санга юлюшге кьойдула.

Кеси кесине «Хайырсызны ауузуна кырдык джетмегенмиди», деб хатхусун ачыб, ич джау кермей, джерме чыгьарындан тюнлюб, ичин кьатында саламгьа сэлды.

Быккыны эм баш бутагьына тагьылгьан шкокга кезю джетиб, алгьы бурун эжиуно джарашдыра тебреди:

Кьара шкокну, кьуру стыннга улутма.

Аякь кьыйыныбызны кьая рацлада кьурутма.

Апсатыны барды сары чачлы кьызлары.

Аланы да акь тауладады ызлары...

Джырны бошагъандан сора да эжиуню мурулдай, кийик эчкини арыкълыгына мысагъат эте, Семённга бурулуб, айтды:

— Бу санга къолай джол азыкълыкъ этерик тюлдю, алая къурудан къуйрукъ да игиди дейдиле, къарыусуз болгъан заманда джыртаргъа джарарыкъды,— деб къолларын къар джуммакъла бла сюрте, от джагъагъа олтурду.

Бадимат, джанына тийгенин билдире:

— Къыямытны къошундан сюрген тууарларынгы элге чачыб келмей, бирин бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айланнган эчкини не семизлиги болсун, — деб къара суу джылынган чоюнчукъну келтюрюб барыб, ичин этерге джарашды.

Семён, къыйырларында суу къайнагъан кёсеулени ышыра:

— Бизни ючюн хата джокъду, джарлылагъа бергенин иги этгенди,— деди.

Къанамаг, Къыямытны къошундан сюрген тууарларын, Семён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён къууаннганында, кеси да анга къошулуб къууана, сёзню башха джанына бурдуруб, айтды:

— Былайгъа тууар сюрююню алыб келсем, мени сокъмагъым джабылгъынчы Къыямыт эки аякълы парийлерин алыб джетер эди. Бу бёлек кюнде «Гитче ёзенни» ичинде, бирер чегет талада джарлылада джангы эт ашамагъан болмаз, барма къой, бир керилдиле!

Бадимат, ичегилени сайлай, бери бурулуб къайырылды:

— Тууар сюрююню келтирмей, бир джангыз хайуанны чартлата келсенг а. Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчкиден мен сизге не зат этейим. Тузубуз джокъду, джашчыкъ да къалды да кетди, бир чырмалмагъа эди,— деб эчки ичден чыкъгъан кирни саламгъа джыйыб, эшикге атаргъа дорбундан чыкъды.

Таудан ургъан сууукъ джел, акъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча, къарыусуз ышаргъан кюнде джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллына къалайды. Ташны къонушунда джашагъанла, къар эшик аллыбызны битиб къоймасын деген къоркъууда, ташны эшикге чыкъгъан джангыз тешигини аллы, тирмен ташдан ун къуюлуб ёсгенча, ёсуб тебрегенлей, къадалыб ариулайдыла, алай болгъанлыкъгъа, алагъа эришгенча, кёб турмагъанлай, биягъы къар къаланады.

Тёгерекге бурула, хауада къарауул болуб тургъан къушла, Бадимат эшикге мал хатху кесеклени атханын эслеб, таш тюш-

генча, джерге тюшюб, эселегенлик этиб, мыллык кесеклеге, тешикден чыгыб, кесин атхан тюлкюню бюсюреусюз джанлата, атылган ичегилени сайлаб тебретиле.

Нёгерле, отха бауурларын бериб, чоюнда кызарыб кыйырлары кёрюне бишген этге суюсюнуб къараб, кёзлерине, бурунларына тютюн киргенден бурун суулары келе, кёзлери кызарыб кеслери алларына джылай, башларын къутхара, бирер джанларына бурулдула. Тютюнню ийпегеб тургъандан эсе, сууукъсураса да, артына турургъа разы болуб, Бийнёгер, ташны чунгуруна кысыла, эки кьолун дженглерине кебей, Къанаматха айланыб, айтды:

— Ол кече «Наратлы кьолда» болган хапарынгы артына джетгинчи кьалкыб кьалганса. Арыган хатеринги этиб кьойганбыз ансы, артын эштирге тамышыб турабыз. Мыллыкны алкын дженгил бишер джапысы джокъду, бош тургъандан эсе, хапарны кыйырын бир айтыб кьутулсанг, — деб ташны сууугъу сингген сыртын джылытыргъа джау орунларын хыны кымылдатды.

Къанамат, чыбык кыйыр бла кюлге тамгъала сала:

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тюлдю. Алай бир кесек ууакъ даурчукъ болду...—деб, айтыргъа суймегенин билдире, кьолунда кыйыры кюйген чыбык бла чоюннга узалыб, тышына чыкган этлени ызына басды.

Семён, ёсген сакъалына кёзлеринден акъган джыламукъланы сюрте, мындан ары ачы тютюнню кёлтюралмай, артына тура:

— Айт, айт, мен да эштирге суюб кьалдым, — деб «къ» тауушну кесгин айтылмагъанына сагъышлана, Къанаматны имбашындан тутду.

Къанамат, кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кыйыры кюйген чыбык кесек бла кюлде ат тамгъала сала, башлады:

— Биз, къачыб кьутулдукъ деген акъыл бла, кьошха кириб турганлай, Биймырза джез бычакълы парийлери бла тегерегибизни алыб турганлай, бусагъатда ма бу къулакъгъа кирдиле деб Биймырзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли кьартны унутханмысыз?

Унутмагъанларын билдире, нёгерлери башларын силкгенлеринде, башлады:

— ...Мухаммат-Аминни кьойларындан бир кутамны суюб, ёзенде джашаган къарыусуз кьошлагъа чачыб, бир бёлек кечени да джукъламай, келбетли кьартны мурджарында таяныб,

къалкъый башлаб, къошну ичи бла бир джыйылгъан адам да къазанны тегерегине басыныб, лахор эте тургъанлай «ойт» деген бир ауаз чыкъды. Эшик юсюнде джууукъ тургъан джашланы бири, чартлаб эшикге чыгыб, келген къонакъны къошха чакътырыб кирди. Адам ортасы болгъан бир къара шили, юсю къарыусуз адам, къошха кириб, адамланы аслам кѣргеннде, джунчуй, тегерегине арала туруб, тамада мурджарны бир къыйырын бошатханында, кеси аллына ахсына олтурду. Қонакъгъа суусаб узатдырыб, къошну неси аны таба бурулуб, сорду:

— Не хапар, къонакъ, сен айланган, джюрюген джерингде? — Ач болгъанын къазанны къайнагъанына дженгил-дженгил кѣз джетдириб билдире, чал ура тебреген сакъалын къашый:

— Правленде олтургъан маджаладан башымы алыб, юйдегим бла былай огъары «Чыгъанакълыда» бир къулакъгъа къысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысын болгъандыла да, алагъа гырджын джетдирилмай, элге тюшюб, тѣбен джаныгъызда ырхы ауузундан ѳтгенлей, таш джанындан чыгыб, биреуле кѣкюрегимден шокну тирей, сабийлерими ауузундан юзюб, эшекни сыртындан тюкю, къолан къапчыкчыкъ бла къууутчугъуму алыб кетди.

Хапарын бошаб, мыдах болуб, къалгъанланы да джюреклерин аурута, баш энишге къарагъанында, къошну неси, отну къыздыргъанындан джанлай, бетин отдан къол аязы бла джабыб къоруларгъа кюеше, сорду:

— Былайда ол тукъум хаталаны этиб айланган тумаланныкъ ким болду экен?

Қонакъ, кеси къайгъысына болуб, сагъышха терен батхандан, не сорулгъанын айырмай, кечигиб:

— Не-е?... — деб къонакъбай таба мууал къарады.

— Қим болду сени тоноуул этиб кетген?

— Қъайдам, мен не билейим, къолайсыз джерде къаны келик, мен Қъанаматма деб, шокну кѣкюрегиме тиреди да...

Қъайгъылы башын ары-бери силкиб:

— Былай бир къулакъ къыйырында къысылыб, ѳле-къала, бир баш кечиндирир эдим деб тура эдим да, мында да Қъанамат деб бир чыкъгъанды да къаныбызны ичеди. Тубан кѣлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юйдегим къайгъылы болуб тура болур? — деб кѣлтюрюле, эшикге къараб, къазандан бурнуна эт бишген ийис ургъанында, къургъакъсыгъан эринлерин къымылдата, ач къысхандан кеталмай, ох-ох эте, мурджар агъачха олтурду.

Қошха басынганла манга бла къонакъгъа кѣзюу къараб.

кѡшну лесн келбетли кѡарт одну бир джанына кѡыйрлары кюйюб джыйылгѡан кѡсеулени джилтин этдире, отха атаргѡа кю-реше, мыдыхха джетиб кюйген бармагѡын ауузуна дженгил эл-те, джыйырылыб, отдан артына тура, айтды:

— Кѡапчыгѡынгы тоналгѡанына бек уллу бушуу этдим, алая аны Кѡанамат этди дегенинге ийнаналмайма, сени кибиклени чарпытуучу кѡылыгѡы джокѡду аны.

Кѡашыргѡа узалгѡан кѡолун кѡолтугѡундан чыгѡара, кѡонакѡ, кѡлю кѡала, айтды:

— Нечик болмайды, Кѡанамат, шоккну тюз кѡкюрегиме ти-реб, кѡапчыкѡны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да Кѡанамат деген аманлыкѡчы ибилиске кесин алдатыб, межгитде тургѡан кѡуранланы теблеб, таугѡа кѡачыб, аманлыкѡ этиб айланады, деб джума намазда афендини ауузундан эштген-ме, ол аллай адам болуб алгѡанды мени кѡапчыгѡымы, ансы..

Кѡарабыдыр сабийлери кѡая джанында чалман кѡошда ата-быз кѡууут келтирликди деб, джерк бла боялгѡан бирер кѡа-шыкѡны кѡолларына алыб, сакѡлаб тургѡанлары кѡэюне кѡрюнюб, сѡэюн артына джетдиралмай, кюлге кѡарады. Кѡошха басыныб тургѡан джашланы бири, мени кѡабыргѡамдан тюрте, кѡонакѡгѡа айланыб сорду:

— Джаратылгѡанлы хаджирет Кѡанаматны кѡргенмисе?

Кѡонакѡ, анча кере айландырыб соргѡанларына ачуулана, соргѡан джашха хыны кѡарай, айтды:

— Кѡууут кѡапчыкѡны кѡоратды, не эгеме аны кѡрюб, кѡр-мегеним таб ол болгѡа эди. Былай тууарылдым да кѡалдым...

Тоналгѡан кѡонакѡ, джууаб этерге алай чомарт болмаса да, ким эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланнганы джюрегни-ми уллу кѡыйнаб, кесин «хаджирет Кѡанамат» этиб айланнганны ызын бир табармы эдим деген муратда:

— Туура кѡалайда тонады? — деб сордум.

Айландырыб сорургѡа болуб, кѡазанны дженгил тюшюрюллю-гюнден тюнгилюб, ынгычаб кѡобуб кетерге тебреди.

Кѡонакѡбай, келбетли кѡарт губаза болгѡанында:

— Тохта, тохта, кечегиде айыб тюлмюдю кѡонакѡбай таш-ларгѡа, олтур бери, былайда «Чыгѡанакѡлыгѡа» баралмаймы кѡаллыкѡса,— деб кѡошдан чыгѡаргѡа тебреген кѡонакѡны эте-гинден тутуб олтурта, джумуш этген джашха айтды:

— Кѡазанынга кѡара, эт джибиген болур, кѡонакѡ арыгѡан-

ды, тез бол,— деб кьошдан чыгыб тегерекге кьарай, кьошну тебен джанында итни кьаты юргенин эштиб, бир-эки тууайлаб-кьаблаб чыкьган чабырларына кьар джыя, кьошха кирди.

Кьапчыкьны кьутхарыб, кесин «Кьанамат» этиб айланган-ланы иегилерин санаргьа разы болуб, кьазан отдан тюшюрюлюб, хар ким, алларына салам тарта, эт ашаргьа болгьанлай, акьыртын сылджыраб чыгыб, атха эрлай джер салыб, башымдан кьонакьны «ырхы ауузундан етгенлей, таш джанында» дегени кетмегенлей, езенни энишге барыб, кесими элден чыкьган маталлч этиб, ырхы ауузгьа айланыб акьыртын ат джолну тебретим. Атны аякь тюбюнде юшюген кьар джырылдагьан, кьулакьдан тюлюкю кьычыргьан таууш болмаса, езенни ичи рахат болуб, езенни басхан тубан да сыртлагьа келтюрюле, мен да ырхы аууздан чыкьдым. Тюз аллымда бир кьаралды, атны юркюте чыгыб, мени таба шкок маталлы бир затны тутуб, кьычырды:

— Мен хаджирет Кьанаматма, бусагьатдан джамчынгы теше бар! — деб тюз аллыма сюелиб тохтады.

Ауазындан ким болгьанын билирге сюйюб, кесими тыяргьа кюрешиб, атны ауузун тартыб тохтатыб сордум;

— Кьанаматны джолда джюрюген джолоучуланы тонагьандан сора башха кьарыуу джокьмуду, сен кьайсы Кьанамат боласа?

Артырагьына туруб, манга тутхан шкок маталлы затын ышаннга тарта, багьыр тазны кьакьгьанча, кьычырды:

— Кёб гырылдай турма да, джамчынгы теш да, сау-эсен джанла!!

Андан ары кесими тыялмай, тебджилдеб тепсей тургьан атны аллыма сюелгенни юсюне бошлаб, кьамчини башына тартыб тебрегенимде, кесин «Кьанамат» этиб мени тонаргьа тебреген аманлыкьчы, кьолунда тутхан шкок маталлы затын таякь тауш этдире, джолгьа тюшюрюб, башындан тутханлай, кьычырыкь этиб тебрети.

Секириб атдан тюшюб, джагьасындан тутуб, кьычырдым:

— Бюгечели тонагьан затларынгы бери чыгьар!

Ауузундан сёз чыкьмагьанлай, уллу хыршы ташны артындан кьолан кьапчыкьны, тонну, эки джамчыны, бир бёлек джибни алыб чыкьды. Тебен джанында танг саргьала, тоноулаб джыйгьан хапчюклерин кесине келтюртюб, кьошну кьатына джетгенлей, келтюрюб баргьанларын джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме,—деб атны бойнундан кьадалды.

Къамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

— Къанамат кимди? Сен кьайсы Къанаматса? —деб соргъанымда, башын энишге тутуб:

— Къанамат-зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Къанаматны танымаймыса?

— Эштген болмаса, кёрмегенме.

— Не эштгенсе, Къанаматны юсюнден?

— Бир кюн эл джыйылгъанда Къыямыт, Къанамат хаджирет чыгъыб, элни тоноуул этиб айланады, дей эди.

— Къанамат мен кесимме, топоучуду деб айталлыкъмыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир кьой, ансы ёмюрде быллай зат этмез эдим, — деб арты бла джанлаб тебреди.

Атымы аманлыкъчыны кьачар джолуна буруб:

— Элни джарлысындан тонагъан хапчюклерниги кьошну кьатына элг да бусагъатдан кёзюмден ташай! — деб мен гапдешни аллында атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерин эрлай кьош джанына атыб, кёлеккеча кьачыб, итле ызындан кьуугъанлай, кьошну тёбен джанына ташайды.

Танг атыб, анда-мында кёкде кьалгъан джулдузла батаргъа хазырланыб кьалтырай, эртден аяз да кьаты ура, кьошха киргенимде, тоналгъан кьонакь кьобуб, кечеден кёмюлюб кьалгъан мыдыхланы бир джерге джыйыб, ог этерге кюреше тура эди. Киргеними эслеменча, мени таба бурулмай, чабыр этген кьоллары кюлге джууб, эшикке чыкьды.

Ачыракь болуб, четенде манга кьойгъан эт юлюшню алыб, сууукълай кемире тургъанлайыма, алгьы бурун «тоба, тоба, бу сейирге кьара» деген тауушу чыгъа, кьонакьны бети джарый, кьошха кириб мурджарлада джукълагъанланы уята, кьычырыб сорду:

— Джети джукълаб эсимде джокь эди, кьолан кьапчыгъым сау-саламат кьолума тюшерикди деб, кьайдан табылды?

— Сени тонагъандан сыйырыб келеме.

Кьонакь, ийнаныргъа бла ийнанмазгъа билмей, кьолтугъун кьашыргъа узала, ышарыб сорду:

— Ол Къанамат дегенлерини бир джаман аманлыкъчы хапары барды, кьалай кьайтарыргъа унады?

— Сени тонагъан Къанамат тюлдю, Къанамат ма менме, — деб

аллына сюелгенимде, къонакъны бети тюрлениб, артына туруб, башымдан аягъыма дери сымарлаб, белимдеги гёрохну эслегенлей, аллына сюелген Қъанамат болгъанына ишексиз болуб, башын аллына бир эки джолда силкиб:

— Джашауунг кёб болсун, ким эсенг да,— деб узалыб бойнумдан кучакълады.

Мени бойнуму эки къолу бла къаты кысыб, ауузланыб кетер муратда, мурджардан къобуб, къалыянны тарта тургъан келбетли къонакъбай къарткы сол джанына чёкдю. Келбетли къарт, къалыянны учхунун тырнагъына къагъа, балта бла юзгенча, кесгин айтды.

— Қъанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагъыда бир къарачай нёгерлери юкюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла, — деб отха сюелген малчы гырджынланы бирип кеси сюртюб, къонакъгъа тутдурду.

Мен, келбетли киши бла аны къонагъыны къолларын тутуб, ыз аджашдыра ёзенни башына чыкъгъанымда, къолан къапчыкъны иеси эшегини ызындан сюрюб, къарамдан ташайды...

Қъанамат хапарын бошаб, тохтады. Отда кёсеуле чыкъырдагъан, эшикде борап улугъан, бир-бирде къаргъа кычыргъан болмаса, таууш болмай, джурт тынч болду.

Башларына къайнагъан кёмюк джабышыб, иги кесек сууу къуругъан чоюнчукъдан сюеклери агъара тургъан кийик этлеге кёзюм джетдире, Қъанамат, Бадиматха гатлы къараб:

— Тюбюне кетиб къалмагъа эди, тюшюрсенг да боллукъду,— деб ийилиб, таш тюбюнден чыгъыб, кериле, созула, элге кетген Ибрахимни аллына къараб, келиб кёрмегенинде, ташны доркъулуну аллына къаланнган къарны аякълары бла бир джанына кюрей, таш тюбю къонушха кирди.

Семен, Қъанаматны хапарында бир сёзню ычхындырмай тынгылаб, кесек заманны къатына чёкген Қъанаматха бурулуб айтды:

— Сен байланы малларын сюрюб келтириб берген джарлыла, ол къапчыкъны иеси, санга аманлыкъчыды деб кеслери айтхан огъай эсенг, аланы къатларында биреу айтса да унамазла. Қыямытла, не къадар кюрешселе да, сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгъарын тыяллыкъ тюлдюле.

Семенну алай айтханы Қъанаматны кёлюн, джау сюртгенча, джумушатыб, баш энишге къараб:

— Сен юретген джолну, билгенимча, барлыкъма, — деб Семен-

ну кьатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгъа къалагъан кийик этге джарашдыла.

Бийнѳгер, базукну джырта келиб:

— Бирер кесек гырджын болса, джарарыкъ кѳре эдим, — деб Семенну аллында ашалыб салыннган джауорунну алыб, джарыкъгъа тутуб къараб, тѳгерек буруб къыйырын сындыра, саламгъа атды.

Къанамат, ашыкъ иликни кемире, ышара сорду:

— Не кѳресе?

— Мен кѳрлюгю кетгенди, — деб нѳгерлерин кюдюре, саламгъа къуюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб саламгъа чырмаб, эшикге чыкъды.

Бийнѳгер, сюеклени кенгиге баргъаб, ызына айланнганында, сыртлыкъда къаралгъанчы эслеб тохтады. Кесек къараб тургъанлай, къаралгъан уллудан уллу болуб, чауулгъа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни къаралгъан ташайгъан джерге барыб къарагъанында, Ибрахим, бир сагюнджюню да кѳлтюрюб, куртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура келе эди. Аны эслегенлей, Бийнѳгер эрлай ызына, уллу ташны тюрбюне, чабыб келиб, мекямгъа кирир-кирмес:

— Ибрахим келеди! — деб къууанч болуб къычырды.

Ташны тюрбюнде джашагъанла бютеу юрюлюб чыкъгъанларында, уллу ташны аллында Ибрахим аякълары кьагъа тура эди. Эм алгъын джетиб Бадимат къарнашыны бойнундан къучакълады. Аны ызындан Семен, бютеу бары да бирер кере Ибрахимни бойнундан къучакълаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш тюрбюне джыйылдыла.

Семен, Бадимат къарнашыны мыдах бетине джити къарагъанын эслеб, Ибрахимге сорду:

— Не хапар элден?

Ибрахим, эгечини бетине къараялмай, отджагъагъа олтура:

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду.

Бадимат, къарнашын мыдах кѳргенине тынгысыз болуб:

— Атам, анам не эте турадыла? — деб сорду.

Ибрахим баш энишге къараб, отну ышырыргъа кюреше, айтды:

— Этгенлери джокъду, турадыла.

— Атам къалай турады?

— Ол да... джашыныргъа кюрешиб турады.

Ибрахимни ауазын таб кәрмей, Қыанамат, башха илипинге бура, сорду:

— Былай бир нек қыалыб кетдинг?

— Элден мен чыкыганлы юч кюн болады. Қеле келиб, кеч болганында, аджашырма деген кьоркыууда, бир кысша бурулган эдим да, анда джашы сууга кетген бир кьарт, мени таныб: «Джашымы кезюнден кереме, бир-эки кюнню кьалмай боллукь тюлсе»,— деб кысханьнда, кьарт адамны мыдах эталмай бу заманнга дери алада туруб, таяна келеме.

— Қыалайдагы кыошду, сени кыайдан таныйдыла?

— Кыошлары былайдан узакь тюлду. Джашы сууга кетиб ёлюгюн табалмай айланганлай, мен айрымканда кергюзюб, табхан эдиле. Андан бери кьарт кьатын мени керсе, кезюне-бурнуна сугьады.

— Кыайры бараса деб, сормадыламы?

— Былай бир кыошха джалга барама деген эдим да, бизни бла бир кесек тур деб, эки кьарт да бек тиледиле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрахим эгечини кьатында кесин кьатдырса да, сабий джюрегин уллу кыыйлыкь басханьн элеб, Бадимат сезмезча, бир джукь аугылармы эдим деген муратда Қыанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрахим, биркесек тынгылаб туруб, кыайын таякыны кыыйры бла кюлню сыза айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери Кыыямыт бла афенди, бизге табхан аман сезлерин кыуюб, элни кьобарыб тутдурга кюрешиб айланадыла. Бизни тегерегибизде ала бурунларын урмаган джер джокьду, алай болганлыкьга бир адамдан тахса табалмайдыла. Орамда мени кергенинде, Кыыямыт уругьа таягы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тохтаганьнда, уругьа базалмай, аман табханьн кыуя, джаныулай кетди. Артыкьсыз да «Чыганакакьлыда» кыошлагьа Кыыямыт бизни кыалайда турганыбызны айтдырыгьа ариу айтыб кюрешеди, алай болганлыкьга алкын бир адамдан да тюб табмаганды. Бир-эки кере Биймырза бизни тебен джаныбызда, езенде, стражниклери бла айланыб кыайтханды.

Семён, Ибрахимни хапарьндан элни уллу асламы хаджиретли лени джанында болганьн ангылаб, кыууанды.

Селешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагышына кирди. Ке-

чеги болгъанын билдире, тюлкю созуб кычырады. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты уруб, уллу ташны тюбюне юшюген къарны къалаб, къачхынчыланы ташны бир джанына кысыб, кёллерин такъыр эте улуйду.

Нёгерле, отну мыдыхларын кюлге кёмюб, къарны джарыгъы бла тюблерине орун этиб, таш тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатадыла.

Сёмен, кёзюне къалкъыу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылыб, бир бёлек джолда керексизге къобуб, тешикден башын узатыб, къалын джулдузлу кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна кысылыб, бу дуняны джашауун аз билген, халал нёгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше, джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек кысыла, кёлюне келди: «Мийик таулары ичинде кеслерини байларына, бийлерине да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб, эзилмекликде, къыйынлыкъда ёсген джарлыла къарангылыкъдан аллында манга бир кесек тёпелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы, къарангыдан джарыкъгъа тебрегенлери кёзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебрегендиле».

Тёбенден кёк кюкюреб джашнагъанны джарытханы таулары джарыта тебрегенди. «Кетмей, мында уяна тебреген джарлылагъа джол кёргюзте турургъа керек эди, алай болгъанлыкъгъа анда, мындан эсе, бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дунягъа чыгъарыргъа кюрешген Коммунист партия урунган таулулагъа керекли кюн мени энтда алагъа болушлукъгъа джиберир»,— деб кеси кесине сёлеше, секириб къобуб, нёгерлеринден кёзюн айыралмай, бир кесекни алагъа къараб туруб, кёмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, эрлай от тамызыб тебреди.

Иги кесекни кюрешиб, Бийнёгер этген тюлкю чабырланы аякъларына джарашдырыб, эшикке чыкъды.

Танг къуруму бла кетер джолуна къарай, ызына къайтханында, уллу ташдан берлакъ джанлаб. Къанамат, Бийнёгер, Ибрахим къошбаш болуб, ёрге сюелиб, башларын энишге тутуб тура эдиле. Семён къатларына келиб къошулгъанында, Къанамат, башын кёлтюрмей, мыдах таууш бла айтды:

— Елгенди.

— Ким ёлгенди? — деб Семён соргъунчу, Бийнёгер:

— Темуркъа тюрмеде ёлгенди, — деди.

Тёртюсю да, джумдурукълары къаты къысылыб, баш энишге къараб бир кесек тургъанлай, Семён, джаягъына тёнгереген джыламукъ тамчыны сюртюб, тунакы ауазы бла шыбырдай айтды:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги кюйюб тургъандан хайыр джокъду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякъ тюблеринде къар джырылдай, бир-бири ызындан таш тюбюнде джыйылдыла.

Бадимат, Семённу джол азыгъын джыяргъа кюреше тургъанлай, нёгерле бир-бири ызындан мыдах киргенлерин джюреги ушатмай, къапчыкъны аууз бау бла башын къыса сорду:

— Танг атмай къайда айланасыз?

Къанамат, ауазын джарыкъ чыгъарыргъа кюреше, бурдуруб айтды:

— Тёгерегибизни джел куртден къалагъанды да, Семённу къалайтын кетеригине, джолгъа къараб келебиз.

Къанаматны джууабына джюреги асыры хош болмай, тёбен эрнин ачитхынчы къаба, богъурдагъы бууулуб, ауазы тунакы чыгъа:

— Олтуругъуз да ауузланыгъыз,—деб тюенеден къалгъан этледен алларына сала, Семеннига къалгъанладан артыкъ кёл ашаб, джол азыкдан къалгъан гырджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкъды.

Тау джел, къаты ургъаны тохтамай, къалын тюшген къарны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутхандан ауузунгу ачыкъ чыгъаргъа кюймайды. Джюрюген заманда аякъларынг къозгъагъан къарны джел бетинге уруб, ууакъ ийнеле чанчылгъанча, ачытады. Минги Тауну тюени сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргъалтханды. Къая киришледе джашагъан къанатлыла, сууукъну стемегенча, хауаны тюрюлю тауушдан толтуруб, къая киришни тёгерегинден узакъ кетмей учадыла.

Кюн батхан джанында уллу акъ сабанны ортасында ёзенде нарат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб тёгюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не къайгъы кючлегенин ачыкъ айыралмаса да, джюрегини ауруб кемирилгени тохтамай, уллу ташны артына

кысылыб, джылай турганлай, нёгерле, Семённу ашыра, таш тюбюнден чыгыб тебрегенлерин кёрюб, эрлай этеги бла кёзлерин сюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгыб, кьалганлагъа кьошулду.

Семён, башындан аягына дерн тау кийимлеге кийиниб, азыкь кьапчыкыны сыртына бегите, кьайын таякыгъа таяна, нёгерлерини араларында кьалайтын баргъанына кьарай, ызларындан джел кьарны боранлата, сыртлыкыгъа джетгенинде, тохтаб нёгерлерине бурулуб, бир кесекни кьараб туруб, сермеб, кёзюу-кёзюу кьаты кьучакълады. Кёзюу Бадиматха джетиб, кьалай этерге билмей, артына туракълагъанында, Бадимат, кюртге бата келиб Семённу белинден кысыб артына тохтаб, джаулугъуну кьыйыры бла кёзлерине узалды. Семён, кетерге кёзюу кьыймай, бир кесекни нёгерлерине кьараб туруб, башындан чырпа бёркюн алыб, силке:

— Сау кьалыгъыз! Башха, джарыкь халда туберибизге мен ийнаныбма, — деб бурулуб ызына кьарай да бёркюн силке, кетди. Сыртлыкыны тауусуб, чегетни кьыйырындан киргенинде да, юч нёгери кьар дуппурну башында кьарала тура эдиле.

Терек бутакълагъа тие да джагыасындан сууукь букъу кьуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакь джолгъа джарашды.

Сыртдан ургъан кьаты джелни тылпыуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, кьарларын агъызды.

Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени кьатына кьаланган кюртден кьоян, чартлаб чыгыб, ызына кьарай кьачады. Терекни бутагына кьонуб тургъан кьаргъа, адам келгенин эслеб, кьанатларын кьагыб, бутакъдан акъ унну себе, учду. Семён, тири атлам бла чегетден чыгыб, уллу джолгъа джарашханында, бир-бирде ызына, нёгерлерине, кьарагъанын тохтатмай, аллында джел кьуугъан кьар букъуну сюргенлей, нёгерлери бла кесини ортасында чегет дуппур тюшгенинде, кьарагъанлыкыгъа кёрлюгюнден тьонгюлюб, джолгъа кесин салды.

1. Бадимат патчахлыкыгъа, джегиучюлеге кьаршчы, эркинлик ючюн кюрешгенлеге не бла болуша эди? Аны сыфатын ачыкълагъыз.

2. Кьыямытла, Биймырзала, Мыртазла Кьанамат-зат бла нек кюреше эдиле? Кьанамат, Семен, Бийнёгер, Ибрахимчик, аланы нёгерлери кьаллай джашау кьууар ючюн кюреше эдиле? Аланы халкь не ючюн сюе эди?

3. Кьарачайны урунганларыны ангыларын, класс сезимлерин ёсдюрюуде орус ишчи — коммунист Семен Асташенко не иш бардыргъанды?

4. Эркинлик ючюн кюрешде орус революционерле тау халкылагъа (аланы

5. Қъарачайда, Қъанамат бла аны иёгерлеринден башха жаджирет чыгыб патчахлыкъгъа, байлагъа къаршчы кюрешгенледен кимни эштгенсиз? Бизни областда Совет власть къуарар ючюн кюрешген революционерледен, алчы адам-ладак кимлени билесиз?

6. Планы салыб, хапарны айтыгъыз. Қъанамат айтхан хапарны текстге джууукъ айтыгъыз.

7. Хапарны тилне багъа беригиз, бек ариу суратланыб джазылгъан джерленн табыгъыз.

8. Хапарны экинчи кесегини аллында табиғатны болумун суратлагъан тизгинлени азбар этигиз. Кесигиз табиғатны суратлаб, хапарчыкъла айтыргъа, джазаргъа юренигиз.

9. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз:

а) Қъанамат — халкъны джагъы.

б) Тенглик ючюн кюрешде халкъланы шохлукълары.

в) «Қъара кюбюр» романда мен артыкъ да бек нени джаратама?

РОМАН.

Кёб затны, джашауну кёб тюрлю джанын кёргюзген улуу суратлау чыгъармагъа роман дейбиз. Романны магъанасы аны геройларыны, аланы сыфатларыны (образларыны) юсю бла ачыкъланады.

Аппаланы Хасан «Қъара кюбюр» деген романында Қъарачайда джашау талай джылны ичинде къалай баргъанын бир-бирине байланнган кёб тюрлю хапар бла суратлайды. Романда класс кюреш терен ачыкъланады. Класс кюрешде Қъанамат, Семён, Темуркъа дегенча иги халили геройла халкъны жангы, джарыкъ джашаугъа чыгъарыр ючюн, кючлерин аямай кюрешедиле; Къыямыт, Биймырза, Мухаммат-Амин дегенча, осал халилиле халкъны джегиб инджитиб туругъа излегендиле. Иги халили геройланы хали шартлары да игиди, аманланы уа — аманды.

Романда джыйырмагъа джууукъ герой барды. Аланы асламысыны сыфатларыны юсю бла ол къарачайлыланы XX ёмюрню аллында джашауларын толу эмда терен ачыкълагъанды.

1. Роман деб неге айтабыз?

2. Қъарачай тилде джазылгъан къайсы романланы окъугъансыз?

3. «Қъара кюбюрде» баш геройланы сыфатларын ачыкълагъан джерлени китабда табыгъыз.

ДЖАЛЧЫЛА БЛА ҚЪАНДАУР.

(«Таулада таууш» романдан.)

Къобанланы Дагир.

Къыямытны малларына бир-эки кере да къол джетгенден бери Қъандаур, кесини джарашдыргъан джалчыларына ышанмай, атасы бла да сёлешиб, аланы ауушдуругъа оноу этгенди.

Джалчыларын кыстагъан заманда, ол аланы джалларын бермезге мурат этгенди.

Аланы, джал бермей кыстаб ийгенликге, Кыямытны джашына бир адам бир зат айталмазлыгъын билиб, ол, хоншу элледен талай адамны джалгъа джарашдырыб, къошха алыб келгенди. Джангы джалчылагъа дунияны ариуун айтыб алады.

— Меннге джалгъа джарашхан адамны гунахына кирген адетим тюлдю,— деб кёзлерин джанындан чыгъаргъан алтын сагъатына сюзюлтюб,— бирин кыстаб, бирин алыб, аланы керексиз чурумла бла ауушдуруучу адамланы мен суймейме. Майна, бешишер джылгъа джарашханла, былайда суйгенлерича ашабичиб, бюгюн, кесаматыбызны арт кюнюнде, керти да энчи къош болуб джашарча, маллы болуб кетерикдиле. Айтханымча, мен аланы бюгюн башларына бош этиб, мангылай кыйындарын табдырыб, юйлерине ашырыгъа сёз бергенме...

Къандаур былайгъа джетгенлей, керти да хакъ бере тебрегенча, кеси айтхан сёзледен кеси къоркъуб, къолунда ары-бери буруб ойнай тургъан сагъатын дженгил огъуна ызына салды.

Бир кесекни башы сагъышха кетиб, талай джылны джангуркъар тюбюнде, шымлары бутларындан тюшмей, тубан ичинде аны малларыны ызындан айланган адамла бла да къалай сёлеширигин кёзюне кёргюзте, ишни кюнортадан ары созулмазлыгъын изледи.

Кертиси да, Къандаургъа ишни созаргъа чыртда джарамай эди. Ол, малла стауатха къайтхынчы сакълаб, эски джалчыла бла джангыланы танышдырса, анга таб болмазлыгъын ким да ангылайды; аны тышында джалчыларына джал бермей кыстагъанын была кёрюб боллукъ тюлдю. Кеси да, алайгъа тыйыншылысыча эс бёлюб, джалчыланы сюрюу ызында ауушдурургъа излегени аны ючюндю.

— Алайды.. Бюгюн мен сёзюме толу болургъа керекме...— деб ёрге къобуб,— тебрегиз,— деди.

Джангы джалчыла, бир кесек арыгъан эселе да, «Бизге да былай этерик болур» деб ол джанын эсге ала, разы болуб, къошдан чыкъдыла.

Къандаур, атына миниб, джалчыларын да ызындан тизиб, джангы фитналыкъны чыгъарыб, сюрюулеге айланыб, бирем-бирем эски джалчыларын къошха ашырыб башлады.

Сюрюулени къоюб, къошха тюшюб келгенле, бир-бири бла сёз тауусмагъанлыкъгъа, сагъышлары-къайгъылары бир эди: «Джукъ

билдирмей туруб, бу былай нек этди? Ингирге дери сакъламай, нек ашыкъгъанды? Энди уа итни эсине не тышген болур? Джалымы къайда берликди? Не берлик болур, огъесе меннге да джарлы Хамидге этгенин этер муратымы барды...» — деб, бир-биринден хапарлары болмай, хар ким кеси сагъышын эте, къошха тебретиле.

Бир джанындан атына «шийых» ататыб айланнганы, бир джаны бла да бюгюн джалчыларын хакъсыз кыстарыгъы къаратган кёзге табсыз кёрюннюгю тынчлыкъ бермей, Къандаур, арбазда ары-бери бара келиб, таш джанында ёсген эшек чыгъаналаны къатында тохтады. Алай болгъанлыкъгъа былайда да анга тынчлыкъ джокъ эди. Байрамджакны чохуча, чыгъаналаны кызыл чакъгъан башларында, биринден бирине учуб, андан къркъмай бал джыйгъан чибинчик, ишни бошаб, Къандаурну илгендире, къулакъ джаны бла джызылдаб озду. Чибинни алай адебсиз этгенини терслиги чыгъаналада болгъанча, ачууланыб, къамчи бла бирем-бирем чыгъаналаны башларын юздюре тургъанлай, къарт ит орундан къобуб. Къандаургъа да кёз джетдире, джангы юзгерени къаты бла, къуйругъун булгъай, ёрге айланды...

Онг кьолу бла къатына кысылыб келген итни башын сылай, Хасан къошха сюрюучюлени барындан да алгъа джетди.

Къандаур чыгъаналадан дертин алыб бошагъынчы джукъ айтмай сирелиб туруб, ол бери бурулгъанлай:

— Нек чакъыргъанса, Къандаур? — деб сорду.

Къамчини сабы бла чуругъуну бурнуна джабышхан топракъны ууата, Хасаннга къараргъа да турсунмай, къулакъны ичи бла акъырын энишге тюшюб келген тубаннга кёзлерин чыракъ ийиб:

— Къалгъанла джыйылсынла да, ол заманда сёлеширбиз, бир кесек сабыр бол,— деди.

Кёб да турмагъанлай, Хасанны сейирсиндире, Хангерий, Умар, Даут, къарт Шаухал, Сулемен, Сафар, бирери бирер джанындан кими тууар, кими къой сюрюуден айырылыб, къош аллында джыйылдыла.

Быланы ичинден киши алгъа сёз башлагъынчы, Къандаур, дженгил атлаб, алларына келди. Онг къолун ат илкнчнн бутагъына илиндириб, сол къолун да джан сюегине салыб:

— Былайгъа нек джыйылгъаныгъызны билемисиз?— деб сорду, кесин ышаргъан маталлы этиб, эринлерин къыйыгъына джибере.

Сюрюу кюте тургъан джерлерине, джерден чыкыгъанча, джангы сюрюучюле келиб къалгъанлары, аны бла бирча бири-экисин болмай, барын да бирча кюндюзгю кюн Къандаур кеси айланыб, сюрюуледен алыб, былайгъа чакъыргъаны, джалчылагъа эс табырмай, джунчутуб, джууабсыз этди.

Къандаур, орнундан тебмегенлей, сол аягъыны бурнун онг табанына илиндириб, ауурлугъун джангыз аягъына кёчюре, айтды:

— Терслигигизни биллиб тынгылайсыз, ансы былайгъа нек келгенигизни бек аруу билесиз. Сиз да мени мюлкюмю халкъгъа чачдырыб, мен да сизни къарныгъызны асырагъан баш къайгъым болуб турлукъду дебми акъыл эте эдигиз? Огъай, джангылгъансыз! — деб аллына атлаб, къамчини сабын Даутну кёкюрегине джетдире,— сени акъылынг къалай эди, аллынгдан джыйырма къойну сюрдюрген сагъатынгда? Таякъ тийгени болгъанды деб, аны бла къутулуб къалыргъамы умут эте эдинг? Не уа, сен а, къарт эшек киби, алагъа къошулуб, не умут эте эдигиз,— деб таягъын кёкюрегине тиреб сюелген Шаухалгъа къарады.— Менден ёзге адам сизни, башха этмей, къолугъузну-аягъыгъызны байлатыб, тюремде чиритдире эди. Сиз урлатхан малланы ызына салыр ючюн, къаллай бир заманны сакъларгъа керекди, билемисиз? Аны биле эсегиз, ма сиз, майна джол, былайда сиз этер иш къалмагъанды,— деб къамчисини сабы бла элге баргъан джолну кёргозюб, аты таба тебреди.

Бу сёзлени эштгенлей, сёзю-башы да кьалгъанладан кючлюрек Хасан аллына атлаб, эки кёзю джылтырай:

— Сен аллай сёзлеге чомарт болгъанынгы эртде билебиз. Сеннге керек тюл эсек, хакъыбызны бер да, алай кетербиз,— деб Къандаурну аллын ала, къайырылды. Шаухалдан кьалгъанла андан кёл табыб сюрюне, кычырдыла:

— Хакъыбызны алмай, кетерик тюлбюз! Сени малларынг урланган эселе, анда терслик кесингдеди. Алай тюл эсе, сени кибиклени малларына кьадалыб турмай, башхаланыкъылыны да бир сюрселе уа, азмыды тауда мал? Сени кылыгъынгы биз эртде билебиз, Къандаур! Хамидге этгеннинги умутун этме, сеннге да табылыр закон! — деб Хасан, бетн агъарыб, джабышмакъ таягъын джерге кьакъды.

Къандаур, сёзню узакъгъа созуллугъун таб кёрмей:

— Мен сизге берлик хакъдан эки кьат кёб малымы аллыгъыздан сюрдюргенсиз, хакъ керек эсе, аланы ызына сыйырыгъыз да юлешигиз. Огъай дей эсегиз да, джюз атлы кьазакъ аскери бла «закон», бюгюн элге келиб, аллыгъызны сакълаб турады, барыгъыз да тарыгъыгъыз. — Сора секириб, атына миниб: — Атама барсагъыз, ол сизни ала бла шагърей этер, мен да тамбла эртден-бла элге тюшерикме, анда тюбеширбиз,— деб сюрюле кютюлген сыртны ёрге айланды.

Джалчыла, алгъаракъдан бюгюн боллукъ затдан хапарлары болуб, бир-бири муратын ангылаб турсала, былайда бир затла эталлыкъ эселе да, бусагъатда не айтыргъа билмей, биреуню кюшуну аллында сымпайыб кьалдыла.

Джангыз Хасан, эс ташламай, ызындан таягъын силке:

— Ай ананг бергенни тегерик, не аман озуб кетдинг да сен, бу батыб баргъан кюн бла ант этеме, сени бла арт айырмай, мен былайдан кетмем: не хакъымы алырма, не да уруб шобрангы чыгъарырма,— деб тишлерин кьаты кысыб, аллында Къандаур сюелиб тургъанча, таякъ бла уруб, быкыны бир бутагъын сындырды.

Къарт Шаухал, сакъалы кьалтырай, Хасанны кьатына келиб:

— Къой, джашым, къой. Аллах кеси урсун аны эки кюлу бла да, биз алагъа бир зат да эталлыкъ тюлбюз. Аны бла кюрешеме деб, кесинге бир пелах этдирсенг, кьалгъан ёксюзлери-нги кимге аманат этериксе? Харам болсун бизден ашагъан кыйыны, келигиз, иги джашла, тигелей барайыкъ, кюшу, малы да от тёбеси болсунла,— деб акъырын джол таба тебреди.

Хасан, Шаухалны аллын алыб, айтды:

— Сен, Шаухал, бизни атабыз кирик бир адам, бизге оноу этиб, эс табдырыр орнуна, алай айтыб къалай бараса? Не пеллуан ол эсе да, кишини да къошмагъанлай мен анга кереклини ингирде кесим эте билirme, сиз да хакъыгъызгъа тергелген малны ала бараллыкъ болурсуз да, быллай бир къоркъуб, быланы алларында тёрт бюклениб къачаннга дери турлукъбуз?

Ала алай эте, бир-бирин ангыламай, сёзге кызыб тургъанлай. къошдан быланы дауурларына уянган, Къандаурну тамада къарнашыннан туугъан Къайтукъ, телисине эсней, башын бери къаратды. Сёзге бир кесек тынгылаб, магъанасын ангылагъанында, джукъусу аязыб:

— Нек джыйылгъансыз, харибле, былайгъа. Алай джигитле эсегиз, ызындан юре турмай, мында сагъатында сёлешегиз а? Малларын урлатханыгъызны да кечиб, къарныгъызны тойдуруб тургъанына баш уруру орнуна, нелени сёлешесиз сиз былайда? Къайсыгъызды маскесин тыялмагъан? — деб дженгил атлаб, джашланы алларына келиб сюелди.

Къандаурну сёзлеринден кызгъаны сууумай тургъанлай, джюрегине Къайтукъну самаркъаулары къошулгъанларында, бир заманда да ауузундан артыкъ сёзю чыкъмаучу Даут, Сафарны бир джанына тюрте, алгъа чыкъды. Ауузундан сёз чыгъармагъанлай, мазаллы къолун акъырын ёрге кёлтюрюб. Къайтукъну имбашына салыб, кёзюне джити къараб тохтады. Къайтукъ Даутну къолундан ычхыныргъа умут этсе да, басыб, сингирли ауур къол аны бир да бошламады.

— Адамыча бурнунгу сюрте билмегенлей, сен дамы сёлешиб тебрегенсе бюгюн? Ёзге этмей, бир ургъанлай, джерге джыгъыб къоярыгъымы билемисе, сен кызтекеден туугъан кызтеке! — деб Даут аямай, къолуну аязы бла Къайтукъну джаягъына тартды.— Бусагъатдан къошха кирик кет ансы, экинчи къакъгъанлай, анап танымазча этерикме! — деб базыкъ тамагъы гюрюлдеб, кеси орнундан тебмегенлей, Къайтукъну къош таба тюртюб, арлакъ чортлатды. Алай болгъанлыкъгъа, Къайтукъ, ол умут этгенча, кетиб къалмай, тартыб къамасын чыгъарыб, бутлары къалтырай, Даутха къайырылды. Былай кеслери болуб къалсала, талай джылны былагъа джегилиб, айтханларын джерге тюшюрмей тургъан джалчы аны алай хатерсиз джаягъына тартханын Къайтукъ кечерик болмаз эди, бусагъатда уа аны кючюн да сынаб, къатында

да анга джакълыкъ этерик талай адамланы да кѳргенинде, къолунда къамасы тургъанлай, Даутха чабмай, арт сагъышын эте тебреди.

Сафар не заманда да керексиз халал, къоркъакъ, кимни сѳзюне да дженгил ийнанычу, джумушакъ кѳлло джаш, сюрююнден мал урланмагъаны ючюн болур эди, «Ингирде Къандаур къошха къайтса, къызгъаны сѳнгюб, айтханыча къатылыкъ этмей, бир зат берлик болур» деб тургъанлай, бу дауур чыкъгъанында, тѳзалмай:

— Къоюгъуз, сау къаллыкъла, биринг аны бла, биринг муну бла кюрешиб, аriu бир затчыкъ берлик эсе да, къуру къойдура-сыз. Къайнайсыз сиз, къарныгъыз кечинир джер табсагъыз, джашарыкъсыз. Мени юй бла бир онгузум барды...

Бусагъатха дери сейирге къараб тургъан къарт Шаухал:

— Иги джашла, айюню кесин кѳре тургъанлай, ызын ызлай эди дегенлей, Къандаур, сизге хакъ берлик болса, башха тюрлю сѳлеше да биллик эди. Кюч, къарыу да къолларында болгъанды да, ала не залимликге да базарыкъдыла. Не этейик, бизге этген артыкълыкълары алагъа аллахны кесинден къайтсын.— деб юйюкген чырпа бѳркюн мангылайындан артына тюртюб, эки къолу бла акъ сакъалын сылай, кѳкге къараб, эринлерин къымылдатды. Сор кѳкюрегине таяныб тургъан таягъын къолуна алыб къошду:

— Къандаурну багушун теблеб, керексизге заман ашыргъандан хайыр джокъду, иги джашла. Кюнню кѳзю ташайгъынчы, тѳбен къошлагъа джеталсакъ, бир къысылыр джер табарбыз,— деб ахыр сѳзюн айтыб, эски сюзюк мор чепкенини тюрбюнден тонуну джагъасы къарай, сол къолун сыртына кѳнделен салыб, джолну эниште айланды...

Къартны намысын кѳрюб, ауузуна чабаргъа мадары болмай сакълаб тургъан Хасан, Сафаргъа джити къараб айтды:

— Адам, кѳрююн кѳрмей, кѳрюне кирмез, деб сѳз барды. Юч джылдан артыкъны бирге айланыб, бюгюннге дери сени быллай бир болумсузлугъунгу таныялмай тургъаныма кесим кесиме бек уллу айыб этеме. Къандаурдан джалыныб джал алыргъа излегенле къайсыласыз энди уа?

Къайтукъ, ачуудан джюреги джарыла, не этерге да билмей, сирелиб тургъанлай, Хасан алай чанчыб сѳлешгенинде, тѳзалмай:

— Джалыннга огъай, къарныгъыз къысса, табанларыбызны энтда джаларсыз сиз, аллах айтса. Сени уа, бауурунг бла сюрке-

либ, башыңгы аякъ тубюме салдырмай, бу ёзенде эки кюн джашатмам.— деб кьошха бурулуб кетди.

Даут, уллу чара бетин джайыб ышара, ызындан кычырды:

— Ол келиб сени аякъ тубюнге джатарыкъ башны ит огъуна ашасын!

Былайда джалчыла, бир-бири тилин ангылаялмай, оноу этерге да кызгъан джюрекле кьоймай, бирери бирер акъыл алдыла.

Сулемен бла Хангерийни Къандаургъа джалгъа джарашханлы джетинчи айлары бара эди. Къалгъанлагъа кёре, аз кыйынлары тас болгъанын да ангылай, ала, Шаухалны тюзге санаб, хапчюклерин ашыгъыш джыйыб, кишиге да къарамай, башларын энишге тутханлай, къартны ызындан кетдиле.

Сафар бла Умар, бешишер джылны итни, эшекни къуллугъун да этиб, хакъсыз къалгъанларына ийнанмай, Къандаур джумушарыкъды деб, анга ийнаныб, ингирге дери кетмезге суйгенлери ачыкъ болду. Бу затланы кёрюб, Хасан Даутха:

— Была Къандаургъа бир базмакълыкълары болуб ышана болурла, сакъласынла. Артларындан табанны джетдире. эшеклени кыстагъанча, кыстаб, бнягъы къамчиси бла джолларын кёргюзюр. Эшта, керекли оноуну биз кесибиз этерик болурбуз ансы, быланы эркишиликлеринден мен кьол джуугъанма. «Тенг тенги бла, тегене бауу бла» деб сёз барды, кел, биз да оноубузну этербиз,— деб Даутну биргесине алыб, дженгил атлаб, экиси да къарамдан ташайдыла...

* * *

Къандаур ат бла, сюрюу-сюрюуге айланыб, отлауну татымлы джерлери бла джалчыланы шагърей эте, сюрюуле стауатха кьайтхынчы кеси да сылыт болуб, атын да дуу джандырыб, атджерде джанбашына олтуруб, кьошха кьайтды. Эриниб атдан тюшюб, джюгенни ат илкичге илиндириб, аны кёргенлей ийне чанчылыб илгенгенча, секириб ёрге кьобхан Сафар бла Умарны чабырларына къараб, ала бла сёлешгенча, башын келтюрмей, сорду:

— Не сакълайсыз былайда, не керекди?

Экиси да, ауузларына суу уртлагъанча, кьоркыгъандан джукъ айталмай, симсиреб къалгъанларында:

— Джангы зат сакълай эсегиз, бош сакълайсыз, мен айтыры-

мы айтыб бошагъанма. Башыгъызгъа бошсуз, ма сиз, майна джол,— деб джукъа бурнуна узала, къошха айланды.

Сафар, бусагъатда айталмаса, артда кеч боллугъун ангылаб, Къандаурну ызындан мугур атлай:

— Мени аллымдан бир мал да къорамагъанды, мандалакълача юй бла бир сабийге къуру къолларым бла кёзлерими джандырыб бараллыкъ тюлме, бу батыб баргъан кюн бла тилейме, хакъчыгъымы бер, мен да, ёлмесем, унутмазма, сабийлени джа...— деб сёзюн бошайлмай, джылаб башлады. Къандаур, ызына къысха бурулуб, Сафаргъа эрши къарады.

— Сиз барыгъыз да бир итден туугъансыз. Мени малларымы тюб этиб баргъан аманлыкъчыланы, бир джол кёрмеген эсегиз да, экинчи джол кёрмей къалмагъансыз. Ол сагъатда, джалынгы сагъышын этиб, былай-былай деб билдирсенг а, мени ючюн къарнынг алай бек ауруй эсе. Бюгюн а сизге джал керекди. Отъай, мен алай юренмегенме. Малны неси, джалчыларындан хайыр кёрмесе, алагъа джал несинден берликди, бурнунгу тартма да, анга джууаб этчи? Джокъду мени сизге берирге артыкъ малым. Мындан ары сёлешдирмей, ариулукъ бла кёзюмден къорагъыз,— деб къошха кириб кетди...

Таулу, дуппурлу джерлени чунгурларын, чатларын толтуруб, бир кесек сыйдамыракъ этерге кюрешгенча, анда-мында джерге къысылыб, чагъылгъан джюн устуккулача, джангур тубанла ышыкълада джатадыла.

Кёкню Ёксюзле джанында булут кёрюнмегенликге, кюн батаргъа джууукълаша баргъаны къадар, ол да, къызаргъандан къызара барыб, мор бет алды. Быллай кёзюуде кюн, не джылтырар къарыуу къалмай, не къызылдым таякълары къаматалмай, къызыу отда джаныб бошагъан эмен мыдыхха ушаб къалады.

Ол къарамдан ташайгъанлай, таула, къаяла уллулукъларындан да уллу кёрюнуб, бетлерини тюз болумларын тюрлендире, бары бирча мыдахыракъ, къарыусуз тюрсюнге киредиле. Дагъыда бир кесекден къарасанг, кюндюзча, тырмылары ачыкъ кёрюнмей, таула бары бир-бирине къошулгъанча боладыла. Бу кёзюуде аланы болумлары, джангы сюрюлген бачханы башы «тейри» джарыкъда кёрюннгенча, къарыусуз кёлеккелеринден къарагъан джитилери, джулдузла тюрлю-тюрлю тизилиб, омакъ джасалгъан кёкню тюбюнде таракъланадыла. Айлана келиб, джерде

татымлы къабарыкъ кѣрюб, энишге мыллыгын атхан къартчыгъача, бир-бирде джулдуз, сѣдегей учуб, къуйругъу бла тухтуйла тюе, кѣкде сыз тартыб, къарамдан ташаяды...

1. Къандаурну джалчылары къалай инджилиб джашагъандыла?
2. Къарачай элдеде класс кюреш къалай баргъанды?
3. Юзюкню планын салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

КЪЫЗЫЛ БАЙРАКЪ.

(«Таулада таууш» романдан.)

Къобанланы Дагир.

Къанамат джамчы тубюнде татлы джукълаб тургъанлай, Таулап келиб, энишге ийлиб, акъыртын уятды.

Бир къауум адамлача, уянган кѣзююнде тѣгерегине къарай, кѣзлерин ууа турмай, Къанамат не заманда да дженгил сагъайгъан адам эди.

Кѣзлерин ачыб, алкъын танг атмагъанын кѣрюб, Таулан аны алай бош уятмагъанын ангылаб, секириб ѳрге къобду.

— Не болгъанды, не хапар?

— Къызыл Аскер, Уллу Стансени алыб, бизни ѳзеннге киргенди деб, Петровичден адам келгенди. Акъла Орта ѳзенни ерге айланыб, тау артына къачадыла деб, алай билдиреди! Не оноу этебиз?

— Мычымай элге! Ала эс джыйыб, кишини ачытхыпчы, биз сыртларына миниб къалыргъа керекбиз! Къобар отрядны! Петровични адамы къайдады?

— Алайда сакълаб турады. Даут, былай келчи! — деб къычырды.

Къанамат, Даутну саламына джууаб берирни орнуна, аллына атлаб, бурунгу шагърейин таныб, къаты къучакълады.

— Сау бол, къууанч хапар келтиргенинге. Артда рахат сѣлеше турурбуз, бусагъатда тансыкълар мадар джокъду. Мычымай ызынга къайтыб, Петровичге алай айт: сен ары джетер-джетмез, адамларын да алыб, «Аман тарны» башын сакъласын. Биз бусагъат элге тюшебиз. Хайда, къууанч бла кѣрюшейик, сакъ бол! — деб Къанамат Даутну дагъыда бир къучакълаб, джолгъа ашырды...

Тангны белгисин таныта, кѣкню кюн чыкыгъан джаны, къараууз

бояуун кенгден кенг кыстай, суу бет алыб, жарыб башлаганды.

Орам-орамда ары бла бери ашыгыш джортхан атлыланы мутхуз ауангылары кёрюнеди...

Къаншаубийни юйюню аллында эки ат арба сюеледи. Тёрт-беш адам, чабханларын бузмагъанча, юйге кириб нелени эсе да чыгъарыб, алагъа ашыгыш джюклейдиле. Нохла, юйден эшикге чыгъаргъа кьоркьуб, тауушсуз джылагъаи кибик эте, джукъгъа да къарамай, мюйюшге сюелиб сакълайдыла.

Къаншаубий, тобукъ тюблери асыры кьалтырагъайдан, сюелиб туругъа мадар табмай, ары-бери джюрюген кибик эте:

— Хайдагъыз, болугъуз! — деб ауазы тюрлениб ашыкъдырады.

«Танг атхынчы, кесибизге кюлдюрмей, бир кьораялсакъ», — деб сагъыш эте, ол нохла болгъан юйге кирди. Алагъа эки сёз да айтхынчы, джумушчуланы бирн, эшикден башын къаратыб:

— Джюйюсхан, фазтон келди. Есаул ашыкъдырады! — деб кычырды.

— Къаннга ёкюрген тууарча кычырмай, акъырын айтсанг болмаймыды. Чыгъады де! — Бери айланыб нохларына:

— Джылау, сыйыт этгенни меннге эштдирмей, барыб арбагъа минигиз, — деб аланы кёллерин алып ючюн, кьамчи бла ойнай, арбазгъа чыкъды.

Къаншаубийни кёргенлей, есаул:

— Юйле джана башлагъынчы тиширыулары элден чыгъарыргъа керекди, ашыгыгъыз, — деб таууш этди.

Къаншаубий, эрлай кириб, кийниб бошагъан нохланы алыб келиб, арбагъа олтурду. Къачарыны аллы бла юйлерине кёз джетдириб: «Алагъа кьалгъандан эсе, мени юйюм да джансын», — деб алай сагъыш эте:

— Ожай, бусагъат гёзенден фатеген къалайны алыб, поланы барына да къуй, — деб буюрду.

Тамам ол кёзюуде «Ура-а-а!» — деб бирден кычыра, Къанаматны отряды, шок, герох ата, элни огъары джанындан кирди...

Аны эштгенлей, джолгъа джарашыб тургъан «джюйюсханла», нени да унутуб, атларын кьамчилеб, баралгъанлары мардалары болуб, ёзенни энишге айландыла...

Партизанлары элге былай таукел кириб келликлерин чырт да сакъламай, ашыкъмай кьурала тургъан кьазакъла, шок, герох, ат аякъ тауушлары эштгенлей, эс ташлаб, джарашыб къарышыр къарыулары болмай, къатыш-кьутуш бола, къачыб тебрелиле.

Къанамат, тюз къркютханы тышында, эл ичинде уруш ачаргъа излемей эди.

Аны мураты алай эди:отрядны джартысы бла акъланы къркютуб, къалабалыкъ этиб, элден тышына чыгъарыргъа, джартысы бла да аланы алларын тыйдырыб, эки джанларындан уруб къаушатыргъа. Ол себебден отрядны тюз эки юлешиб, джартысына эки пулемёт да бериб Тауланни башчылыгъы бла элни төбен джанында джолну сакълатады. «Ура» деген тауушла джууукъдан джууукъ келе, акъла да, бир-бирине ал бермей, бёлек — бёлек айырылыб, тар орамчыкъланы ичин толтуруб, джанларын уллу джолгъа атдыла...

Джарым сагъатны ичине акъ аскерчиле да, Къанаматны отряды да элден тышына чыкъдыла. Дагъыда бир кесекден «Гаралы къулакъны» ары джанында, кърмач, чартлагъанча, пулемет, шкок атылгъан тауушла къатыдан къаты эштилиб тебретиле...

Арадан юч сагъат озгъандан сора Петрович бла Къанаматны отрядлары тубешиб, кърнашлага къучакълашдыла.

Петрович, Къанаматны кьолун кысыб:

— Къалайды, адам къроранчынг бармыды?— деб сорду.

— Елген джокъду, джаралыланы элге ашыргъанма, алай он адам тас болгъандыла да, къайда излерге билмейме.

— Сора къайры тас болгъандыла?

— Ибрахим он нёгерп бла арбала бла къачхан джюйюсханланы джанлары саулай тутаме деб сюрюб, ызына къайтмай къалгъанды...

— Алай эсе, аланы огъары излерге керекди, былайтын биз сакълагъанлы чыртда арба озмагъанды.

— Кертими айтаса?— деб Къанаматны бети джарыды.— Бийнегер, биргенге онбеш адам алыб, бусагъат ызынга къайт. Сау эселе, аланы «Кёрдеуюк къая» бла «Гаралы къулакъны» арасында табарыкъса, терк бол! Тубешсегиз, барын да элге къайтыгъыз. Биз, Эки суу арасына дери барыб, Къызыл Аскерге къошулургъа керекбиз. Соргъаннга, сау-эсендиле деб хапар айт. Къайгылы болмасынла!

Петрович Къанаматны оноун джаратмады.

— Къанамат,—деди ол.—Элдеде сауутланыб, акълагъа къошулуб айланган «джигитледен» хазна адам къачмагъанды. Къызыл Аскерни бизсиз да кючю джетиширикди. Мени оноууму джаратсагъыз, былайдан барыбыз да ызыбызгъа къайтыб, Къызыл Ас-

кер келгинчи, элени тазалайыкъ дерикме. Акъла къачханлыкъ-гъа, тогъуз-он адамны бусагъатда ышаныб элге джиберирге къоркъуулуду.

Таулан, Петрович айтханнга къулакъ тигиб:

— Тюз айтады. Қъанамат, ызыбызгъа къайтыб, джамагъатха эс табдырыгъа керекбиз,— деди.

Қъанамат отряды бла ёзенни аягына ётерге бек талпыды, алай а, тенглери айтханнга тынгылаб иги сагъыш этгенинде, къайтыргъа разы болуб, отряд бир кесек солугъандан сора, джолну ёрге айландыла...

Иги кесек джол къоратыб, отряд «Кёрдеуюк къаядан» озгъанлай, айланчха тюгел джетгинчи, чегет джолну туурасында иги кесек атлы кёрюндю. Қъанамат, атын тотхатыб, кёзюлдюреуюкле бла къараб, атлыланы таныгъанында:

— Ол аллай бир зат этмей къоярыкъ тюл эди, ал да бир къарачы,— деб кёзюлдюреуюклени Тауланнга узатды.

Джолда болумну кёргенлей, Таулан къууаныб ышарды: Ибрахим да, Бийнёгер да, бир-бирин табыб, юч ат арбаны да ортагъа алыб, нёгерлери бла эл таба кетиб бара тура эдиле. Мындан къараб бет тюрсюнлерин кёралмагъанлыкъгъа, Қъанамат да, Таулан да Ибрахим кимлени тутханын ажымсыз таныгъан эдиле.

Кёб турмай отряд аланы ызларындан джетди.

Арбада олтургъанлашы бири Қъаншаубий, бири да есаул болгъанларын келиб къатларында кёргенлеринде, джашла Ибрахимни этген джигитлигине бек уллу къууандыла. Қъанамат, былайда Қъаншаубий бла хыны сёлешиб, кесини онглулугъун танытыргъа излемей эди. Хар ким да анга Қъанамат бир-эки зыбыр сёз айтырыкъ болур деб тургъанлай, джетер-джетмез ол Ибрахимни кесине чакъырыб сорду:

— Биз кёрмегенлей, быланы къайда тутханса?

— Была джолгъа аскерлеринден эсе алгъа чыкъгъан эдиле. Джанлары саулай тутаргъа излеген эдим да, Тауландан эркинлик алыб, «Гаралыны» ол джанында ызларындан джетдик. Тутханыбыздан сора Тауландан ычхынган къазакъла джетиб сыйырмасынла деб талай заманны чегетге кийриб, джол бош болгъунчу алайда тутуб тургъан эдик да, Бийнёгерни кёргенинде, алдыкъ да чыкъдыкъ...

Қъанамат, Ибрахимге андан сора джукъ да сормай, кеси кеси бла сёлешгенча айтды:

— Алайды да... Қъарачайлыла «Қъайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа» деб билиб айтхан болурла.

Кюн иги ёрге ёрлеб, ёзенни ичин саулай джарытханында, алларында Қъызыл байракъ ары-бери чайкъала, Қъанаматны отряды да элни туурасына чыкъды...

Отрядны аллы айланчдан бери къарагъанлай:

— О-ха-хай! Қъанамат келеди, эштген эштмегеннге айт! О-ха-хай, Қъанамат келеди, эштген эштмегеннге айт! — деб юй башладан тийре-тийреге айланыб, талай адам къоду къычырдыла.

Эртденли бери да джюреклерни чайкъалыб, сакълаб тургъанлары ючюн болур эди, къараб-къарагъынчы уллудан гитчеге дери аякъ юсюнде туралгъан адам бары къалмай орамлагъа къуюлдула. Джюзджыллыкъ къартла, муккурбел аммала, эркиши, тиширыу, ууакъ сабийчикле барысы бир аууздан:

«Майна Қъанамат келеди»,— деб бир-бирине кёргозе, хар ким аякъ алышына кёре уллу орамгъа тигеледиле...

Қъызыл партизанла элни къыйырындан кирирге, тамада, кичи да тыйыншы орунларына джарашыб, джамагъат уллу орамны толтуруб, отрядны аллына буруу болуб тохтадыла.

Қъанамат бла Таулан, отрядны тохтатыб, атладан тюшдюле. Қъанамат, бир кесек алгъа атлаб, къартланы алларына келиб:

— Ассалам алейкум, джамагъат,— деб салам берди.

Бир узунсакъал муккур къарт, таягъына таяна, къалгъанладан эки-юч атламы алгъа чыгъыб, джамагъатны аты бла:

— Алейкум салам, Қъанамат! Сау келигиз, балаларым, огъур кюнде келигиз, джанларым. Кёб термилдик эсе да, ёлмей, кёзюбюз бла бир кёрдюк,— деб кёзюнден акъгъан джыламукъ тамчыла сакъалыны юсю бла тёнгерей, къалтырагъан къолларын кенг джайыб, къолтеча акъ сакъалын Қъанаматны кёкюрегине салды...

Халкъны сыйлы келечиси бла саламлашыб бошаб, Қъанамат бла Таулан къалгъан къартланы къолларын тута тургъанлай:

— Джамагъат! Джол къоюгъуз, джол къоюгъуз, марджа!— деб къычыра, бир чалмыйыкъ адам, халкъны эки джырыб, Мёле-ханны къолтугъундан тутуб, къартланы алларына чыгъарды. Қъартла къараб тургъанлай, барыб къайын анасы бла саламлашыргъа тартыннганын эслеб, келечи къарт:

— Уялма да саламлаш, джашым, дуняда джашагъанлы, аны джюреги биринчи кере ышарады,— деб бир джанына джанлады.

Мөлекан, башын ёрге кёлтюрюб, Темуркъя ёлгенли башындан тешмей тургъан къара джаулугъун алыб, Къанаматны аллына атыб, кёкюрек тюймелерин теше:

— Барынгы да аналарыгъыздан ичген сютююз халал болсун,— деб аллына атлаб, къара джаулугъун теблей, Къанаматны кёкюрегине къабланды...

Мөлекен кёзлерин сюрте, юсюнден айырылгъанлай, Къанамат секириб хуна джанда мазаллы ташха миниб:

— Джамагъат, мадар болса, айланыб барыгъызны да къолларыгъызны тутуб, къаты къучакъларыкъ эдик! Былайдан саламлашханыма айыб этмегиз! Бююнню кюн сиз ёмюрююз термилиб тургъан эркинликни биринчи кюнюдю! Бизни багъалатыб, келгенибизге къууаныб, аллыбызгъа чыкыгъаныгъыз ючюн, берекет берсин! Бир кесибиз биз джукъ да тюл эдик. Бизге джауланы къоратырча кюч берген, сизни эркинликге, джангы джашаугъа чыгъаргъан Ленинди! Большевикледиле!

Джамагъат! Бююн, тамбла болса да, былайгъа Къызыл Аскер келиб, бизни элlege, бютеу Къарачайгъа Совет властны киргенин ачыкъларыкъды! Ары дери биз төрт джаныбызгъа кёз-къулакъ болуб, бу эркинликни сакъларгъа керекбииз да, айыб этмегиз, артда рахат кёрюшюрбюз! — деб атына миниб, отрядын да алыб, праулен таба айланды...

Джамагъатны джюреги кёлтюрюлюб, бу ариу кюн бир-биринден айырылыб юлерине къайтырлары келмей, кими отрядны ызындан тизилиб, кими да орам-орамдан къараб тургъанлай, Ибрахим прауленни башына ёрлеб, саргъалыб кир бет алгъан акъ байракъны джыртыб, энишге силдеб, аны орнуна Къызыл байракъны орнатды...

Бу юзюкню планын салыб, хапарын айтыгъыз.

БУЗОУЧУ.

(«Горда бычакъ» романдан.)

Къоркъмазланы Кёккёз.

Асланкир чалкыгъа кетерини аллы бла юйюнде джарлылыкъларын тындырыгъа кюрешеди. Алгъын биченликчигин тартыб, ат ашчыгъын бойну бла ташыды. Андан сора, къачха дери ол

къайтхынчы болурча, отунчукъ этди, мюрзеучюклерин къурашдырды. Ол къайтхынчы юйдегисин инджилмезча кёрюб, кетерге хазыр болду.

Кюз къайсы элни да барыб ичине кирсенг, онгсуз къартла, тиширыула, ууакъ сабийле болмаса, башха адам табарыкъ тюлсе. Эл кёчюб кетгенча болуб къалады. Бу кёзюуде ким да, къуралгъанына кёре, ашыгъыш кете, элден адамланы къалай чыкыгъанларын да билаллыкъ тюлсе.

Темирджан, бузоучугъа тебретим деб абаданлагъа къошулургъа излеб, тенгчиклеринден кесин онглогъа санагъанды.

— Мен бичениге барама, быйыл бузоучу, экинчийыл а чылкы гутарыкъма, байрым кюн кетерикбиз! Огъартын джыйын бла «теке» да келликди!— деб хоншуларыны кюз бишиучю кертмелеринден джолгъа джыйыб келди.

Асланкир, чалкъысына гырмык чырмаб, кючлю бегитиб, чалкы сабына байлады. Башха кийимлерин да артмакъларына джыйыб, байрым кюн кетерча болуб, нёгерлерини аллына къараб турады. Къапхакъ башындан: «Асланкир, нёгерлеринг сакълайдыла, хайда тебре»,— деген таууш келди. Хазыр киши, эрлай хапчюклерин да ала, джашчыгъы да ызындан, арбагъа бардыла.

Текени башына ушагъан бёркю бла биреулен, чабыб джетиб, Асланкир бла саламлашды.

— Бу таукечик къайры атланнганды, къоркъамыса?— деб башын ары-бери силкгенинде, къошбаш тигилген «мюйюзлери» къымылдагъан бла да къалмай, юсюне тигилген тюрлю-тюрлю къалайла, токъмакчыкъла зынгырдадыла. Ол саргылдым кийизден тигилген, теке башха ушагъан къабны кёз тешиклери бла аузуна къызыл бусхул джамалыб, кесини да тауушу теренден чыкыгъанча, сабийлени къоркъута эди. Къабны чыкычыгъына узун теке сакъал тигилиб, энишге салыныбды. Аны кийген адамны бет тюрсюнүнден джугъу да кёрюнмейди. Темирджан аны биринчи кере кёре эди да бек сейир болду. Тийреден ары чыкыгъынчы «текени» накъырдасы адамланы къууандыра эди.

— Хай, сатдыгъымла, мени бычагъым неден ишленгенди, биле эсегиз, бир айтчыгъыз?!— деб агъачдан кеси ишлеген уллу бычагъындан тутта эди. Аны, белибауна тагъарча, агъач къабы да бар эди. Андан бери сууруб алыб, башы бла тёгерек буруб, ары, бери да сермейди. Арлакъда сюелген тиширыуланы эслеб,
ол:

— Тотайлагъа къарагъыз! Аланы мени бла тебретмей нек турадыла? Мен анда эригирме, къралымда тойла болмай, джарамаз. Мен аланы тебретейим! — деб ары чабыб тебрегенлей, къушдан къачхан тауукълача, кау-куу болдула.

Оюн бла джыйын уллу джолгъа чыкъды. Джолну узуну «теке» накъырда бла, чам бла джыйынны да эрикдирмейди, тубегенлени алларын тыйыб бир-эки чам этеди.

Джыйын ёзенден сыртха чыгъаргъа, Смаил да ийнекле сюрюб келе алларына тубеди.

Къышлыкъгъа киргенлеринде, кюн асыры къыздыргъандан, белге джете ёсген хансан, отдан ургъанча, адамланы бетлерине исси ура эди. Сокъур чибинле малы, адамны да алларына къараб тургъанча, юслерине джабышыб тентирете эдиле. Бузоучукъла къуйрукъларын къалач этиб, чабыб тебреселе, къарт ийнекле да, алагъа эришгенча, тегереклерине къарагъанча эте, къабыргъаларын сермей, къалайгъа баргъанларындан да хапарлары болмай, не къарыуларын да салыб, чабыб тебретдиле. Союм малчыкъла уа башларын бир-бирине къош эте, чох болуб, тегерек бурулуб тургъан болмаса, алларына атларгъа да унамайдыла. Темирджан, не терлеб келе эсе да, къачхан малы чабыб тыймай амалы джожъду.

Джыйын, барыб баулагъа кирмей, къышлыкъны къыйырында салкъыныракъ джерине тюшдю. Аслам джыйын, эрлай чалкъыларын уулаб, къош орунну тегерегин чалыб, балаган салырча этдиле. Алайы, суугъа джууукъ болса да, отунга узакъ эди. Темирджан, не сынаб къараса да, джыйында бош адам кёрмедиди. Смаил, Темирджанны ала барыб, ийнеклени къалайда кютерин кёргюздю:

— Темирджан, иги джаш, ийнеклени ма былайчыкъда кютериксе. Чалкъы ызгъа бирин чыгъындырыргъа да боллукъ тюлдю. Ары мал кириб кёрсем, уруб къапчыгъынгы алырма. Бузоучукъла бла союзчукъланы да бу джанына къыстарса,— деб бир сыртлыкъны ары джаны кюнбетни кёргюздю. Базыкъ ташлы джер чалыргъа джарарыкъ тюл эди.— Джашчыкъ, ма бу маллагъа сенден сора къарар адам боллукъ тюлдю, сакъ бол. Къошха суу алырса. Ол чегетчикни кёремесе, адам джетимесе, алайдан отун ташырса. Хайт деб, джигит бол. Хомух болсанг, шапа санга къол этер,— деб Смаил ызына къайтыб кетди.

Ол кетгенлей, Темирджан сагышылы болду. Атасы кьатында болса, «Аття, манга джангыз бузоучукъланы кютериксе деген эдигиз да! Энди былайда болгъан малны барын да сен кютериксе дейди. Мен барысына да кьалай джетшаллыкьма? Кьойла бла бузоула бир башха, ийнекле да башха джанында кютюллюкдюле. Не ала, не была чалкы ызгъа джетселе, мен барын да кьалай тыяллыкьма. Андан сора суу алыргъа, чегетден отун келтирирге да керекди», деб тарыгырыкъ эди.

Ингирде джыйын кьайтхынчын, шапа джетиб, бузоуланы орунга урдуруб, ийнеклени сауаргъа джыйдырды.

— Ай, аман Темирджан, сен бузоуланы аналарына джолукьдуруб тамышдырыргъа джигит бол, мен да кьараб кьарагынчын сютчюклерин сыгъыб, бери алайым. Сора экибиз да азыкь этерге чегербиз,— деб шапа, от тюшгенге чабханча, мыллыгын атханды. Джашчыкъ, джангы малланы аналары бла балаларын танымай, иги джунчуду. Орундан чыгъыб, бузоу анасын излей тебресе, ол да аны ызындан болады.

— Ай, аман Темирджан! Экибизге мууал болургъа джарыкъ тюлдю! Быланы кьайсы кьайсыныкы болгъанын кысха таныргъа кюреш ансы, ишни джарсытырыкъса,— деб шапа бошаб кетерге кьобду.— Темирджан, бузоуланы айыр да кьойчукла кьатыш орунга уруб, алларын иги бегит да дженгил джет,— деб кетди.

— Суу алмаймы кьойгъан эдинг? Чаб, дженгил бол, кечигирге тебрегенбиз,— деб шапа джашчыкъны ары чабдырды. Андан сора аны чегер заманы болмады.

— Энди, иги джаш кирик, отну эки джанына эки гырджын агъач сие да, тириликни салыб, гырджынланы кьатдырыб тебре. Мурукку этме,— деди шапа. Ол а, анасындан туугъанлы кермеген ишине кьалай этерге билмей, шапагъа кьарады.

— Алан, алай этиб нек тураса? — деб сорду шапа

Джашчыкъ, кьып-кьызыл болуб, кьалай этерин билмегенин айтханында, ол заманда кергюздю... Тери уа башындан тебреб кезлерине кире, келегин да сыртына джабышдырыб, суугъа уруб алгъанча болгъанды.

— Сакь бол, кьаракъашла этиб кьоярса,— деб шапа, хаман ашыкъдырыб тургъан болмаса, джазыкъсынырча керюнмейди.

«Асто, мени кьарыууму джетмегенин кермеймиди? Бу кьадар гырджынны не заманга кьатдырыб бошарыкъма? Майна энтда

тегенеге ун къяу айланады. Энтдамы этерикди? Бу къадар гырджынны нек этеди? Тулукъ унну тауусхунчу этибми турлукъду. Азыкъ дегени бу болур. Быланы ашаб бошагъынчы бош боллукъ болур эдик. Ярабин быланы ненча кюннге этеди экен? Мен бишириб а не заманнга бошарыкъма», деб джашчыкъ сагъыш эте тургъанлай, аякъ тауушла чыгъа тебретиле.

— А-а, таукечигим, къаты агъачны кызыуу джаучугъунгу чыгъарамы турады? Къаракъашла этсенг, юсюнге чакъманы чакъдырырма. Турчун кесинг да, аскериме суусаб ичир. Нардыулагъа мен къарай турайым,— деди акъсакъл.

Джашчыкъ, анасындан туугъанлы чыккырдан суусаб куйгъан болмаз эди, айран аякъны тегерегине джагъылыб къалды. Аны сюртерге ашыгъыб, акъсакългъа узатды.

— Ай, таукечигим, ол мурджарны кёремисе, ол тамаданыкъыды, хар заманда да не затны да алгъын анга бериб, сора къалгъанлагъа андан сора узата тур. Тамада кеси да алайда джатады. Гоппанны тегереги уа нек агъарады, къармы бузлагъанды? Ары эрит ансын, тамаданы къолун юшютюр, дженгил бол, джылытыб ариула,— деб акъсакъл накъырда этиб кюлдю. Джашчыкъ аны чамын эследи. Къызарыб, ариу этиб берди.— Ол чыккырланы иелери сенсе. Андан айран къяургъа тебресенг, ол узусаб чолпуну алыб, айранны ашхы булгъаб къяу турурса. Джигит бол, къачда санга къатын аллыкъма,— деб чам эте, гырджынлагъа джарашдырды.

— Аны къошха келгени буду, этерин кёргюзюрге сизни бойнугъуздады, андан сора уа ол барынги да озар,— деди Смаил.

Джашчыкъ, джаны къолунда болса, иерча, гырджынла бла алай кюрешеди.

— Шапа, тегенеден къоба эсенг, отха суу ас, мен мал кесейим,— деб акъсакъл, бычагъын ала, эшикге чыкъды. Шапа да бошаб къобду.

Шапа бла акъсакъл а малны къазаннга бек дженгил салдыла. Акъсакъл отуна къарагъан заманда, шапа да ичин ариулаб, сохта, джёрме этеди. Акъсакъл, ёпкелени, джюрекни, бюрекленитишге чанчыб, тишлеб тебрети. Темирджан да, мангылайындан тери барыб, башны, аякъны юютеди.

«Гырджынланамы биширликме, огъесе быланымы юютюрюкме? Мени къыйналгъанамы атам кёрмеймиди, джукъ нек айтмайды? От мени кюйдюрюрге тебрегенди. Ол адамла, къараб турмай,

бир да кзуруса да, башны, аякыны юйютселе уа, мени нек джыктысынмайдыла?» — деб джашчык, ичинден алай эте, кюрешеди.

Акьсакьал а, ёпкелени джырлата-джырлата, кемюклерин чыгъара, къаты агъач отда мор этиб алды. Эки тамадагъа джюрегин, бюреклерин, ёпкеден да богъурдагъы къатыш бир кесек кесиб, ашлау бла алларына салды. Сау джыйыннга андан бирер кесек джетдирмеген адамы къалмады.

— Мени таукечигим, сен да муну бёрючюкча къабыб, къушча джутуб джибер,— деб акьсакьал Темирджаннга да бир кесек чик бергенинде, ол уллу къууанды. Мени сабийге санаб бермей къояр деб, ишекли болуб тура эди. Чайнай тебрегенинде уа, анасындан туугъанлы андан татыулу зат къабмагъанча, алай кёрюндю.

Алкын джарау болмагъан чалкъычыла, бир кесек талыб, артарына, мурджаргъа аууб, къалкъыргъа тебрегенлей, акьсакьал аланы джукъларгъа къоймады. Отдан бир кёсеу башны алыб, «уллу бычагъын» чыгъарыб юслерине чакъдырыб, джилтинлени къуюб тебрегенинде, къобуб олтурдула.

— Хай сатдыгъымла, мен сизни Уллу Къарачайдан «джерни этегине» джукъларгъа алыбмы келгенме? Атчым, къайдады мени «джибек» учлу къамчим, мен быланы мизамгъа джыяйым,— деб къолуна бир кийиз къамчини алды.

Сора бирини къолуна узун балдыргъан къаураны туттурду.

— Тартчы къобузну. Харс къысха келсин. Бармагъымы учунда тепсеуюме иги къарагъыз,— деб мурджар агъачны юсюнде уллу тепседиди. Кеси бошагъанлай чалкъычыланы къыйырдан чыгъарыб, тепсетиб тебреди. Мурджар агъачны юсюнде аякъ бюкмегени джибермей эди. Тепсерге унамагъанны къамчиси бла туюб тебрей эди. Аны бла да унамаса, эрлай отдан кёсеу башны алыб, юсюне джилтинлерин джандырса, къутулур мадары болмай, къарыууна кёре тепсеб джанлай эди.

— Ха, таукечигим, кёзюу сеникиди. Турчун аякъ бюкген къалай болгъанын тамадалагъа да бир кёргюз. Эшта, ёчню сен аллыкъ болурса,— деб аны къыса тебреди. Джаш адам ёмюрюнде тепсеген да болмаз, бюгюн да, атасыны къатында уялыб, джерге кирирча болгъанды. Алай болгъанлыкъгъа андан абаданла къутулмагъан, ол къайдан къутула эди! Тойда тепсегенлени кёргени бла ол да амалсыздан эниклерге кюрешди.

— Джигит алай тепсейди. Машалла, къачда санга къатын аламай къоймам! — деген накъырваны эте, акъсакъал тойну тохтатды.

— Ха, энди джырлаб, халкъымы кёзюн къайсын г ачаса? Джырлагъанны тамагъына май джагъарма, алай болмаса, чакъманы чакъдырма,— деб акъсакъал, кимни кысаргъа да иги билмей, кёзюу-кёзюу джашлагъа къарады. Хант бишгинчин аланы кёзлерин ачаргъа излейди. Биринчи кече джыргъа устаны да алкъын билмейди. Ууакъ-ууакъ кюзгъай, джырчыланы ачыкъ эте барады. Джырлайдыла.

Хант бишерге гырджынла да, хазнасы къалмай, бишиб бошай эдиле. Хант бишиб, къазанны тюшюргенлей, акъсакъал шапагъа болушуб, кимни да тамадалыгъына кёре малны сюеклерин юлешиб, хар бирини аллына салам ашлаучукъла этиб салады.

— Ай аман таукечигим, тузлукъ сени бойнунга къалгъанды. къымылда! — деб анга айран тузлукъ этдирди... Бузоучгъа кесини юлюшюнден сора да берген эди. Юлюшюн да бошагъынчы, юлериндеча, бир аякъны кемириб бошаб, тыбыр ташха салыб джиликни сындыргъанлай, акъсакъал секириб къобуб:

— Ханчыгъым, ханчыгъым, мен ханчыгъымы излей эдим, аллына джиликле тизе эдим,— деб джашчыкъны ёрге къобарыб, къойнуна кысыб, тегерек-тегерек бурду.— Гитче ханчыгъым, джиликни къалай сындырыб къойдунг?! Ай машалла! Джиликлеге бу неди, башха тийген а кюеди. Барын джыйыб бери табдыр,— деб акъсакъал, къууанч болуб, джиликни къоймай аллына джыйыб, къалады. Джиликледен къачха дери сен тояrsa, халкъыма бир онглу мал сояrsa,— деб джашчыкъны эркелетеди. Ол а, джунчуб, не айтыргъа билмей, баш энишге къарайды.

— Айхай сояр! Хан этсенг, мен да сояр эдим,— деб Смаил ышара къарады.

Акъсакъал, Асланкирге базмаса, ол чурумну этмезин къайсы бири да ангылады. Базукну тобукъгъа салыб тартаргъа да энди Темирджандан эркинлик керек болду. Ол накъырдала бла ашабичиб джатаргъа, джайгъы кече узайгъан эди. Шапа бла бузоучу сауут арнулай, азыкны тулукъгъа джыя, сют уюта, кёб туруб, джатдыла.

Тангны тёбен джаны тюгел да белги бергинчи джыйынны тамадасы Асланкир: «Туругъуз, тур!» — деб эрлай чалкъысын сер-

мей, чалкы ызгъа ашыкъды. Чалкычыла, ашыгъыш, чабырларын къаблай, бауларын да тынгылы бетигиб бошамай, чалкыларын сермей, андан артха къалмазча чабышыб барадыла. Ол кѣзюде мурукку джарамайды. Артыкъ дюрю хайыр болгъанлыкъгъа, кем этген а саналлыкъды, аны биледиле.

Хыршыны кыйырындан турналача тизилдиле.

Темирджанны да джукъу арасы бла кзулагъына «хайда тур» деген бир таууш кзызу келсе да, не кюрешиб къалай болгъанын, неда таууш тюшю бла тюнюнде келгенин тюзеталмайды. «Тур, не заманнга дери кѣзлеринги ууа турлукъса», деб юсюнде чепкенчигин ары сыдырыб, бир кючлю къол тюртдю. «Хайда, марджа, кюн орта болуб къалады, ийнеклени бир тартайыкъ»,— деб кетди.

«Бусагъатда джатхан эдик. Энди кече, кюн да джатмай, чабыбмы айланлыкъма? Кече арада мени къобарыб, ийнеклени нек сауады? Чалкычыла уа джукълай болурла. Бузоучу былаймы болады? Юйде уа мени кечени арасында уятырыкъ тюл эдиле. Қъалай этерикме», деб мурджаргъа къараса, къошда андан сора киши да джокъ. Алкъын тышындан ургъан джарыкъ къошнуджарыталмай эди. Джашчыкъ, чабырчыкъларын кийиб, тюймечиклерин эте, тууар орунга джетгенинде, шапа ийнек сауа тура эди.

— Ит киби, андан бери не ишлейсе? Энтда кѣзлеринг ачылмагъанмыдыла? Хайда, бузоу джолукъдур. Аякъчыкъларынг сыныб къалмагъан эселе, бир кесек кымылда. Эки бузоуну да чыкъмагъа къой. Хайда!— деб шапа бир бузоуну ызындан болду.

Бузоула да, таб джашчыкъча эриниб, къоба эдиле. Бузоу ърге къобханлыкъгъа, кесин тазалай, къабыргъасын джалагъан киби эте тургъан болмаса, ачыкъ эшикден анасына мыллыгын атмайды. Ол а джашчыкъны джебегине джете эди. Бусагъатда чабмай джорюген джарамагъанын ала билмегенлери бираз джашчыкъны мыдах этди. Анасыны къатына барса да, бузоу эртденнгиде джутланыб тамышыргъа унамай эди. Шапаны ашыкъгъанын кзулакъларына нек алмайдыла дегенча, бузоучучукъ чыбыкъ бла да сюре эди.

Шапа, ийнек саууб бошагъанлай, сютю сюзюб, къазаннга къотарыб, башын джабды. Башха къазанда уюб тургъан джууртну гыбытха кзууб, башын кысыб, гыбыт бла тулукъну башла-

рын бир-бирине бегитиб, бойнуна артмакъ этиб, чалкъысын сермей джыйынны ызындан кетди.

— Темирджан, бузоуланы айыр да, къойчукъла къатыш тюенне кютюлген джерлерине къыста. Ийнеклени Смаил кѣргюзген джерде кютерсе. Эмизирсе, сакъ бол! Чалкъы ызгъа джиберме. Къошну ариу сибирирсе, джыярса, сауутланы джууарса, суу алыргъа унутма... Отунбуз джокъду, чегетчикден ташырса. Хайт деб, джигит бол, джарсытма,— деб бара тургъанлай, буюра турады.

«Ол айтханланы барын да мен этерик эсем, бузоучу деб нек айтадыла?» — деб джашчыкъ сагъышлы болду. Анда кѣзюне кѣргюзюб тебрегени тюрленди, кѣмюкча джукъланды.

Джашчыкъны мураты уа «мен да, атамы биргесине, чалкъычыланы араларында, аланы джырлагъанларына тынгылай, чалгъанларына къарай, ийнеклени саууб бошаргъа, бузоуланы аналарындан айырыб кютерме, тойдурсам, иссиде орунга уруб, чѣмелтаякъ ойнарма, андан сора манга не керекди», деб алай тебреген эди. Энди уа мени джумушуму шапа кеси да тындыралмаз. Бузоула чаллыкъгъа кирселе, мени къыздырлыкъдыла, эмселе, мени тюрерикдиле, гырджын кюйсе, манга урушурукъдула, отун болмаса, мени соярыкъдыла, сора къалгъанла уа не ишлерикдиле? Чалкъы чалгъандан сора джукъгъа къарарыкъ тюлмюдюле? Танг атхынчын джукъларгъа къоймайдыла», — деб джашчыкъ ауурлукъ кесине къалгъанын ангылады.

Бир джолда Темирджан, суу алайым деб, къулакъчыкъгъа энгенлей, аны аты айтылгъан бир таууш эштди. Сескекли бола, чабыб ызына чыкъды. Ары къарагъанында, эртден болса тамышыргъа унамаучу бузоула, аналарына джолугъуб эме, шапа да джетиб аланы айыра айлана эди. Темирджан да, джанын къолуна алгъанча, джетди.

— Къайда джаханимде айланаса? Джукълалары тура эдинг? Сакъ бол деб ненча айтхан эдим! Бир бутунгдан басыб бирин айырма! — деб шапа, джашчыкъны туюб, ызына кетди.

Темирджан, асыры ачудан джылаялгъан да эталмай, уллу ийлыкъды. Шапагъа уа ичинден айтмагъаны къалмайды, тиш къысады. Бузоуланы мукъут этиб къулакъгъа урду. Аны сермегени ачыб этмей эди, уругъа не иши бар эди, деб джюрексиниб, дерт къайтаралмагъанына ачий эди. Ол хапар джайылыр деб ичинде джаны джокъ эди.

«Тейри, мен сизни юретирме. Эртденбла тамышыргъа унамай джюрек джаргъаныгъыз да аз тюлдю, энди уа эмиб, джюрегими

джарасыз», деб алай кючлю кѳууады. «Ай анасыны, чалкѳычыла-гѳа уа менден эсе тынч кѳреме. Чалкѳычы болсам, эрикген да этмей, аланы биргелерине ишлерик эдим. Чалкѳы чалгѳанны уа не кѳыйынлыгы барды? Аны тартханынг сайын джюуолдеб, хансны джюлюб, бир джанына кѳалайды. Кеси да джылтыраб, кѳалай ариу чыгѳады. Аны мен да эталлыкѳма. Алая дырын джѳыйыб, сенек ауузланы кѳлтюрген заманда, ауур болурла, кѳлтюрал-мам,— деб Темирджан аланы ишлерин тынчха санаб, кесини иши ауур болгѳанына кѳыйналады.

Кенгден кѳарагѳаннга уа чалкѳы кеси аллына, ауурлукѳ джет-мегенлей, исси бычакѳ сары джаудан ѳтгенча кѳрюнеди.

Ол кюнден сора бузоула, аналарын эмгенин кѳой, кѳзлери да кѳрмей эди.

Асланкир, джашчыгѳыны кѳыйналгѳанын кѳргенликге, чыны-гѳырын излеб, эселегенча этиб кѳоя эди. Ол кѳыйынлыкѳны бу-зоучу болуб кеси да сынагѳан эди.

Джашчыкѳ кесин алай кѳатдыргѳанын эслегенлеринде, анга тамаша болдула. «Шапа, сен Темирджанны кѳуршча кѳатдыр-дын. Кѳрмеге эсен джетейик, бу аякѳ юсюне минсе, залим болуб, атын айтдырмай кѳоймаз. Кѳзчюклерини джанганчыкѳларын эс-леймисиз! Бѳрю тутар бѳркюнден белгили дейди. Не кѳыйналгѳан кѳзююнде да сабий тѳреси келиб, атасына тарыкѳмады»,— деучен эдиле чалкѳычыла. Темирджан, бир кесек джашлыкѳ этиб кѳыйналды эсе да, толу бузоучулукѳ этиб, кѳачха джетди.

С ѳ з л ю к :

«Теке» — чалкѳы чалыу кѳзюуде оюнну бардыргѳан адам.

Кѳабны чыкачыгѳы — сакѳалны учу, тюбю.

Таукечик — «текени» чам сѳзю.

Тотай — сѳйче.

Ашлау — хант салыучу, тегенечикча ишленген агѳач сауут.

Нардыу — малчы гырджын.

1. Асланкирни джарлылыгы не ишледен белгилиди?
2. Темирджан кѳайры баргѳанды, не джумушланы тындырады?
3. Бурун джарлы джашчыкѳны джашауу, айтылгѳаннга кѳре, кѳалай бол-гѳанды?
4. «Шапа, сен Темирджанны кѳуршча кѳатдырдын» дегенин кѳалай ангы-лайсыз?
5. «Текени» кѳийминден, кереклеринден, чамларындан, «акѳсакѳалны» халкѳ оюнларындан не айтылады?
6. Бузоучуну юсюнден хапар кѳурагѳыз, аны бусагѳатда джаш кѳауумну джашауу бла тенглешидириб, хапар айтыгѳыз.

ДЖЫЛКЪЫЧЫ ДЖАШЧЫКЪ.

(«Горда бычакъ» романдан).

Къоркъмазланы Кёккёз.

— Ярабин, атам, биз бу къулакъгъа кириб тургъанлыкъгъа, джыл-джылдан артына баргъан болмаса, аллыбызгъа бир да силкиналмайбыз. Былайгъа тагъылыб турмай, мен да бир джары джарашсам, хайырчыкъ эталмазмы эдим? Мен бусагъатда хайыр эталмасам, къачан этерикме? Джарашдырсанг, барыр эдим,— деб Темирджан болумларын ангылаб, атасына болушургъа изледи.

— Да не хайыр этерсе? Сен, къой джал чыгъарыб, башджартыны къачан кемиртесе? Кесинг да, халинге къарайма да, къойчу болургъа асыры талпыгъанча кёрюнмейсе. Атлагъанынг, къолунгу джарашханы да атла болурла дейме. Кесинги джюрегинг неге тартады, аны джашырма да айт, анга кёре атларбыз,— деди Асланкир.

— Атам, сабийликден къутулуб, хайыр чыгъарыр заманым энтда джетмейми турады? Менден гитчелени хайыр этгенлерин кёреме. Тюз таныгъанса, мен, къойчу болгъандан эсе уа, джылкъычы болургъа разыма. Къыш чилледе гёзет этгенни джалы къойчуладан уллу болур, къалгъан малладан аты несин да иги билеме. Смаил, сен болмагъан заманда келиб, джылкъычы керек эди, кел джарашдырма деб кетген эди. Бу малчыкълагъа кесигиз да джетишаллыкъсыз,— деди джашы.

«Джаш болса да керти айта болур, бу да барыб алайдан хайырчыкъ тюшюрсе, мен да быллагъа джетишаллыкъ эдим. Экибиз алай кюреше тебресек, нечик силкиналмазбыз? Асхакъ ат сау атха деб, аякъ тиреб кетер эдик»,— деб Асланкир сагъышлы болду.

— Да къалай болур? Смаилны экибизге этгенин унутубму къойгъанса?

— Огъай, аны уа унутмагъанма. Ол заманда сени къартха, мени сабийге кёрген болур эди? — деди Темирджан.

— Андан эсе, аллахдан къоркъгъан бир адам болса, хакъ ашамаз эди. Артыбызгъа аны палахы бла кетиб къалдыкъ,— деди Асланкир.

— Тейри, атам, биз анга къуру да джалыбызны ашатыб турлукъ болмазбыз. Ол къош бла шагърей эдим. Джангы джерде да къалай болады, ким биледи?

— Юйде ананг бла бир кенгешейим да, Смаил бла андан сора сёлеширбиз,— деб Асланкир юйге кетди...

— Санга айтама да, сизни бай этейим дейди. Бу барыудан барсакъ, садакъа ашарча болуб къалабыз деб, къайгъылы болгъанды. Бар, анама сёлеш да, оноу этигиз деб джибергенди, къалай кёресе? — деб Асланкир, накъырдасы бла кертиси болгъанын да ангыламазча, Къундузгъа оноу сорду.

— Бир-бирде сени кертинг бла накъырдангы ангылаялмайма да тентирейме. Бусагъатда айтханынгы ангылаялмагъанма. Мен ангыларча сёлешсенг, кёлюме келгенни айтыр эдим,— деди Къундуз.

— Смаил мен болмагъан кёзюуде келиб, анга сёлешиб кетгенди. Тейри, бир мадары болса, анга, кесимикин огъай, танышымыкъын да джиберлик тюл эдим. Джашчыкъ а, ол заманда сабийлик этгенме, энди уа хакъымы бурнундан джыджым бла суууруб алырма дейди,— деб Асланкир хапар айтды.

— Къалай эсе да, аны бла туруб, бай болама деб да бир кёрдюнг, алай болгъанлыкъгъа эбинг келмеди. Кесимча джарлыгъа нёгер болайым, эбим да келир, мал да ёсдюрюме дединг да, аны бла къош болдунг, ол да джарамады. Джаз болгъаны сайын, джайлыкъгъа чыгъаргъа аслам ийнек келтирлик болур деб аллынга къарайбыз, джукъ да джокъ. Экинчийылгъа уа, не бюсюреу, юч-тёрт ийнек сауарбыз даб турсакъ, тюрленмегенлей келиб къаласа. Къайдам, джашчыкъ да дыгалас эте болур, алай а хакъы табылырмы, ышанмайма. Сен суйгенча болсун! — деди Къундуз.

— Да башха бай андан алаамат болур деймисе? Тонгузну аласы, къарасымы барды, бары да бирди. Муну бир кесек таныгъан да этебиз. Исламны джеринде турады, ол бир, джашчыкъ кеси джылкъыланы онгсунады. ол эки,— деди Асланкир.

Ол кёзюуде Смаилдан кёб къою болгъан джокъ эди. Алай болса да джылкъысы да аз тюл эди. Джашны джараулугъун сынагъан киши, гурушха-гуа да болмагъанлай, къууаныб джарашдырды.

Темирджан къалайда да айтылгъан бир джылкъычы болду. Ал джыл Бийчесында эмилик юретген кёзюуде, нёгерлери, муну ат хали билмегеннге кёрюб, артха тыйыб турдула. Темирджан, адеб этиб, кесин асыры уругъа да излемей, нёгерлери аркъан атхан кёзюуде, ат тутхан заманда джылкъыны кыйырын тыйгъандан сора башха затха къатышмай эди. Джёнгерлери, аркъанны эби-

не тюшюб, таб аталмай, къара кюч бла кюрешгенлерине Темирджан бек сейир бола эди.

Бир джолда заманында юренмей къалгъан бир онглу атны тургъа джыйылдыла. Аланы бири быллай хапар айтды.

— Бир джыл Смаил кеси джаратхан бир байтал алапат тай табды. Аны кёрюб, анга кёзю къарамагъан киши болмай эди. Смаилны анга джаны кирди. Сау джылкысы бир джанына, ол кеси да бир джанына болуб къалды. Экиджашар джылында тутуб, куйругъун, джалын кырккыб, тамгъа салыб джибердик. Андан сора бичдиле. Юретмегенлей кёюб олтурдула. Сарыджилик болсун деб, юретирге Смаил кеси кёймагъан эди. Тутабыз дегенибиз олду. Аны тутханы да, юретгени да алай тынч боллукъ тюддю. Ол устаны, тирини да айырлыкъды. Юреталсагъыз кёрюгюз деб, Смаил тилеген эди,— деди джылкычы.

Джылкыыда аркъаннга уста байталны джарчыкыгъа тыйыб тутдула. Байталны адети алай эди. Юсуне миниб, тутар атынгы ызындан бурсанг, аны ызындан барыб турлукъду ансы, башха джары бурулдукъ тюддю. Сен кесинги бегитиб бармасанг, кысха бир джанына бурулгъаны болса уа, юсунден куюлдукъса.

Ол тутулуур ат сескекли болгъунчу, тамада джылкычы, джылкыны бир джерге тыйдыра, талай кере аркъанны силдеди, алай болгъанлыкыгъа тюшюралмады. Тузакъны уа къатына да элталмадыла. Была муратэтгенча, аны туталмадыла. Аркъанбла онглу малны джылкыдан эрек этдиле. Джаш не чемерлигин да салыб кюреши, алай а аркъан айтханын этерге унамады.

Темирджан джылкыгъа джарашхынчы да, бери киргенли да, аркъанны атаргъа юрениб кюреше эди.

Артыкъ да бек адам болмагъан джерде, аны сайлаб, аллына не тюбесе анга атыб тура эди. Не учхара атса да, атхан затына тюшюрмей, аны эбине тюшмей, чырт да къалыргъа мадары болмай эди.

— Алан, аркъанны манга да бир берсенг, кесими атымдан тюшмегенлей бир силдер эдим. Тюшмегенден сора башха джукъ боллукъ болмаз,— деб джылкычыдан аркъанны тиледи.

— Сени аллай усталыгъынг бар эсе, нек тынгылаб тураса? — деб джылкычы, аны хыликке этери келиб, артха турду. Атхан аркъаны тюшер деб анга ышанмайды, ол тилеб алгъаны ючюн, тюшмесе, артда хыликке этерге деб берди.

— Да сен танг атханлы айланаса, терлетгенден башха магъана киши кёрмейди. Санга болмагъан джукъ манга да болмаз. Сени самаркъауунга къарайма да, туталмагъаным болса, джашатырыкъ тюлсе. Алгъын атдан тюшюб атаргъа мурат этген эдим, энди ол сен миннген атха да минмегенлей, бу кесим миннгенни юсюнден огъуна бир джиберейим,— деди Темирджан.

Тутарыкъ атлары сыртлыкъдан кенделен айланды. (Джылкъы уа тѣбен джанында эди.) Темирджан, анга къысха кириб, аркъанны силдеди. Аркъан эмиликини ёшюню къатыш тюшюб, андан илгениб бир джанына чынгаргъа дыгалас этди. Алай а аркъан бойнуну тюз кесеринден бууду. Темирджан аркъанны тѣбенни тюбюне уруб, атыны ауузун тартыб, къазыкъны бегитгенча, сюелди. Бойну бууулгъанында, ат, бери бурулуб, тѣрт аягъын тик тиреб тохтады.

Нѣгерлери олсагъатлай чабышыб джетдиле. Ала, атладан тюшюб, аркъандан тута, ат таба тебретиле. Эмиликини бойнундан аркъан буууб хырылдагъанына бусагъатдан джаны чыгъады дерча болгъан эди. Эки кѣзю чартлаб чыгъаргъа джетиб, бурун тешиклери да чалман оджакълача керилиб, аркъандан чыгъыныргъа, артына асыры бек тартхандан, арт аякълары, чана джаякълача керилиб келиб, ал аякъларындан алгъа озуб, итча джерге чѣмелгенди.

— Х-а се-ни, а-риу, тюу машалла,— дей акъырын къатына къысыла тебретиле.

Алай онгсуз болуб тургъан атны, бири эки къулагъындан къадалыб, бириси да юч аягъына кишен салды. Дагъыда, аркъанны бошлагъынчы, ауузлукъну да къабдырыб, башына джюгенни кийдириб, джаякълыгъын къысдыла. Аркъанны алгъанларында, аны хырылдагъаны тохтады. Аякъларында кишенни не болгъанындан хапарсыз ат, аллына секириб кетерге муратлы, эки ал аягъын кѣлтюрюб ёрге чынгагъанлай, кишенни арты джибермей, эки тобугъун къырдышха урду. Шын тура да эки тобугъун къырдышха ура, тамам арыгъынчы кюрешди. Артдан артха, къарыуун тауусуб, бурну бла сызгырыб, къалтыраб тохтады. Ол да бираз шош бола, адамла тѣгерегине басына тебретиле.

«Ол да къарыулу ат, кючлю чочурукъ болур. Джюрюгюз, джылкъычыланы туз тулукълача, джерге ургъанына бир къарайыкъ, керти атха устаны ол ат айырлыкъды»,— деб сыртдан сюрюучюле да къуюлдула.

Джер салгынчы адежде бир кесек юретир муратда, тик къабыргъаны энишге созгъанлыкъгъа, аллына тебдиралмай эдиле. Бары да кёзюу-кёзюу аны боюн джиги ачыгъынчы созуб, кёб кюрешдиле. Ол тамам ачыгъынчы аллына атларгъа унамай турду. Сора аз-аз аллына тебине тебреди.

— Ол кючлю джерни бери алчыгъыз,— деб джылкычы анга кесини джерин салдырды. Ат джерни унамай, эмилик кёб чочуду. Айылларын къаты тартдыла, ёзенгилени да къарын тюбю бла бегитдиле.

— Оллахий, джашла, сизни миндириб джиберирге базмайма. Бу, тартыб, къайры болса да, бир джанына алыб кетгенча да болмай, туз тулукъланы ургъанча, сизни джерге-джерге урлукъду. Ол заманда тамада манга чамланыр. Муну чочуруна уа душман дау табсын. Тейри, чочугъан бла да къалмаз, кесин къорургъа, къабхан, ургъан этерге да болур. Бу сарыджилик кийикди, эркеди. Заманы озгъан къыйын болады,— деди тамада джылкычы.

Ол Темирджанны аркъаны тюшгенин да алай уллу онгсунмай турады. Темирджан миниб юретгени болса да, джашладан ийлыгъырыкъды. Смаилгъа да къаллай джууаб беририне сагъыш этеди. Аркъан Темирджанны усталыгъы бла тюшгенди деб тюл, кеси аллына тюшгенди деб алайгъа кесин ийнандырыбды. Кесине асыры базмаса да, минмесе, болмазлыгъын ангылаб, ол:

— Джашла, муну юрете эсем, тейри, бираз минерик болурма,— деди.— Аланла, муну бла уа ингирде элге тойгъа эниб, танг аласына джылкыны къыйырына чыгъаргъа боллукъду. Къулакъ артына тер къагъарыкъ тюлдю,— деб джылкычы, аны юсюне минерге, къатына къысылды.

— Джюрюк тюл эсе да, джигер а болур,— деди бир джылкычы.

Джашланы бири атны, эки къулагъындан къаты тутуб, башын энишге басды. Бири да кишенин алды. Джылкычы атны юсюне миниб, джоенни билекликлерин къолуна джыйыб, джиберигиз дегенлей, шо башын эки аягъыны арасына сугъуб, алай чочуду, махтаныб минген джашны эки къулагъыны арасы бла хауаны сызгъыртыб, силдеб джиберди. Асыры кючлю тийген болур эди, джумушакъ къырдышны ары батдырыб, чунгур этди. Юсюнде къапталыны сырты тюз джагъасындан белине дери, тарс деб, эки джарылыб къалды. Кеси да акъырын къобду. Белинден тутта, экипчи минерча кёрюнмеди. Юсюндегинден къутулгъанлай, эмилик ат сырты алай айланды, илячиннге миниб сюрсенг да, джеталмазча,

алай бара эди. Темирджан, секириб атына миниб, аркъанын сайлай, ызындан атын бошлады. Бу сыртны кысхасы бла аллына чыгыб, бери была таба бурду. Ат, келе келиб адамланы эслегенлей, бир джанына бурулду. Темирджанны аркъан атханына ишекли болгъанла кёрюча, ат андан да ары секиргенлей, ол аркъанны силдеди. Атны эки да атлатмай тыйды. Атха сора, экинчи джашны тирирекге санаб, аны миндирирге разы болдула. Тамада джылкычы бла Темирджан келгинчи да джылкыны бирге кютюб тургъан эднле.

— Тейри, сен минмесенг, бола болур демейме. Кесинги иги бегитиб, атны алай бошлат,— деди тамада джылкычы. Ол айтханча, бу кесин иги бегитиб бошагъандан сора, атны алай бошладыла. Алай а «алхамгъа» да чыдамады. От орун бу джашха да къаздырды. Бнягъы Темирджан, атындан тюшмей тура эди да, аркъаны басыб, атны джангыдан тутду.

— Аланла, бу бизни, эшеклени бёрю кыргъанча, артыбызгъа чыгъаргъамы тебреди. Кёзюу манга джетгенча кёреме, алай а мени да джиберлик болур. Кырдышны мен да бир къазайым. Тейри, кьойчула, сиз да хазыр бола туругъуз, сизден бир джукъ чыкъмаса, къарыу эталмазгъа тебрегенбиз. Бу да байтал табхан бир тайды, дюлдюр болмаз,— деб Темирджан минерге тебреди. Темирджан ёзенгилени бегитгенлерин бошлатыб кьойду.

Алайгъа джыйылгъан сюрюучюле кеслерини малларын унутуб бошагъандыла. Бир-бирине кьошула эселе да, огъесе джанлы къатыша эсе да, билмейдиле.

— Аланла, ол махтанган джылкычыны уа къалай сыйсыз урду. Тейри, аны орнунда мен болсам, энди джылкыны къатына бармаз эдим,— деди кьойчуланы бири.

— Уллу сёлешме да уллу къаб деб, аны ючюн айтадыла,— деди экинчи.

— Сырты бла уа гардош уру къазгъанды,— деб да бир джаш былагъа кьошулду.

— Муну да бир кёрейик, была, ант джетерикле, алхамгъа да чыдамайдыла да. Ярабин, муну уа къалай этерикди эке? Бу аркъанны бек ариу атады. Анга кёре эмиликге да мине эсе, сора бу тегерекде муну джетер адам табылмаз,— деб джыллыгъы келген бир кьойчу алай сёлешди. Джюгенни бойнуна атыб джаш къулакъларындан тутуб, энишге басаргъа кюреше, Темирджан да атджерине тюгел кесин бегитгинчи, ат ычхыныб, кычырыкъ этиб,

чочуб тебреди. Джыйылгъанланы да кими кьоркзуб джыйырылады, кими да аллахдан тилек этеди. Барысы бирча, аны юсюндеча, кеслерин кьатдырыгъа кюрешиб турадыла. Ат а биягъынлай, башын энишге, бутларына, сугъуб, кьалайгъа баргъанын да кърмегенлей, чочуялгъанын чочуб барады. Аллында къая болса да, элтиб кесин урлукъду, ариу тенгиз болса да кириб кетерикди. Къычырыгъы дунияны бузады. Адамла джашха да кьоркъадыла.

Не къадар кюрешди эсе да, ат юсюндегин аталмады. Сора, илгениб секиргенча, тебреди уллу сыртны энишге атылыб, кьараб-кьарагъынчы адамланы туураларындан ташайды.

— Аланла, тейри, ат Темирджандан бошаргъа тебреди,— деб джылкычыла, атларына миниб, аны ызындан чабдыла. Къалгъанла бары да чабышыб дуппургъа чыкъдыла.

Эмилик аллында не къаядан, не чегетден, не суудан джанламай, кълерин чыгъарыб джибергенча, барады. Ауузлукъ билмеген атны джюгенин тартханлыкъгъа, магъанасы джокъ эди. Ауузун джарыб эки къулагъына дери джетдирсе да тохтарыкъ тюл эди. Атны бир джанына бурургъа, Темирджан къл аязы бла джаягъына кьагъа барады. Джашла кьатларында дуппурчукъгъа чыкгъынчы, Темирджан, ёзеннге да эниб, суучукъдан да атлаб, аргы бетни ёрю сюрем ёрлеб бара эди.

— Къара-къара, майна ол къабыргъаны барады. Тейри, джашла, ол а атны териси къреме, къайдан аталлыкъ эди, юсюнде ойнай барады. Быланы экисин да кьырдышха сойландырыб, аны болумун таныгъанында «кълтюрмей мадар джокъ эсе, сора джигитни джюрютген сый болур», деб айтханына къулакъ сала келеди,— дедиле сюрюучюле.

— Ол абадан джылкычы, мен джаратылгъанлы эмилик джыкъмагъанды деб махтануучан эди. Энди кьошда сюрюучюлеге бетин кьалай къргюзаллыкъды? Алхамгъа чыдамады. Ол джашны да хыликке этери келген эди, энди сокъурана болур. Темирджан былагъа адамлыкъны къргюздю. Уллу сёлеширге керек болмайды, челегинге олтуруб къаллыкъса,— дедиле джашла.

Темирджан, ол барыудан барыб, сыртха чыгыб, андан бери эниб, дагъыда кенделен айланды. Дыгъы эте, чабдыра, джортдура, сылыт этгинчи юсюнден тюшмеди. Сора тик къабыргъаны эниш сюрем тартыб, адегге юрете, ёзеннге энди. Алайда ашхы солутуб бошагъандан сора джуууб, кьош къатына келтириб, юч аягъына да кишен салды.

Ол кюнден сора махтанчакъла челеклерине чёкдюле. Темирджанни джигитлиги, чемерлиги чыгъа тебреди. Джылкыдан не ат, не эмилик тугуллукъ болса, Темирджансыз болмай эди.

Смаил кшошха келгенлей:

— Джашла, ол атны энгда юретир къарыуугъуз болмаймы турады? — деб сорду.

— Огъай, ол а юренгенди. Аллай асылуу ат болгъанды, аны бла джерни этегине да къоркъмай атлан, джолда къоярыкъ тюлдю Къонакъбайгъа тынч джыярыкъды. Джигер кёрюнеди,— деди.

— Огъурсуз болур эди. Адам ачитмады эсе, аги эди,— деди Смаил.

— Темирджан юретгенди,— деб хапарын айтдыла.

— Мен билген бла, джылкыны ичинде ат джерни джюрютюрюк джангыз олду. Джюрюк тюл эсе да, джигерлигине киши сёз табарыкъ тюлдю,— деб Темирджан атны бир кесек махтады.

— Темирджан, алкын сен юретген атха мен мингенме. Кылыгы ариумуду? Юркген, чочугъан кылыгы бармыды? Алай болса уа ол зиянды. Алкын тюзелген да болмаз. Джюрюшю къалайды? — деб Смаил несин да билирге ашыгъады. Андан бир мураты барды.

— Тейри, мен кёргенлени ичинде аллай ат джокъду. Адам айырыр ышаны бла къатауузуракъ болурму дейме ансы, башха кемлиги болмаз. Аллын отха буруб, артындан къамчини кёргюзсенг, кириб кетген болмаса, чыртда бир джанына бурулдукъ тюлдю,— деди Темирджан.

— Да, джашла, бу къарачай тукъумну асылынданды. Кишилик мында джокъ эсе, башхада болур джолу табыллыкъ тюлдю. Тамбла тут да мен аны бла стансеге тюшюб бир чыгъайым. Неме уа, Темирджан, юркемиди? Алай болса, адам къоркъарыкъды. Бир къауумланы хар забадан юркген кылыкълары болуучанды,— деб Смаил ышарды.

— Сыртдан башха джерге бармагъанбыз, элге кирсе къалай этерин къайдан билейик. Керексиз юркерик тюлдю. Кечеге бек сакъды. Джукъ эслегенлей, бурну бла сызгырыб, сени сагъайтынчы тохтарыкъ тюлдю. Забадан, къаралдыдан юркген кылыгы уа джокъду. Аны бла, джортханынгы бузмагъанлай, стансеге да барыб, тохтамагъанлай ызынга да чыгъарыкъса. Мынга бир минген адам, экинчи башха атха минерге излерик тюлдю. Тынч бели барды. Беллау айтханча джукълатырыкъды.

Смаил атхан минерге тебрегенинде, кьошдагыла кьараргъа джыйылдыла. Джюрегине кьоркьюу келгени бла кьалгъанын ол кеси биле болур эди, алай а, кьарагъанла эслерча, Смаил тюрленгени болмады.

— Ах-ха-а, тью машалла! Сени бир хайырынгы да кёрмегенлей, ненча джылны бакъгъанма. Ашагъанынгы бир кьайтар,— деб Смаил аны башын, бойнун сылай, джанына алай кьысылды. Темирджан тутуб тургъанлай,— тебджилдегенин бузмагъанлай, Смаил юсюне минди. Стауатдан а тепсегенлей айырылды.

«Ол джаш мынга аман кьылыкь алдырмай юретгенине ишек джокьду. Ай анасыны уа, аны кесин миндириб, аякларына налла урдуруб чыгъартсам, джарау да боллукь эди. Станседе темирчиле уа, уриялача, ариу ураллыкь тюлдюле. Андан сора бир кесек миниб, джарлылыгъыма джюрюрге боллукь эдим», деб сагъыш эте, уллу джолгъа чыкьды. Ызындан эки атлы джетиб ортагъа алдыла. Ол сагъатда муну аты да аллына алай секирди, Смаил юсюнде ытта-бутта деб, кючден чыдады. Бираз баргъандан сора бир-бирине кьошулуб алай саламлашдыла.

Джолоучула, Смаилны таныгъан адамла, аны тюбюнде башха атны кёрюб:

— Джолунг болсун, Смаил! Бу тюбюндеги тарпан не затды? Кесинг миниучю кьайдады, огъесе мунуму бек джаратханса? — деб сордула.

— Аны солутур эдим деб миннген эдим. Муну да джашла юретиб бошаб, дыгъысы да кетгинчи, стансеге джетиб кьайтыргъа аладан хаух алыб келе турама,— деди Смаил.

Джолоучуланы бири, узун кьара мыйыкьларын эки джанына сылай:

— Былай кьарамы уа джигер малгъа ушайды. Кишилиги кьалай болурун ким билсин,— деб атны кьулагъына, башына сукьланыб кьарады.

— Хо, алкьын сыналмагъанды. Алай а аман болур джолу чырт да джокьду. Бу бизни кесибизни, Кьарачайны тамам кьылчыгъынданды,— деб Смаил ышарды.

Была ушакь эте, ол экисини чыныкьгъан атлары уллу джюрюш бла барадыла. Смаил кеси джангыз болса, атыны джюрюшюн биллик тюл эди. Бу эмилик атны эслеб атлатса да, ала джюрюш бла алгъа чыгъалмайдыла. Сыйдам сыртны айланганларында, джо-

лоучула Смаилны атын сынаргъа иш этдиле. Огъесе керти да иш-лери болуб, къатыракъ джортаргъаamy изледиле, ким билсин.

— Смаил, джангы атынгы аякъ алышы къалайды, бир сынар эдик?

— Да къайдам, алкъын тюгел ауузлукъ билиб да бошамагъанды... Джарашыб джорта къайдан билликди?

— Ауузлукъгъа да алай бла юренникди. Бу ариу сырт атланы сынаргъа ишленгенча, адам огъай, алашала да сукълана болурла, келигиз, бир кёрюшейик, — деб къарамыйкъ атына къамчини джетдирди.

Атлары иги керилирча, къагъа тебретиле. Аты джангыла-джангыла тебресе да, ауузу къабакъ эшиклеча, узун джортууну салыб, аладан айырыла тебрети. Ол эки атлы, не къаты кюрешселе да, эмиликини джеталмадыла. Смаил, аладан узайгъанын эслегенинде, ала ызындан джетерча ауузун тартыб барады.

— Смаил, энди чабыб да бир сынаыйкъ,— деб тиледиле. Чаб-сала да, аланы атларын джаяуну озгъанча узакъ къойду.

— Смаил, тейри бу санга атлыкъ этерикди, огъурлу джюрют. Сатама десенг, багъасы да чыгъарыкъды.

— Биз да атларыбызны игите санамасакъ, миниб айланлыкъ тюл эдик, алай а ол быланы экисинден да онглуду. Алан, кесин а ким юретгенди? Былай ариу юретирге уа алай тынч тюлдю,— деб атха кёзлери къарады.

— Тейри, бир джаш джылкъычыгъым барды да, ол юретгенди. Аркъаннга да, атха да андан маджал болмаз деб айтыргъа боллукъду. Аркъанны уа, не онгу, не солу деб къарамай, силдеб къояды. Кёзню къыйыры джетсин ансы, ат артында эсе да бууарыкъды, ычхындырлыкъ тюлдю... Атха минсе уа,— терисиди,— деб Смаил Темирджанны махтады.

— Кимни джашыды?

— Эски Джуртда Асланкирникиди .

— Аллах ючюн, ол эмчек улан асырагъан кишигеми айтаса?

— Хо, аныкъыды.

— Асырагъан джашлары была таба келемиди? Къалайды?

— Муну бла ол тенгишдиле. Была таба эндиге дери асыры джюрюмегенди. Ол да атха мине тебрегенинде, быланы джокълай башлагъанды,— деб Смаил аны созаргъа асыры онгсунмады.

— Тейри, Смаил, муну аркъан атханы да, эмилике миннгени да къошлагъа джайыла барады. Уста болмаса уа, джаш адамны

алай махтамаз эдиле. Атда да ариу ойнайды дейдиле. Къалай эсе да аллах берген усталыгъы болур. Аны кѳрген джашла сукъланадыла,— деб къарамыйыкъ Темирджанны хапарын билгенча сѳлешеди.

Юч атлы да, кимни къайры баргъанын, джумушун билиб, стансени къыйырындан алай кирдиле.

Смаил, бери тюшсе, кечге къалмай хазна къайтмаучан эди. Бюгон а тюбюнде аты, эртде огъуна ары джыйыб, ишин битдиргенинде, атны да сынар ючюн, ызына къысха къайтыргъа иш этди. Къошха тюш болгъунчу джыйылгъан эди.

Джалчыла, Смаилны дженгил къайтханына сейирсиниб:

— Смаил, барыр джеринге джеталмай, къайтыбмы келесе? — деб сордула.

— Эшта, барыб огъуна келе турама, — деди Смаил.

1. Темирджан джалчы нек болгъанды?
2. Патчахлыкъны заманында джашаулары къалай эди?
3. Темирджанны джигит, ѳтгюр болгъанын неден билебиз?
4. «Горда бычакъ» романны бу кесегинде джазылгъанны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.

АКЪБАЙЛАНЫ ИСМАИЛ
(1874—1938)

АЙРЫ ЧАБАҚЪ, БАЛЫҚЪ, ДУУАДАҚЪ.

Бурун бир Айры чабақъ,
Бир Балықъ, бир Дууадақъ,
Мурат этиб тартаргъа,
Джегилгендиле арбагъа.

Харам этиб джанларын,
Бек тер басыб санларын,
Аямай кюрешгендиле.
Боюнларын, сыртларын,
Ешюнлерин, бутларын
Хамытха уруб тешгендиле.

Кюрешгенден не келсин,
Ишни джигин табмалла,
Бирикмеу а не берсин,
Бир джанына тартмалла.

Айры чабакъ, къарамай,
Тюз артына джата эд.
Дууадакъ а, аямай,
Хаман кѣкге тарта эд,
Балыкъ, тѣзюб болалмай,
Башын суугъа ата эд.

Ким тюз, ким терс эсе да,
Айырылмай къалады,
Арба уа таб бюгюн да
Джукъгъа тебмей турады.

1. Шохлукъ, биригиу неге керекди?
2. Сиз бир-биригиз бла къалай турасыз?
3. Басняны магъанасы неди?

ИЙНЕЧИК.

Биджиланы Асхат.

Ийнечик ъхтемленеед,
Мен кючлюлей туугъанма, деб.
Джетген джеринден ътеед,
Мени бир зат да тыймаз, деб.

Мен бир затдан да къоркъмайма,
Башмакъ болсун, чурукъ болсун,
Кюшеннгеними бузмайма,
Къат-къат чарыкъ сырыу болсун.

Ийне, алай айта келиб,
Къатхан териге чанчылды.
Джигитме деб ъхтемлениб,
Тюз белинден эки сынды.

БАСХЫЧ

Къабыргъада тураед
Басхыч, ърге таяныб,
Баш аягъы махтаннганд
Тюб аякъгъа айланыб.

«Кенглигбиз бир ючюн
Сенден ёрге минибме,
Кёремисе, мен сенден
Нечик башма, мийикме».

Ол махтана тургъанлай,
Бир джолоучу баргъанды,
Анга ачыугъа баш джанын
Тюб джанына салгъанды.

Махтаныргъа керек тюлдю,
Не алакат болсанг да,
Уллу кёллю сёлешме,
Не мийикде турсанг да.

1. Баснялада маханчакълыкъгъа къалай къаралады?
2. Ала неге юретедиле?

ТЕРЕК БЛА ТАШ.

Маммеланы Ибрагим.

Эртде-эртде бир элде,
Кюню кызыу бир джерде,
Ёсенди къалын эмен,
Салкъын бериб кёб джерге.
Ол терекни тюбюнде,
Къалын ауанасында
Бир къара таш болгъанды,
Ма ол ташны юсюнде
Кёб адам олтургъанды.
Джолоучу да, элли да
Джаз кюнледе келелле,
Бу салкъыннга баш атыб,
Таш юсюне чёгелле.
«Келген манга келед»,— деб
Таш кюн сайын махтанад,
Юсюне олтургъанны

Кесине келгенге санайд.
«Бу терек болмай кьалса,
Кёб адам келлик эди,
Бир ачыкь джерде болсам,
Бары да кёрлюк эди»,—
Деб къара таш ахсынад,
Терек бла джарашмай,
«Терек ауанасында
Нек кьалдым», деб джаратмай.
Алай бир кюн адамла
Терекге эс бурдула,
Къара ташны сёзлерин
Эштиб-затмы турдула.
Ташны лыхтын бла
Орнундан кьобардыла,
Салкьындан арлакь элтиб,
Бир чунгургъа атдыла,
Терек ауанасында
Шиндикле орнатдыла.
Энди келген олтурад
Бу узун шиндиклеге,
Энди киши бармайды
Къара ташха чёгерге.
Басняны магъанасы
Аны бла бошалад,
Биреуню кьыйынына
Кесин кьошхан кёб болад.

1. Басняны баш магъанасы неди?
2. «Келген манга келед», деб ташны кёлюне нек келеди? Аны кьаллай адам бла тенглеширирге боллукьду?
3. Басняны кесгин окьугъуз.

БОРСУКЪ БЛА БЁРЮ.

Б ё р ю :

Чыкьсанг а, Борсукь, уядан чыкьсанг а,
мен айтханнга эсинги бурсанг а.
Бу тауладан ол таулагъа барайыкь,
ол тауладан ирк джасакъла алайыкь!

Борсукъ :

Чыкъмайма мен, Бёрю, кьойчу, чыкъмайма.
Бу тауладан ол таулагъа барыргъа,
ол тауладан ирк джасакъла алыргъа.
Ол сёзлени мени алдаргъа айтаса,
Мени ашар ючюннге чакъыраса.

Бёрю :

Ашагъанла, хариб, айтыб ашамайла,
Ашагъанла мен джарлыгъа ушамайла.
Сени ашасам, джукъланнган отха тюшейим.
Санларымы ёлген итле кемирсинле!
Къабырымда ёлген молла окъусун,
Ёшюнюме окъусуз шкок атылсын,
Сюймегеним тюз бойнундан тагъылсын,
Бишген тауукъну сен аллыма келтир,
Ашамасам, сен мени ур да ёлтюр.
Мен суусуз къалгъан тенгизге батайым,
Этден тоуб, кюн турушда джатайым,
Къойдан толу баугъа тыгъылайым,
Анда, киши да кёрмейин, къалайым!

1. Бёрюню джууабын къалай ангыларгъа керекди?
2. Басняны рольла бла окъугъуз.

БАСНЯ.

Басня деб бир затны башха халда айтыб, аны юсю бла айгъакълаб, ойландыргъан назмулгъа айтабыз.

Басняны амалсыз юч заты болургъа тыйыншылды: башха затны юсю бла айтыу, хапарлау эмда акъыл сёз.

Басняда хапар къысха айтылады, ишни ахыры болады. Кёбюсюне адамланы халилери джанууарлагъа, къанатлылагъа аталыб джазылады.

ТУРНАЛА.

Батчаланы Мусса.

Кюн мутхузду,
Буз басады
Кезлеулени юслерин.
Къач аязда
Суууталла
Къаяла ёшюнлерин.

Алтын чапракъ
Эртде акъгъанд,
Чарс басады таулары,
Кёкюрек солуйд
Ушатмайын
Сууукъ, мылы хауаны.

Булутлары
Башлары бла,
Чапракълача саргъала,
Къыблагъа
Джан атхалла
Узунбоюн турнала.

Тау артлада
Джандет джылыу
Табарыкъдыла ала...
Анда хаман
Кюн тийибди,
Чайкъалалла будайла.

Мен да насыб
Излер эдим
Кюн батмагъан джагъада,
«Къарачай» деб
Насыб берген
Джер болмаса дуняда.

Туугъан джерге сۆймекликни къалай суратланнганын хапарлагъыз.

ЛЕНИН.

Мечи улу Қазим.

Айтама, тынгылагъыз сиз,
Бирлик иште товарищле,
Ленин къалай джюрютгенин
Эркинлик ючюннге ишле.

Сабийликден окъуй кетди,
Аны мийигине джетди,
Дуниядан патчахлыкъны
Тайдырыргъа мурат этди.

Башлады андан, аямай,
Къара халкъгъа хапар бериб.

Аны ючюн кёб кыйналды,
Тутмакъ да, Сибирь да кёрюб.

Андан да кьутулуб кетди,
Барыб кёрдю кьралланы,
Излеб, табыб джыйын этди,
Джигит, батыр уланланы.

Ташатынлай кёб ишлеб
Турду кьадар заманланы,
Бийликледен чыгъарыргъа
Байла бла Романланы.

Ишчи, элли бир болдула.
Кьолгъа сауутну алдыла.
Ленинни ызындан барыб,
Патчахлыкьны аудурдула.

Ленин эди ишни кьургъан,
Залимликге ёртен салгъан,
Эскиликни отха атхан,
Джангылыкьны чархын бургъан.

Патчахлыкьны кир кьаласын
Кёб кюрешди да чачды ол,
Джарлы халкьгъа эркинликни
Эшигин кенгнге ачды ол.

Ленинди — тюзлюкню джолу,
Джокъду адам андан уллу,
Аны джолу бла барыр
Ёмюрледе адам улу.

Ёлдю Ленин — башчыбыз,
Башчыбызны унутмазбыз.
Джарлы, джалчы, тынгылагъыз,
Казим айтханны ангылагъыз:

Душманлагъа алдатмагъыз,
Бай, бий ызындан бармагъыз,

Бош-керексиз кыйналмагъыз —
Ауар ташха таянмагъыз.

Оюлмазлыкъ къая — Ленинди,
Адам игиси — Ленинчиди,
Ленин — батмазлыкъ кюнлюбюздю,
Партиясы — кёз гинджибизди.

1924 дж.

1. В. И. Ленин Россияда патчахлыкъны кьуртургъа къалай кюрешгенди, къаллай кыйынлыкъла сынагъанды?

2. В. И. Ленин Коммунист партияны кимледен кьурагъанды?

3. Ишчиле бла эллиле кимни башчылыгъы бла хорлагъандыла?

4. «Ленинни джолу бла барыр адам улу» деген сёзлени къалай англайсыз?

5. Джырчы урунганланы неге чакъырады, ленинчилени юсюнден не айтады?

Назмуну азбар этигиз.

ЛЕНИННИ ПОРТРЕТИ.

Лайпанланы Рашид.

Ильични, Ата джуртубузну юсюнден, урунган халкъны байлагъа, бийлеге къаршчы кюрешинден хапар айтхан кёб зат барды. Джашау бюгюнлюкдеча ариу, иги болур ючюн, джигит совет адамла къаллай джолланы ётгенлерин кёргозедиле.

Музейге кюн сайын кёб адам келеди. Аланы ичинде боюнларында кызыл галстуклары болгъан пионерлени хаман да кёрюрге боллукъду. Ала Ильични юсюнден хапар билирге, аны джазгъанларын, этген ишлерин кёрюрге келедиле. Владимир Ильичге уллу суймеклик келтиредиле ала барысы. Хар келгенлери сайын бир джангы затны биледие.

Бир кюн музейни залларыны биринде сабийле мияла тюбюндеги бир къагъытны окъуй тура эдиле. Ол испанлы коммунист Маркос Ана совет джаш тёлуге джазгъан письмо эди.

Маркос революцион иши, фашизмге къаршчы кюрешгени ючюн, тутмакълада 23 джылны олтургъанды. Джигит коммунистни бугъоула, артыкълыкъла бюгамагъандыла, кюрешде чыныкъ-

гъанды ол, Ленинни окъуундан, Совет Союзну юсюнден халкъ-
гъа керти хапар айтханды, фашизмни айгъакълагъанды.

Джигит коммунистни Маркос Ананы ёлтюрюрге сюд этгенди-
ле. Юч джылны джангыз адам олтургъан мылы, сууукъ ка-
мерада ахыр кюнюн сакълаб тургъанды. Ол заманда да эс
ташламагъанды.

Бюгюнлюкде да кюрешедиле Испанияда коммунистле зор-
лукъгъа къаршчы. Фашист къауум, капиталистлени джакъчылары
аланы энтда атадыла тутмакъгъа, инджитедиле, ёлтюредиле. Алая
бой бермейдиле ала. Келир заманны иеси социализм боллугъуна
ийнанадыла. Революцион кюрешде алагъа Ленин эмда бизни
джашауну юлгюсю болушханлай турадыла.

Маркос Ана, джашлай огъуна, фашистлени къолуна тюшюб,
улуу азаб чекгенди. Туура къарыусузгъа джетген кёзююнде анга
Ленинни портрети улуу болушлукъ этгенди. Аны юсюнден джаз-
гъанды Маркос совет джаш тёлуге. Ма ол письмо эди пионерле
музейде окъугъан.

...1943 джыл. Мадрид. Парлиер тюрме. Адамладан тыкъ-тыкъ-
лама болгъанды тюрме, алая кюн сайын дагъыда джангы адам-
ланы келтириб атадыла. Патриотланы кюрешлерин джаныуар-
лыкъ этиб тыяргъа мурат этедиле фашистле. Амма Испанияны
джигит уланлары, тегереги эгерле бла, богъурдакъларына дери
сауутланган солдатла бла сакъланган таш хуналаны ичиндегиле
тохтатмайдыла сермешиуню.

Ма аллай болумда коммунистле, тутмакъланы бирнкдириб,
къарыусуз болгъаннга негерлик этиб, эс табдырыб, болушуб тура
эдиле. Къолдан джазылгъан ташатын газет да чыгъара эдиле.

Бир джолда къолунда аллай газети бла бир джаш адамны
тутдула тюрмени къарауулары. Полицейле, мыллык атыб, ач
бёрюлеча, джашны къолларын артына буруб, джаханимли каме-
рагъа суйредиле.

Ол камерада соруу алыучан эдиле. Ары саппа-сау кирген адам
ызына джарты жанлы болуб къайтыучан эди. Таб, инджиуно
кёлтюралмай, анда огъуна ёлюб да къалыучан эдиле. Кюндюз,
кече да адамны тёппе туклерин къобаргъан, джюрегине, мыйысы-
на ийнелеча чанчылгъан ачы кычырыкъла чыкъгъанлай тура
эдиле андан. Халкъны кёзюнден ташада, тар камерада, мурдарла
кёл кенгдире эдиле, къан теге эдиле.

Ма ары элтген эдиле къолунда газети бла тутулгъан джашны.

Тёзерми джаш адам азабха, огъесе нёгерлерини атын айтыбмы къояр? Адамла, къайгылы болуб, сакълайдыла. Тёзалмады!

Юсюн къан ырхымдан толтуруб, эрнин-бурнун къаннга джуудуруб, джашны кълотукъ тюблеринден тутуб, алыб келиб юй тюбюне быргъадыла. Бир кесекчикге этген къарыусузлугъу ючюн аны джюреги джараларындан да бек кюеди. Кишини кёзюне къараялмайды...

Патриотланы кёзюу-кёзюу къанлы камерагъа чакъырыб, соруу алыб тебретиле.

Маркос да кёзююун сакълайды. Джюреги тебеде, сагъыш кемиреди... Коридорда аякъ таууш, хыны ауаз, ауур ынгычхагъан таууш чыкъды. Бир кесекден а темир эшик дыгъар-дугъур этиб, кенгине керилди—дженглери чыналарына дери ёрге къайырылгъан экеулен сюрёб келгенлерин ёретинлей мулджаргъа быргъадыла. Талай адам, алгъа атлаб, болушлукъ берирге дыгалас этедиле нёгерлерине.

Къашха башлы, узун сюекли бир адам тутмакъны сюрёб келген экеуленни ызларындан кириб:

— Къайырысыз! Хар ким орнугъузда туругъуз! — деб хыны кычырды.

Тутмакъла бир-бирине кысылыб, шум болдула. Джангыз кёзлери бла бетлеринде танылады аланы бой бермезге, кюреширге хазырлыкълары.

— Маркос Ана!

Киши джууаб этмейди.

— Маркос Ана, эштмеймисе, хайда, соруугъа!

Бир кесекге Маркосну аякълары, полгъа джабышханча, ауур боладыла. Алай болса да, алджагъанын танытмай, Маркос биринчи кере кире эди. «Къайтырмамы саулай? Джетерми тёзюмю ит мурдарланы артыкълыкъларын кёлтюрюрге? Огъай, джан берсем да, аланы кълларына тенглеримден джангыз бирин да берем!» — деб келеди кёлюне.

Ол, узун коридор бла барыб, джюрекни бузлатхан кърккунчу камерагъа кирди.

Камераны ортасында — скамейкагъа ушаш кергич. Соруулагъа джууаб этерге унамагъанланы анга къаблаб, кериб, къаты байлайдыла. Сора мурдарла аланы не эс ташлагъынчы, неда тёзюмю тауусулуб, айтайым деб, кычыргъынчы кёзюулетиб туюдиле. Джигитлик бла болумсузлукъну араларын айыргъан

ма аллай болумда джангыз бир дакыкыады. Тёздюнг — хорладынг, къарыусузлукъ этдинг — бошалдың. Сол джанында мюйюшде полицияны соруучусу, аны артында да, эки кълун кёкюрегинде чалышдырыб, багълан ёгюзча, бир мурдар. Арпа саламча, сары кълан къланы тюбюнден Маркосну бетине акыл ышан танытмагън эки ауур мутхуз кёз кълалдыла. Темир кълсхач, стол джанындагъланы кълтына келиб аны аллындагълы кългълтыда бармагълы бла нени эсе да чучхуй, кёзю-кълшы бла Маркосну кёргюздю. Сора столну кълтындагълы ючюсю да эки конвоирни арасындагълы джангыз адамгъла бирден кълрадыла. Соруу башланды.

— Маркос Ана сенмисе?

— Кълчандан бери коммунистсе?

— Алдар мурат этме, билебиз ташатын ишлегенлени бири болгъланыгы. Кимледине нёгерлеринг? Кимди тамадагълыз?

— Газетни чыгъларгъланланы атларын айт!

— Тюрмеден тышына хапарны кимни юсю бла бересиз, кимди сизге болушхан?..

Маркос алагъла джараулу джууаб этмеди. Кёб кюрешдиле ары-бери этиб, болмады.

— Иги бла айтама: аякъл тиреме да, эт джууаб. Джанынг багълалы эсе сеннге, джангыз биз айтханны этсенг, кълаллыкълса сау, алайсыз...— деб темир кълсхач Маркосну аллына джууукъл келди.

— Сакълмамагълыз, ёлтюрюрге къллугълздан келликди, билеме аны, алая менден сиз адам атэштмесиз. Билигиз аны: коммунистле нёгерлерин сатмайдыла!

— Ах, алай болгъланын билмей тура эдим мен... Сен да биле болмазмыса бери киргенни булбулча джырлаучусун?.. Да, ма, иги джаш! — деб керилиб Маркосну бетине урду.— Бу джандет ашды, ма бу да... ма бу да... Алыгълыз кълпчыгълын, сёлеширге эрине эсе!

Бирсилери да, ач бёрюлеча, мыллык атдыла сауутсуз джангыз адамгъла. Маркосну башына, имбашларына, сыртына, къларнына, буз джаугъланча, джумдурукълла, резин таякълла тийиб башладыла. Хар ургъланлары сайын башына ууакъл ийнеле чанчылгъланча бола эди, сырты уа — отда кюйгенча. Кёкюрекде туугълан эрши кълчырыкъл тышына чыгъларгъла излесе да, эринлерин тишлери бла кълсыб, кълчырыкълны ичинде тыяргъла кюрешеди. Ол эс ташлагълынчы, полицейле андан кълчырыкъл эштмедиле..

Маркос джангыз адамгъа ишленген камерада джыйды эс. Къарыусуздан талай заманны къымылдамай джатды. Сора кёзлерин ачды. Тар камера. Бир мыйюшде салам кесекчик. Къайда эсе да, къабыргъа бла юй башы бир-бирине джетген джерде, мутхуз джарыкъ кёрюнеди. Камераны темир эшигини башы сюремде — гитче терезечик, тутмакъны не эте тургъанын къарауул кёрюрча.

Маркосну эсине чекген азабы джангыдан тюшдю. «Хорлатмадым кесими. Айтмадым алагъа кишини атын»,— деб кёлюн басды. Сора, санларыны ауурлукъларына да къарамай, башын кёлтюрюб, сюркелиб мулджарчыкъгъа сойланды. Айхай, бир суу тамчы болса уа! Ауузу, тамагъы къургъакъсыб, кюйюб барадыла... Бир кесекден Маркос къалкъыды.

Алая биягъы мурдарла келдиле. Къоймадыла джукъларгъа... Аман тюшча, биягъы азаб энтда башланды. Джангыз адам олтуруучу, соруу этнлиучю камера, соруула, азаб, эс ташлау, кюреш...

Адам бир ызгъа ёлюб къалса, ол къыйын тюлдю. Алай болмай, джашау бла ёлюмню арасында ачы азабланы чегерге къалса, адамгъа кёб заманны тёзерге къыйынды. Артыкъсыз да къатынгда къол узатыр, кёл этер адам болмаса.

«Энтда бир кере былай ачы къыйнаса, тёзаллыкъ тюлме»,— деб келди кёлуне бир джолда Маркос Ананы.

Ол кюн, соруудан къайтыб, санларын бир джерге джыяргъа къарыуу болмай тургъанлай, камераны эшигини терезечигинден бир къол кёрюндю. Къол терезечикден бир затны атыб, ызына ташайды. Тамаша болду Маркос. Ёрге туругъа къарыуу болмай, сюркелиб барыб, ол затны алыб къараса — Владимир Ильич Ленинни портрети. Ленинни Къызыл площадьда трибунадан пионерлени алгъышлай тургъан сураты эди ол. Кёб къараб турду Ильични суйюмлю тюрсююне. Кёб сагъыш келди башына дуняны пролетарларыны вожду бла бу тюрлю болумда джолукъгъанына. «Ленин! Кимни къолу болду аны бери атхан? Огъай, мен джангыз тюлме, кюреш барады, бек уллу кюреш барады. Хорларгъа керекди не этиб да». Джаш испан коммунистни къатында кёзге кёрюнмеген тенглери сюелиб тургъанча болду, кёлю кёлтюрюлдю. Санларына кюч киргенча болду.

— Багъалы Ленин, кёремисе фашистлени меннге этгенлерин? Алая, ийнан, мен кесими хорлатмазма алагъа. Сен биргемесе энди, Ленин,— деб Ленинни кеси бла сёлешгенча, сёлешди аны портрети бла.

Сора Маркос гестапочула алай хатерсиз, алай мурдар кеслерине кьоркьгъандан, кеслерине базмагъандан болгъанларын ангылады. Тюзлюк ючюн кюрешгенлени, кесини кючюне да бекден бек ийнанды.

Соруудан кьайтханы сайын Маркос, мюйюшде джашыргъан джеринден алыб, портрет бла ушакъ эте эди.

— Ма бюгюн да саума, бюгюн да хорладым аланы...

Сёлешиб, кёлюн чапырыб, дагъыда джашырыб кьоюучан эди Ильични суратын.

Кюнлени биринде Маркос нёгерлеринден биреуленни аны кьатындагъы камерагъа келтириб атханларын кёрдю. Болуму кьолайсыз эди аны: аякълары полда сюйрелиб, бойну тутмагъанча, башы ары бла бери кете, джётел этгени сайын, джараларындан къан чыгъа эди.

Кесини инджиуюн, ачыуун унутуб, Маркос Ана нёгери кьайгъылы болду: «Болушургъа керекди джашха. Кеси джангыз болгъанча кёрюнмесин кёзюне. Къарыусуз заманында айтмазлыгъын айтыб иймесин...

Не бла болушун анга адам?».

Табды!.. Багъалы Ленини портретине къараб кёб турду. Сора: «Джолдаш Ленин, бек кыйналыб айырылама сенден. Чыртда айырыллыкъ тюл эдим, алая джыйырманчы камерадагъы кьарыусуз болгъанды. Барыбыз да кюрешген иш ючюн, анга болушургъа керекди. Мен а энди кючлюме. Къайгъылы болма, Владимир Ильич, меннге»,— деди.

Экинчи кюн, соруугъа бара, портретни 20-чы камераны терезичинден атды джашыртын. Къарауул эслемеди.

Дагъыда бир кюн озуб, Маркос биягъы джашны соруугъа алыб озгъанларын кёрдю. Джашны атламлары деменгили, кьарамы таукел эдиле, санларына кьайдан эсе да кюч киргенча...

Маркосха джукъ айтдыралмагъанларында, ёлюмге сюд этген эдиле. Алая кьыркъ бешинчи хорламлы джыл ол эркинликге чыкьгъанды.

Арадан талай джыл кетиб, революцион иш кьурауну юсюнден коммунистлени джыйылыуу болгъанды бир джерде. Джыйылыуда Маркос алгъын ол джыйырманчы камерада олтургъан джашха тюбөб кьалгъанды. Бир-бирин, кьучакълаб, ийнакьлагъандыла. Парлиер тюрмени да сагъыннгандыла, хапар айта келиб

— Портретни ким атханын билмеген эдим, ёнге туура боллугум болуб тургъанлай, бек уллу болушхан эди. Сау бол марда-сыз. Владимир Ильич Ленинни портретин а бююн да джюрюте-ме джанымда. Партия билетими ичинде джюрютеме... ма,— деб ол, джан хурджунундан билетни кьатыш алыб, Ленинни портретни кёрюгенди...

Бююнлюкде ала башлары агъаргъан, кёбню кёрген, кёбню сынагъан деменгили коммунистледиле. Ала энтда кюрешедиле капитализмни бугъоуларын чачаргъа. Революцион кюрешни бардыргъанланы санына джаш адамла кёб кьошуладыла. Аланы чыныкдыргъан, джигитликге, адамлыкъгъа юретген бююнлюкде ол, Ленинни портретин джанымда джюрютген коммунистча, Маркос Анача, керти коммунистледиле. Хорларгъа Ленин юретеди аланы.

1. Маркос Ана деген испан коммунист нек тутулгъанды?
2. Фашистле сорууда андан не излегендиле?
3. Ол тьююлюб къарыусуз болгъанында, В. И. Ленинни портрети анга не болушлукъ этгенди?
4. «Хорларгъа Ленин юретеди аланы» деб автор неге айтады?
5. Бу хапарны планын салыб, анга кёре, ичиндегин айтыгъыз.
6. Мынга ушаш окъугъан затларыгъызы эсигизге туюрюююз, В. И. Ленин, ленинизм урунганланы байрагъы, джол устасы болгъанларын ачыклагъыз.

ЛЕНИННИ ДЖЫРЫ.

Хубийланы Осман.

Тауларыбыз къара кийген заманда
Барамтадан чыкъмай элле адамла,
Къобаныбыз мыдах кюуле этеед,
Тюзлюк излеген тутулуб кетеед.

Башчы болуб сен къурагъан партия,
Эркинликни берди бизге саугъагъа,
Хар оноуу джюреклени джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб,

Кёз гинджича сакълагъанлай биз аны,
Урунабыз джуртубузгъа махтаныб.

Джарыкъ кюннге чыкъгъандыла таулула,
Партиябыз кёргюзеди джолларын,
Биз билебиз тутхан иши Ленинни
Джер юсюнде артыкълыкъны хорларын.

Джырыны азбар этиб джырлагъыз.

БИЗ АНТ ЭТЕ ЭДИК.

Отарланы Керим.

Джерибизни душманнга кьоюб, артха келиуню
Ачыуун сынагъан адам кеси,
Ол кюнлени бушууларын унуталмаз ёмюрде,
Унуталмаз, унуталмаз адам эси.

Уллу тюзде кетиб бара, ким кёрген эсе да,
Ёртен болуб кюйген сабанланы,
Кюл-кёмюр болгъан эллени ким кёрген эсе да,—
Ёмюрюнде унуталмаз аланы.

Артха айланыб къарагъанда, ким кёрген эсе
Артха къалгъан мыдах, къум джолланы,
Оюлуб къалгъан шахарланы ким кёрген эсе,
Ёмюрюнде унуталмаз, ёмюрде.

Ким эштген эсе да къачхынчы аналаны
— Нек кьоюб барасыз? — деген сёзлерин,
Ким кёрген эсе да болушлукъ излеб къарагъан
Сабийчиклени мыдах кёзлерин,

Ким кёрген эсе да ёлген къарнашчыгъына
— Кел! — деб къолчугъундан тартхан къызчыкъны,
Ким кёрген эсе да ёлген акъ сабий бетчикде
Къуругъан къан джыламукъ ызчыкъны,—

Апы джюреги бар эсе, ол аланы барын
Эсинде тутар, ёлжюнчю унутмаз.
Керти' солдат эсе, ала ючюн берир джанын,
Душманлагъа уа къанны къурутмаз.

Кюнбатышха айланыб, ант эте эдик ол кюн,
Тобукъланыб кюйген сыйлы джерге:
Энтда къайтыргъа Ата Джуртну сыйлы чегине
Эм алайдан ёмюрде кетмезге.

Ол кюн джетди. Энди кюнбатышха барырбыз биз,
Кечгинликни сакъламасын душман.
Тюзлюкню сюдюн этер кечгинликсиз дертибиз,
Дунияда рахат джашарча адам.

1. Назмуда къайсы заманны юсюнден айтылады?
2. Халкъгъа фашизм джетдирген къыйынлыкъ къалай кёржюзтюлюнеди?
3. Назмуну атына «Биз ант эте эдик» деб нек аталгъанды?
4. Бизни къралыбыз дунягъа рахатлыкъ излегеннин юсюнден айтылгъан сёзлени табыгъыз.
5. Назмуда Ата джуртха сыймекликни суратланыуу.

КЕЧЕ.

Салкъын тюшгенд джерни къызыу джара ёшюнуне,
Джукъу да кечени биргесине.
Кёк, къызгъанмай, чомарт тёкгенди от инджилерин
Къара къатапасыны юсюне.

Шошду... Джангыз, джолундан аджашыб, чырпыланы
Къармайды джайгъы джылы аязчыкъ.
Кимни эсе да уятыргъа къоркъгъан этгенча,
Чапракъла шыбырдайла азчыкъ.

Шыбырдайдыла... Джайгъы садны тюшюрелле эсге,
Джерге мамырлыкъ бёлейле ала.
«Джукъунг не бек келе эсе да, джукълама, солдат!
Къарангыда сакъ бол!» — дейле ала.

Алда, джюз метрде, башланад душманны джери.
Къуртча, джерге киргенди ол анда.
Бизни бомбала атыучу самолетубузну
Тауушу чыгъад ары джанында.

Ол артха къайтыб келеди белгили ишинден.
Биз аны таныйбыз дауурундан.
Джаннган окъларын, юзюлген инджи тизиунюча,
Джиберед душман аны ызындан.

Ол да душманнга, кёзююун къалдырмай джууаблайд,
Кесини «инджилеринден» ата.
Джашил джулдузча, джылтырай, башыбыз бла тылгъа
Озуб кетеди, болмайын хата.

Энтда шошлукъ... Душманны джанындан урад аяз,
Анда кюйген резинни ийиси...
...Фронтну къаты законларындан бири олд: кече
Передовойда джукъламайд киши.

1942 дж.

1. Назмуну аллында нени юсюнден хапар айтылады?
2. Чапракъла солдатха не айтадыла?
3. Назмуда тенглешдириулени табыгъыз.

БАГЪАТЫРЛАНЫ УМАРНЫ

ДЖАШЫ ХАРУН,

Совет Союзу Джигити

(1907—1966)

Багъатырланы Харун, Совет Аскер джауну хорлаб бошагъынчы, Уллу Ата джурт къзауатда айланганды. Аны джигитлигини юсюнден белгили совет журналист, аскер корреспондент Евгений Кригер «Всадник в броне» деб очерк джазгъанды. Ол 1944 джыл «Известия» газетде басмаланган эди.

Багъатыр улу Харун артда Карачаевск шахарда джашагъанды. Ол «Ата джурт ючюн» деген китабны джазгъанды.

Совет Союзу Джигити гвардиячы полковник Багъатырланы Харун 1966 дж. ауушханды. Анга Карачаевскеде памятник салыннганды.

ТЕМИР АТЛЫ.

(Очерк).

Е. Кригер.

Немецле урушну танкала бла башладыла, аланы аллай машиналары бек кѣб эди. Санларыны кѣб болгъанына базыб, урушда акъырын, алгъа кирмей, кѣз-кѣз этиб, уллу джерле алып умутда чаба эдиле. Ала билмей тургъанлай, болгъан планлары — алгъа барыу, хорлам — бары да оюлду...

Москвагъа, Волгоградха джетер джерледе къышхы уруш аланы планларын къатышдырды. Немецлени танка урушлары алгъа къаргъышда айтырча бошала тебреди.

Энди совет танкала, Украинада Жмеринка, Дубно деген джерледе немец танкала туура иги заманларында этген урушдан да алаамат уруш этиб, орус тактиканы аланы тактикадан къалай иги болуб кетгенин немецле ангылаялмай, сейирсинедиле.

Совет танкаланы герман танкаладан урушлада башхалыкъларын билирге суйген адам Орѣлда, Харьковда, Киевде, Волуйскеде эмда Чугуевде, Россошда, Фастовда, Коростенде, Житомирде этген урушлары ючюн кесин адам ортасы болгъан адамгъа санагъан джаш майор Багъатырланы Харуннга тюбѣб сѣлешсе, толу хапар аллыкъ эди.

Ол юч кере джаралы болгъанды, осколкаладан тюшген джаралары уа санаусуздула, юсюнде юч джараны орнунда джыйырма бла эки табы барды. Джети кере джана тургъан танканы ичинден чыгъыб, джаяулай сермешгенди. Бир кере уа аллай бир къатышханига киргенди, кимни урлугъун кеси да билмей къалгъанды, сауутну хар не тюрлюсю да къатышыб, анга да джерни башында болгъан тил: немецлеча, австриячылача, венгрлеча, дагъыда ким биледи — къатышыб, Харун да быланы орталары бла сермеше-сермеше чыгъыб, товланы отларын джаулагъа бургъанды.

Днепр ючюн урушдан сора Багъатырланы Харуннга Совет Союзну Джигити деген атны атагъандыла.

Харун джашауун джарлылыкъ бла башлагъанды, Невинномыссск деген станцияны огъары джанында Джѣгетей элде джайлыкъда атланы кюте айланган заманында огъуна, химик болургъа суйюб, Иваново шахарда техникумгъа киргенди. Алая не-

мецле бизни къралгъа чабханлай, Харун аскерни адамы болуб кългъанды.

Харун танкагъа, нѣгерлик ушакъда, ичги сѣзюн айтханына кърасакъ, атлы аскерге тюшерге термиле тургъанлай келгенди. Сегиз джылындан башлаб, джайдакълай да, джери бла да атлагъа миниб башлагъаны себебден, аякълары бир кесек къынгырыракъдыла. Харун, эм кючлю эмилик атланы юретиб, алагъа кесин суйдюрюучен эди. Алай болгъанлыкъгъа бусагъатда Харун танкист болгъанды, энди аны танкадан, бир да кзуруса да къзауатны артына дери, хорламгъа дери, тартыб да чыгъараллыкъ тюлсе. Багъатырланы Харун кибики офицерле кеслерини хар тюрлю халилери бла, урушну халилери бла урушну болгъан джеринде немец шаблонну айгъакълайдыла.

Бу хапар, ол андан джанын аямагъан эмда кеси аны суйген адамы болгъан, кесини командири бла къалай джарашханыны юсюнден айтылынады.

Алая бир джолда Харунну командир урушха бир мырды батмакълагъа джибергенди, артда уа артыкъ къоранчлары ючюн урушханды, урушдан ачыуу бла чыкъгъан Харун командирини ол сѣзюн алай тюзге тергемегенди, джанына тийгеннге къыйналыргъа уа заман болмагъанды, уруш талай кюннге созулгъанды, андан сора кѣб турмай командир Харунну телефоннга чакъыргъанды эмда башхала алалмагъан тѣбени алыргъа буйрукъ бергенди.

Былайда болгъан штурмалада кѣб къоранч болгъан эди. Харуннга, къыйын ишни кѣй, чыртда тындырыргъа болмаз дерча, аллай ишни бергенин командир кеси да биле эди.

«Мен сеннге тѣрт самоходка берейим, тѣрт танка да сени кесингде барды, джаяу аскерни кесинг кзуарса, андан арысына кесинг сагъыш эт, тѣбени уа алыргъа керекки»,— деб командир алай айтханды.

Телефон бла сѣлешген кѣзюуде Харунну эки къолунда эки джарасы бла бир контузиясы болгъанды, алая аны юсюнден кесини командирине айтмагъанды.

Немецле тѣбеде «тигрле» бла «фердинандланы» кючлю джыйышдыргъандыла, тѣгерекге 15—20 километрге дери кѣрюнген таб джерде траншеяла, окопала къазыб, кеслерин толу ышангылыгъа санагъандыла.

Немецле, кеслерини кючлерин алайда мардасыз уллугъа санай.

оруслуланы, алайда аладан эсе аз къарыулары бла алагъа чаб-сала, билимсизлик этерикге санай эдиле.

Харун ол кече ремонтдан чыкыгъан дагыда юч танканы кесиникилеге къошханды, хоншусундан да танкагъа къаршчы джети тоб алгъанды, джюз чакълы адамдан джаяу аскер къурагъанды.

Ключюбюз азыракъ болса да, алкъын штурмгъа барыргъа къарыучугъубуз барды, деб таукел келгенди. Алая биз аланы къалай хайырландырлыкъбыз?

Немецле кёб эдиле, кеслерини да бир табылкълары бар эди — ала дуппурда эдиле. Эртденбла Багъатыр улу штурмну башлады. Немецле сезген традициядан башха, ол танкала бла самоходкаланы бир тизгин этди, алагъа джаяу аскерни къошду, барына да джакълыкъ этер ючюн, джети тобну от ачарча этиб, хазырланган да этмегенлей, тутар затына илячин булутладан кесин атханча, джау билмей тургъанлай, дуппургъа чабды. Ол кеси хар затны иги кёрюр ючюн, кеси да кёрюнюб турур ючюн, отну нчинде джаяу бара эди; бир къолунда пистолетни бар эди, бирси къолунда уа ракетничасындан танкаланы къалайгъа айланлыкъларына, тобланы от ачарыкъларына, джаяу аскерчилени къалай ары чабарыкъларына къызыл, акъ, джашил ракетала бла сигнал бере эди.

Аны манёвру — джаугъа билдирмегенлей, бютеу ключю магъаналы джерге буруу эди.

Харун ракеталары бла, тауушу бла, къолун силкиб кёргюзтюу бла адамла да, машинала да бирден, бир къол болуб урурча этди; немецле уа, справочниклеринде быллай маневр болургъа болукъду деб айтылмагъаны себебли, джунчуб къалдыла, заманны ычхындырдыла; ала эс джыйыб, дуппурну бирси джанындан «фердинандларын» джибергенлеринде, Харунну тоблары аланы дуппурда огъуна чачдыла: Харунну танкалары бла джаяу аскерни уа, дуппурну башына чыгыб, немец траншейлеге джетген эдиле; былайда танкаланы чархлары бла джаяу аскерлени гранатлары ишни тындырдыла, Харунну эм ахыр ракетасы дуппурну башындан берилди — дуппур алынды.

Экинчи кюн ол командирге тюбеди; командир дженгил, алая Харунча, халал джюрекли адам эди.

— Нек ачыуланаса? — деб сорду командир.

— Тюнене бир танкамы да кьоратмадым,— деб джууаб этди Харун.

— Кёрдюм,— деди командир,— барын кёрдюм. Сени ракеталарынгы да кёрдюм. Джюр, майор, энди мындан ары да алай уруш этейик.

Алай бла, Харун кесини кёлкьалдысын уруш бла, хорлам бла джукьлатды; сора беш сагьатдан джангыдан чабыуулну башлады.

Бюгюн ол биз аны бла ушакь этген джерден узакьдады, кеси да танкаларыны дженгил, уста тактика чабыуулларында немецлени урады.

Харунну немец тактиканы эм учхара, эм таша джерлерине бурулгьан, кьысха заманы, терен атакасын кёзге кёргюзтюрге керекди. Ол немецлеге, кюндюз огьай, кече да атака эте эди. Бир кере ол, кече тангнга дери барыб, танг атаргьа бир участокга джетди. Былайда анга «тигрлени» толу джыйыны тюбеди; онг джанында немец танкала бар эдиле, сол джанында немец минометла бар эдиле, кёкден да алты быргьылы немец минометладан от толкьунла тюше эдиле; Харун танг кьаралды бла, ал танканы тобун солгьа, экинчииникин онгнга буруб, алай бла танкаланы тизиб аланы танка тоблу кирпи ишлеб, немецлени бетджанларына кириб, бир сахарчкьгьа джетди; сахарчкьда немец офицерле бла интендантла ол кече солуу юйде тынчая эдиле, складла, лазарет бар эдиле.

Харун, немецлени ызларындан кире да орам урушлада бола, ачыулу болгьан эди. Ол сахарны бир кьыйырында немецле адамланы бир юйге джыйыб от салыб кюйдюрюге тебрегенлерин эсlegenди.

Харун танканы башын ачыб, джолгьа кёз джетдириб, танкасын ол юйге бура тебрегенлей, орамны бир мюйюшюнде немец Харуннга тобну бура тургьанын кёрдю. Джауну тобу бир дакьыкьадан от ачарча болгьан эди.

Харунну танкасы, тобу ал джанында эди, немецле уа джолну бир джанында эдиле. Харун тобун алагьа бургьунчу, юсюне от джаныб, Харунну кёлю кетди. Эрлай эс джыйыб кьарагьанында, джана тургьан кьан джугьу кийимлерин адамла джукьлата тура эдиле.

Тоб окь танканы моторуну кьатын чачхан эди, окь чачхан темирчикле кьолларына, башына кирген эдиле. Артда хирургла Харунну онеки джеринден темир кесекчиклени алгьан эдиле.

Эс джыяргъа кюрешиб, Харун танканы джюрютюучюге: «Онг джанынга бур. Юйню артында къабыргъагъа къыс!» — деб къычырды. Тобха окъланы салыучу бла биргелей, биринчи юйню джанына секириб чыкъды. Джюз метрге джууукъну отну ичин бардыла. Харун башняны юсю бла бир джанына тюшдю. Болгъаны къан бла джалын джугъу болуб, сылыт болуб, аякъ юсюнде тохтаялмай, джаугъа гишин къыса эди. Ол, джауну тоб ата тургъан танкасын чачар мурат бла, къатында бир танкагъа мыллыгын атды. Қъарыусуз болуб джыгъылды, дагъыда къобду, экинчи, ючюнчю да джыгъылды. Нёгерлери къолларында тутуб, мигерге бошламадыла.

— Ол тоб чачылгъынчы, мени бошлагъыз, — деб къычырды. Қъабыргъадан тутуб, бизникиле ючюнчю кере атыб, джауну тобун къаушатханларын кеси кёзю бла кёргенинде, дохтурлагъа джараларын байлатыргъа къойду.

Болгъаны байланыб, джаны къолунда болса, иерча болуб тургъанлай, урушну артына дери башчылыкъ этди. Харунну айтыуу бла, ол кюннге дери алай къаты уруш кёмеген эди. Немецлени шахарчыкъдан къыстагъанларында, Харунну операция этерге алыб кетдиле.

Бир талай кюнден Харун, госпиталдан къачыб, быягъынлай ызына, уруш баргъан джерге къайтды.

Харун, байлауларында къан тамгъалары да кетмегенлей, джангыдан урушха кирди.

— Мен атлы аскерде уруш этерге джаратылгъанма, — дейди, атха усталыгъына терслиги болгъан адамча, — алая не амал, бизни аскерге танкистле керекдиле. — Немецлени акъылларына танка къуру машинады, уллу машинады деб алай келеди. Мен а, танкагъа олтурсам — танканы да джаны барды деб, акъылыма алай келеди. Энди атха алай термилмейме.

Джөгетей элден атха уста болуб чыкъгъан Харун атлылай къалады, алая аны аты къурч атды.

Харунну джюреги да къурчду, аджалгъа ийнанмай, хар атлагъан атламында аны алдаб джюрюйдю. Аны джыйырма бла эки джерин осколкала тешгенликге, госпиталда къуру беш кюн джатханды. Эриб джана тургъан танкаланы ичинден саулай чыгъыб, отча кюйген металл бла тенглери джана тургъан ёлюклерини тюбюнден суйрелиб чыгъыб, дагъыда урушха къайтыб, тенглери ючюн, немецле къанларын ичген совет адамла ючюн, Ата джур-

туна тышген джарала ючюн, къабланча къазауат этиб, дерт къайтарады. Совет аскер тактиканы амалларын билалмай, немецле бек кюрешедиле. Ала бу затны билаллыкъ тылдуле. Къызыл Аскерни, урушну отунда джаратылыб, билимли болгъан тактикасындан сора да, Харунча адамланы джюреклерни, къанлы джауну кёрюб болмай, кесини халкъы ючюн, дертден къайнагъанларын ангыларгъа немецлени алкъын амаллары джокъду. Бююн Ата джуртубузну кюнбатхандагъы чеклерине джууукъ джерде Харунну танкалары немец окопаланы чачыб барадыла. Сермешиюну кёрююнде бишген халкъны темир кючю бла алгъышланган Харунну танкалары джолда тубеген джауланы эзе, кюнбатханнга барадыла.

1944 дж.

1. Совет аскерчиле фашист джаула бла къалай уруш этедиле?
2. Багъатырланы Харун бу хапарда джаугъа къайсы джерде тубейди?
3. Очеркде Харунну джигитлигин айгъан тизгинлени табыгъыз.
4. Багъатыр улу Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабын окъугъуз.
5. «Харун урушда» деб сочинение джазыгъыз.

ОЧЕРК.

Джазыучула, журналнстле, джашаудан бир атны алыб, кимни юсюнден сёз баргъанын айтыб, къалайда болгъанын, не заманда болгъанын кёргюзюб, керти хапар джазадыла.

Очеркни хапардан башхалыгъы — керти затны юсюнден джазылгъаны болады. Аллаи хапаргъа очерк дейдиле. Юлгю, «Известия» газетни корреспонденти Евгений Кригер, 1944 джыл уруш эте тургъан аскерге барыб, Багъатырланы Харунну юсюнден «Всадник в броне» («Темир атлы») деген очерк джазгъанды.

МАРАЛ.

(«Бычакъны ауузунда» повестден).

Эбзеланы Ханафий.

Немец полкну командири полковник Вольф, дивизияны командиринден буйрукъ алыб, ызына къайтыргъа джолгъа чыкыгъанында, сыргъалары узун-узун салыныб тургъан кенг башлы

къайын терекни салкъынында гокка ханслы джашил кырдыкны юсюне тёртгюл стол салыныб, полковникге кюн орталыкъ хазыр болгъан эди. Акъ джабыулу столда француз коньяк, узун боюнлу ром шыша, алтын сызлыкълары бла шоколад плиткала, къабыргълары кюн таякъла джетгенлери сайын кюмюшча джылтырай тургъан узун ингичке хрусталь рюмкала, уллу табакъны ичинде тютюнлей тургъан эки семиз тауукъ — была бары да, табигъатны ариулугъуна бек таб келишиб, урушдан эсе, курортда болумгъа ушай эдиле. Стол къуралгъан джерден алай узакъ болмай, штабны начальниги подполковник Майэр, алайсыз да къырылыб тургъан сакъалын къырыб, массаж этиб, дух къуюб, сора пудраны джагъыб, къуш суратлы картузун кийгенинде, стол юсюнде тургъан кюзюде кесин кёрюб ышарды. Эндиге дери подполковникни тегерегине айланыб, джумуш этиб тургъан солдат, аны джарыкъ болгъанын эслеб, шефине кукаланыры келиб, аллында сын къатыб былай айтды:

— Джюйюсхан подполковник, аллах адамланы бирча нек джаратмайды? Сизге быллай бир ариулукъну бериб, мени былай табакъбет, гардошбурун нек этгенди? Сизге субай санланы бериб, мени эмен томурауча нек джаратханды? Сизни бу чырайыгъыз тиширыулагъа тынчлыкъ бере болмаз. Мени кёрселе уа, къусарыкълары келиб, бир джаякълаб джюрюйдюле.

Солдатны биринчи сорууу Майэрни джюрегине къайгъы сала башласа да, къалгъан соруула джауча джагъылыб, тамам разы болгъандан, тёзалмай, тылпыуундан чыкъгъан ром ийисге юсюнден ургъан дух ийис къатыша, харх этиб кюлдю. Иги кесекни кюлгенден сора подполковник, солдатха айланыб, былай айтды:

— Бетиме чырайлыкъны, ариу къанны аллах берген эсе да, ма бу сен сукъланнган субай, туу санланы меннге бизни уллу фюрерни школу бергенди, ала аны хорланмазлыкъ аскерини тизгинлеринде ийленгендиле (фюрер деген сёзю эштгенлей, солдат, къолун аллына созуб, «Хайль Гитлер!» — деб къычырды). Тиширыулары уа къой да къой. Ма бу джентльменнге кёб французенка, итальянка, полячка, румынка бой салгъандыла. Россияны къызларыны саллыкъларына уа не сёз барды. Мени кибик таза арий къанлыдан сабий табаргъа мадарлары болса, башларына сыйгъа санасынла,— деб солдатны имбашларына эки къолун салыб, биягъынлай харх этиб кюлюб, сора тюз солдат бла, кеси

бла тенг адамча сѣлеше тургъанын эсгериб, джангылгъанын тюзетирге ашыкъгъанча, эрлай эки къолун аны имбашларындан тартыб ызына алыб, джийиргеннгенин билдире, стол юсюнде бюклениб тургъан салфеткагъа къолларын сюртюб, чырпыланы ичине быргъады.

— Къарайма да, сен джаншакъ болуб бараса. Гырылдай турмай, этеринги этерге билмеймисе? Къора былайдан,— деб ызына бурулгъанында, разведкалыкъ ротаны командири капитан Рудольфну арлакъда сюелиб тургъанын кѣрду.

— А-а-а, капитан Рудольф, залим разведчик, анда сюелиб неге тураса, бери кел,— деб кеси да алгъаракъ барыб, къол тутушуб, штаб таба тебрегенлеринде, полковник Вольфну машинасын эслеб, экиси да алларын аны таба буруб, сир къатдыла. Машина келиб, тюз аланы къатларында тохтар-тохтамаз, капитан Рудольф эшигин ачыб, ичинден полковник чыкъды. Ала бары да, къолларын алларына созуб «Хайль Гитлер» деб кычырыб ызы бла саламлашдыла.

Полковник, планшетин, плащын, фуражкасын адъютантына узатыб, эки къолун джууб, къалгъанланы да чакъыра, бишген тауукъла тютюнлей тургъан столгъа барыб олтурду. Вольф олтургъанында, Майэр бла Рудольф да шиндиклерине чѣкдюле. Капитан Рудольф, полковникни кѣз-къаш этгенинден не излегенин ангылаб, дженгил огъуна француз коньякны буштугъун чартлатыб, рюмкаланы толтуруб, бирин Вольфну, бирин да Майэрни алларына салды. Полковник, капитан кесине къуймагъанын кѣргенинде:

— Сен, джигит разведчик, нек тартынаса, къуй кесинге да,— деб буюрду. Капитан, кесини рюмкасын коньякдан толтуруб, аллына салыб, полковникге айланды.

— Джюйюсхан полковник, ушатсагъыз, столну чегет ичи таба кѣчюрюрек, ким билсин, джауну самолетларындан хыянат джетмесин, ачыкъ джерде турабыз, — деди.

— Сиз, разведчикле, къоркъуулуду, къоркъуусузду деб къарамай, керексиз сакълыкны тутаргъа ёчсюз. Биз былайда уруш этгенли экинчи ийыгъы барады, антсыз болсун, бир орус самолет кѣрген. Советлени фанер самолетларын, чыракъ алыб излесенг да, табарыкъ тюлсе. Кѣрюннген джерлеринде да бизни «Мессерле» аланы орунларын табдырадыла. Къысха айтыргъа, оруслула

техника бла бир джерлерин джамасала, бир джерлери джамау-суз къалады.

Бизни фюрерибиз бек акъыллы адамды. Аны терен фахмусуну кючю кѣб къралны тобукъландыргъанды. Къарачыгъыз бу столгъа: коньяк Франциядан, ром Болгариядан, макарон Италиядан, тауукъла Румыниядан... Энди уллу Германияны хорланмазлыкъ машинасы аллын Россиягъа бургъанды, ол аны къысха заманда теблерикди. Фюрер ючюн! Уллу Германия ючюн! — деб полковник, рюмкасын ёрге кѣлтюрюб, ичерге тебрегенлей, бир мазаллы безгек ургъуй, аны ауузуну къыйырына къонуб, миз чанчылгъанча ачытыб къабды. Ол, къолунда рюмкасы болгъанын унутуб, къолу бла хамхоту таба сермегенлей, рюмка ычхыныб кетиб, столну юсюнде уллу табакъны къыйырына тийиб, зынг деб белинден эки сыныб, коньягы тѣюле тѣнгереб, эки кесеги да полковникни джылтырауукъ чурукъларыны къатында джерге тюшдюле. Рюмканы белинден эки джарылгъанын алай къолай ышаннга санамай, кѣзлерин джумуб, аякъларыны къатында сынган кесеклеге къараб, бир кесекни туруб, башын ёрге кѣлтюренинде, аны баш эрнини онг къыйыры кѣбюб, тюр эрнини юсю бла энишге салыныб, ариу тюрсюню бузулуб тура эди. Эрлай столну ариулаб, джангы рюмканы коньякдан толтуруб, полковникге узатханларында, биягъы ургъуй, энди уа къалайына чанчылайым дегенча, джызылдай, полковникни къашха башыны тѣгерегине айлана эди. Къалгъанла да, полкнуну командирин сакълаб, ючюсю да фюрер ючюн деб къычыра, рюмкаларын тартдыла. Коньяк шыша да бошатылыб, тауукъла болгъан табакъ да сюекледен толгъанында, полковник Вольф, салфетка бла эринлерин, къолларын сюртюб, къолун ёрге кѣлтюрюб адъютантын чакъырды. Ол, шефни планшетинден картасын чыгъарыб, столгъа джайды. Капитан Рудольф да, кесини картасын ачыб, аны къатына барыб, сюелди. Полковник, карандашыны учун картагъа джетдире, былай айтыб башлады:

— Къызылла, кеслерини бетджанларын къоюб, кюн чыкыгъан таба ашыгъыш кетиб тебрегендиле. Разведканы билдиргенине кѣре, ала Кертмели деген элни къатында бетджан салыб тохтар муратлыдыла... Полкнуну бѣлеклери кѣб турмай, колоннала болуб, джолгъа чыгъарыкъдыла. Къызыллагъа солуну бермей, бетджанларын бегитгинчи ызларындан джетиб ууатыб, алгъа кетерге керекди. Сени автоматчиклеринг сагъат джарымдан тебрерге керекдиле...

Капитан Рудольф, полковникден буйрукъ алыб, джолгъа чыкъды. Ол кесин къатдырыб, кесгин атлаб баргъанлыкъгъа, кенгден къарагъан адам аны кефли болгъаннын къыйналмай танырыкъ эди. Француз коньякдан бети, сериуон отда бишген тишликча, къызарыб, тартханумы билдиреме дегенча, юсю бла атлаб кетерге боллукъ чымырта кесекледен джанлаб бара эди. Ол, полковник болгъан джерден бир кесек узайгъанында, джан хурджунундан эрлай аууз къобузну чыгъарыб, марш маталлы бир тартыуну согъа, тири атламла бла джашил дуппурчукъдан энишге ташайды. Капитан, къабыргъадан тигелеб, уллу джолну къыйырында чегет талагъа джетгенинде, аны автоматчиклери тереклени салкъынында бир къауумлары джукълай, бир къауумлары да, алагъа беллау айтханча, аууз къобузланы согъа тура эдиле...

Капитан келгенден сора рота, къысха заманда машиналагъа олтуруб, джолгъа чыкъды. Ол кезюуде башына коньяк чабхан Рудольфну акъылына не къадар къызыу барыб, кетиб баргъан совет джаяу аскерни джетиб, уруш ачыб, баш къючле джетгинчи къызыллагъа бетджан салдырмазгъа эди. Алай болса да, сакълыкъны тутаргъа эртде юреннген капитан (башы да коньякдан ачыла тебреген болур эди) бир талай километр баргъандан сора, уллу джолну айланчына джетерге кёб къалмай, колоннаны тохтатыб, айланчдан ары не болгъанын билир ючюн, кезюлдюреуюкле кёрген чакълы бир джерни сынаб къараргъа буйрукъ бериб, разведчиклени ашырды. Разведчикле, не къадар сынаб къарадыла эсе да, джукъ кёрмей къайтыб, аны юсюнден капитаннга айтханларында, ол кезюлдюреуюклени тартыб, неге эсе да джити къарай тура эди. Аны къатында тургъан солдатла Рудольфну ышаргъанындан бир джукъ эслегенин билиб, эслерин бёлюб тургъанлай, ол ызына къысха айланыб айтды:

— Къызылла къуйрукъларын къалач этиб бара болурла, ала бизни къайгъылы тюлдюле, башлары къайгъылыдыла. Аланы былайдан иги кесек узайгъанларын биле эдим. Алая керти разведчик, уллу кёллю болмай, оюмлу атларгъа керекди. Сиз джукъ кёрмегенликге, мен бек алаамат затны кёргенме, ары бир къарачыгъыз, — деб къолун аллы таба созду. Рудольфну разведчиклери кезюлдюреуюклерин тартыб къарагъанларында, джашил кырдыклы таланы чорт къырккъыб, джолну айланчы таба джортуб келген маралны эслеб ышардыла.

— Билемисиз,— деди капитан Рудольф,— полковник Вольф уучулукугъа уста адамды, кеси да кийик этни бек сюеди. Бусагъат мотоциклге миниб, маралны ызындан атылыгъыз. Биз джегерге кесиб, союб, хазыр этигиз, джюйюсхан полковникге джиберликме,— деб ызына бурулуб терекни салкынында олтурду. Терк огъуна моторуна от алдырыб, мотоцикл марал таба угулуб кетди.

Машинаны исси кабинасындан тюшюб, аяз къакъгъан салкынынга чёкгенинде, Рудольфну санлары тынчыкъ табыб, кёзлери къалкыугъа кете тебретиле. Ол, баш къагъа туруб, джукълаб къалырма деген къоркъууда секириб ёрге къобду. Рудольф кабинасына олтуруб алгъа тебретенинде, къалгъан машинала да аны ызындан тизилдиле.

* * *

Кюндюзгю кюн башыбыздан туура тийиб къыздырады. Джукъ этмей тургъанлайыбызгъа терибизни чыгъары къалмайды. Тобланы темирлери, шоккланы къочхарлары асыры иссиден къолунг кючден тёзеди. Эринлерибиз къургъакъсыб, суусабыбызны къандырыр ючюн, чёбчюклени къыйырларын къабыб, ауузубузда арыбери айландырабыз.

Аллыбыздагъы тюзню сол мюйюшюнде, заба тёбечикча, джерден аз-буз кёлтюрюлген деппанчыкъдан къызыл байракъчыкъ кёрюндю Ол джау келеди деген сигнал эди. Къараб-къарагъынчы хар ким кесини орнун алды. Тобланы джерледик. Бизни бла хоншу тобну командири Александр, къайдан эсе да чабыб келиб, терен солуб тобну бир джанында джерге бауурланыб, бойну бла кийдирилиб тургъан кёзюлдюреуюкню къабындан чыгъарды. Хурджунундан бир акъ джурунчукъну алыб, кёзюлдюреуюкню миялаларын сюртюб, башын мени таба буруб, кёзлери бла да къыйыгъына къараб:

— Бусагъат мен фрицлеге Иванны къалай къазауат эте билгенин кёргюзтейим, — деб ышарды.

— Алаң, ары бир къара, ол ариу джаныуарны кёремисе,— деб шыбырдады Сосран.

— Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, сен къарачайлы тюлмюсе, къалай танымайса аны не болгъанын? Ол маралды. Эшта, запо-

ведникден илгиздик болуб айлана болур,— дедим. Марал иги кесек узакълыкъда, кеси да тюз туурабызда болмай, сол къолубуз табадан, къызыу чабыб баргъан ат тохтаргъа тебрегенча, ууакъ тёртгюллеб келе эди. Сыйдам сыланган къызылсыман тюгюне бир-бирде кюн таякъла сёдегей тийиб, джылтырата эдиле. Кырдыкдан тойгъан ийнекча, къарны эки джанына чыгъыб эди. Аякъларыны тубюндеп букъучукъла чыгъыб, аяз кюн атылгъан шкокну тютюнюча, хауагъа дженгил снниб, кёзден ташая эдиле.

Маралны къалгъанла да эследиле. Адеи, шкогуну бурнун аны таба буруб, кёзюн ышаннга джетдирди. Аны алай этгенин кёргенинде, Мунир онг къолу бла узалыб эрлай аны шкогуну быргъысын джерге басды. Ёмюрде Мунирни аллай тюрсюнге кириб кёрмеген эдим: бети учхунча агъарыб, сыйдам мангылайы джыйрыкъ сызыкъладан толду. Кенг къашлары бир-бирине къошулуб, къара кёзлери уллу ачылыб, гинджилери джылтырадыла. Адейни да бети, отда къызгъан арауунча, бир къулакъ аргына дери къызара эди, бир, джумушакъ тютюню учхунуча, агъара эди.

— Сен, джаныуармыса, огъесе адаммыса? — деди Мунир Адейни кёзюне къараб. — Кёкюрегингде джюрегинг ташмыды огъесе неди? Бир да къуруса да, ичинде баласыны къачын этсени а?! Кёрмеймисе аны ауурланыб тургъанын.

— Джолдаш сержант, ант этеме, атарыкъ тюл эдим. Ма алдай эсем къарагъыз, шкогуму да джерлемегенме,— деб патронун Мунирге эслетмей джашырыб, шкогуну къочхарын ачыб кёргюздю. Шкокну джерленмей тургъанын кёргенинде, Мунирни чырайы орнуна къайтыб, бетине къызыл уруб, ачыулу кёзлери кюлюмсюреб, Адейге джумушакъ къарадыла.

— Сора, юйюнг къурумазлыкъ, не затха ойнайса? Адамны джанын аласа да,— деб Мунир ызына къайтды.

Туура ол кёзюуде, ызындан да букъу къуйругъу созула, юсюнде да эки адамы бла юч чархлы мотоцикл, джолну айланчындан чыгъыб, маралны ызындан гебреди. Марал, тёртгюллеб баргъанын тохтатмагъанлай, мотор тауушну эштиб, ызына къысха-къысха къарай келе эди.

Мотоцикл маралгъа джууукълаша, ала бла бизни арабыз джууукъдан джууукъ бола бара эди. Чырт киши дыф демей, хар кимни эсибиз марал бла мотоциклге кетгенди. Санларым джызылдаб, тейпе туклерим ёрге тургъандыла. Бу джакъсыз хайуанны уруб къояргъа джюреклери барырма? — деб сагъыш этеме.

Мотоциклистни коляскасында олтурган нѳгери, автоматны бур-
нун марал таба буруб, бир кесекден узун очередь берди. Окъла
маралны аякъларыны тюбюн букъулатдыла, алая ол чабханын
тохтатмады.

Мотоцикл маралгъа андан да джууукъ киргенинде, санларыма
сууукъ урду. Не этерге билмей, тишлерими кыжылдата: «Кѳре-
мисе бу артыкълыкъны»,— деб карабиними сабын къаты кысдым.
Биягъы фриц, автоматны бурнун марал таба буруб, очередь берге-
пинде, марал джыгъылды. Мотоцикл тохтады.

— Адей! — деб адамны илгендирирча кычырды Мунир.— Сен
мотоциклистни, мен нѳгерин ышанига салабыз.

Коляскада олтурган немец солдат эки къолун колясканы
гюрбесини эки джанына тиреб, ѳрге къобханы бла Мунирни шко-
гуну атылганы тенг болдула. Фриц, эрлай эки къолу бла джюре-
ги сюремден тутуб, къарны бурган адамча, бюклене келиб, баш
тѳбенине чѳмелди, тарх деб Адейни шкогу да атылды. Мотоцик-
листни башы кенделенине дженгиб, мотоциклден сылджырай ке-
либ, бир джанына аунагъанында, онг бутуну бучхагъы неге эсе да
плиннген болур эди, чуругъуну къара табаны кѳкге айланыб тох-
тады.

Марал къобду, тентирей келди да джыгъылды. Дагъыда къоб-
ду. Сора бир аягъын ѳрге кѳлтюрюб, кишен салыннган атча, секи-
ре, сыннган аягъы да ары-бери силкине, бизни таба тебреди.

Биягъы тѳбечикден кызыл байракъчыкъ эки кере кѳлтюрюл-
генинде, аллыбыздагъы сыртлыкъны артындан букъуну бурулуб
мийикге чыгъа келгенин кѳрдюк. Арадан хар минут озгъаны са-
йын, букъу бизге джууукъдан джууукъ бола эди. Биз да эсибиз-
ни аны таба бекден бек бѳле эдик. От ачаргъа хазырлангъыз,
деб буйрукъ берилиб, тобланы ышанларына къатханыкъда, джол-
ну биягъы айланчындан бир-бири ызындан, кузовлары да немец
солдатладан толуб, беш автомашина чыкъдыла. Машинала, келе
келиб, бизни аллыбыз бла кенделен барган джолну кырккъыб
тебредила.

Алда келген машинада кабинагъа сюелген солдатланы бири,
къатында да эки фриц сойланыб турган мотоцикл таба бармагъы
бла кѳргюзюб, кабинаны джумдуругъу бла джонгюрдетди. Шофер
тормозун къаты басхан болур эди, машина кысха тохтады. Ку-
зовну юсюндеги солдатла, алларына кынгыр бола келиб, сора

орунларындан къобуб, бир-бирине кысылдыла. Башха машинала да кысха-кысха тохтадыла.

— «От ачыгъыз!» — деген буйрукъ берилди. Къымсыз болуб тургъан чегет кыйыр уялды. Атылгъан тобну къаты джелин кёл-тюралмай, тобну аллындагъы узун чёбле башларын бюгедиле. Бир залпдан экинчиге кёчген кёзюуде тобланы къочхарларыны зынг-зынг деген тауушлары эштиледи. Хар залп берилгени сайын, немец машиналары джонгурчалары кёкге чыгъадыла. Бир-эки залпдан сора аланы бензин къуюлгъан баклары джаныб, кабиналары от алды. Машиналары юслериндеги солдатла, чага юздюрген заранлы ханслача, машинадан ауадыла. Бирсиле уа, армау болуб, ишпан кыйла къаты бузну кёзююнде кысылгъанча, башларын энишге тутуб, бир-бирине кысыладыла. Алая машинаны ачыкъ кузову аланы артиллерия залпдан сакълаялмайды. Немец машиналары тегереклерин тютюн басыб, бир-бирде къара тютюнню ичинде джанган отну кызыл тиллери созулуб чыгъадыла.

Бетджаныбызны онг джанындан от ачыуну тохтатыгъыз деб команда берилгеннде, чегет кыйыр къымсыз болду. Аскерчиле, терлерин сюрте, фрицлеге уа шибижи къабдырдыкъ деб, бир-бирине накъырда этиб, ышардыла.

— Оллахий, бююн бизге бишген аш тюшюб къалды. Джашла бек кёл кенгирдиле, — дей Мунирни къатына бардым.

Мунирни бети джарыды. Сора бир кесекден, джарыкъ бети къайгъылы тюрсюнге кёчюб, кёзюме джити къарады.

— Ахырысы,— деди Мунир,— не да болсун, бу адам адамны ёлтюргенни джюрегим кёлтюрмейди. Бир иги сагъыш эт, адамны ёмюрю бек кысхады, ол кысха заманны ичинде адам не къадар тынчлыкъда, рахатлыкъда джашаргъа керек эди. Джашауда уа алай болмайды... — деб Мунир ёрге къобханлай: — «Мунька, джатыгъыз!» — деб кычырды Александр. Эрлай Мунир джерге баурланды, автомат очередни тауушу чыгъыб, Мунирни башы бла окъла джююулдеб озуб, бир-бирлери тобну щитине тийиб тыкырдатханларында, Александр шокну алыб, аллы таба сюркелиб бара эди. Бир кесекден аны шкогуну эки кере атылгъан тауушун эштдик. Александр, ёрге къобуб, шкогун да бойнуна атыб, ызына айланыб къатыбызгъа джетгеннде:

— Энтда бир фриц капут болду, — деб шкогун да тобну чархына таяндырыб,— алай болмаса, Мунька капут бола эди,— деб

аны таба къараб ышарды Мунир да, баш бармагындан къалгъанларын кысыб, билегин Александр таба созду.

— Эшта, фрицлеге маралны дертин а джетдирдинг,— деди Сосран.

— Ала не хайуан, не адам айырмайдыла. «Бизге ким кылыч алыб келсе, ол кеси кылычдан ёлюр»,— дегенди Александр Невский. Аллайын, кьонакъ къаллай кьонакъ эсе, биз да аллай кьонакъбай болургъа керекбиз, башха мадар джокълу,— деди Александр, Сосраннга къараб.

— Сосран, ол марал не болду? — деб тёрт джанына къарады Мунир.

Марал, секире-секире, келиб бизни бетджанны юсю бла озуб кетген эди. Сермешу тохтагъанында, аны къайгылы болуб, джашла ары-бери къарай гебреген эдиле. Алай арлакьда Адейни «былайда джыгъылыб турады» деген тауушу чыкъды. Бир бёлек джаш, чабышыб, аны къатына келгеникде, марал кьобар мурат этиб силкинди. Алая кимибиз башындан, кимибиз аягындан тутуб, кьобаргъа кьоймадыкъ. Бек кьоркъгъандан болур эди, маралны санлары къалтырай эдиле, суулу кёзлерин кенг ачыб, бир джанына сюзген эди. Аны онг аягы, тобугъундан тёбенирекден окъ тийиб сыныб, кызыл къан мор бет алыб, джууак орталарында ууузча уюгъан эди.

Мунир маралны джарасыны гёгерегине йодну джакъгъанында, аны кьолу джетген джеринде териси къалтыраб, ары-бери бара, марал силкиниб турургъа кюрешиди. Алая къадалыб, джибермедик. Ол, дарманы-дарысы болгъан хызенин алыб, маралны аягын ариу байлады. Аягы байланганында тынчлыкъ табхан болур эди, у-х-х деб таууш этдириб, терен солуб, бойну бир джанына бюгюб, Мунирге уллу къара кёзлери бла мыдахыракъ къарады. Байлауну салыб бошагъанлай, Мунир, тур энди, тур, — деб маралны арт джанындан кьоллары бла тутуб, тебере:

— Бар, алай ары джанла, ансы фрицлеге экинчи кере тюртюлсенг, чотунг кьолай болмаз,— деб кьолу бла сыртындан къакъды. Ол, ауур асхай барыб, тохтады. Сора ызына къараб бир кесек туруб, улакьны джигейчигича, кысха къуйрукъчугъун ары-бери кымылдата, чегетге ташайыб кетди. Биз да ызыбызгъа къайтыб, командир берген буйрукъну толтура, кысха заманнын чинде бетджаныбызны ауушдуруб, джангы бетджанда джаугъа от ачарча, хазыр болдукъ.

Чууакъ кёкде батаргъа джууукълашхан кюнню саргъылдым та-
якълары бизни башыбыз бла озуб, бир талай километр узакълыкъ-
да тургъан уллу сыртны тѣппесине алтын бояу салгъандыла. Кюн
иссиде джашырылыб тургъан ургъуйла кьозгъалыб, ачыкъ дже-
ринге джити бурунлары джетгенлей, дугъурчукъла чыгъарадыла
Кесинги кьорууларгъа да кюрешесе, алай къайсы биринден кьоруу-
лаяллыкъса... Къолларынгы ары-берн кымылдатханлыгынга.
ургъуйла этер ишлеринден джарты болмайдыла. Аскерчиле да, бу
болумну ангылаб, эслерин джау таба болмаса, башха джары бѣл-
мейдиле.

Чегет кыйырында тоб атылыуну тохтагъаны себебли, тѣгерек
шош болгъанды. Биз, аскерчиле, къаты баргъан урушну тохтагъан
кѣзюуюню татыуун къалгъан адамладан эсе иги ангылайбыз. Уруш-
ну ол кѣзюуюнде болмаса, ол затны башха джерде да сезаллыкъ
тюлсе. Башхасы болмай, къара тубан басыб тургъан кѣк аязыб,
кюн тийгенча, урушну шош кѣзюуюнде джюрегинг басылады, джа-
рыйды.

1. Повестни бу юзююне «Марал» деб атаргъа нек тийиншлыды?
 2. Чыгъармада фашистлени джаныуар кылыкълары къалай кѣрюнеди?
 3. Джауну солдатлары маралгъа не иннет бла къарагъандыла?
- Бизни совет аскерчиле уа къалай къарагъандыла?
Аны юсюнден хапар джазыгъыз.

АТАМ УРУШДАН КЪАЙТСА...

(Къысхартылыб бериледи.)

Тѣппеланы Сюлемен.

Саматчыкъланы арбазда уллу кьоз терек барды. Ол бек би-
тимлиди. Терекни кьозлары бирси тереклени кьозларындан уллу-
дула, джукъа тышлыдыла. Саматчыкъны аммасы Аймѣлек джаш-
чыкъгъа бу кьоз терекни юсюнден айтыучу хапарланы ол эсинде
тутады. Джашчыкъ хапарладан бирлерин аммадан тилеб артыкъ
да кѣб кере айтдыргъанды... Хапарны ол былай айтыучанды.

«Бу терекни сени акканг, большевикле акъланы хорлаб, биз-
ни элде Къызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды. Ол кюн
бизни юйде уллу къууанч болгъанды. Акканг партизанла бла бир-
ге урушлада айланганды, акълагъа къаршчы уруш этгенди. Сени
атанг Зекерия ол кюн эртденбла туугъан эди. Ол къууанч кюн

эди. Энди уа кѳресе, балам, кѳаллай деменгили терек болгѳанды — бютеу арбазны голтурады...

Сени атанг, гитче заманында, бу терекге минерге бек сѳюйючен эди. Ол, муну башында ѳсгенча, алай ѳсгенди... Сени аккангда, атанг да, бютеу ѳйюрѳбюз да муну, бирси терекленича болмай, энчи сѳйгенбиз...»

Саматчыкѳ бла Аймѳлекден сора ѳюде киши джокѳду. Акка ѳлгенли кѳб болады. Джашчыкѳны анасы — Джансурат, бизни аскерлеге деб школда кѳуралгѳан госпиталда, кече-кюн демей ишлейди. Зекерия уа уруш башланган кюн огѳуна аскерге кетгенди да — фронтдады. Анасы иште болгѳаны себепли, джашчыкѳны кѳб сорууна джууабланы амма этеди, хапарланы да анга ол айтады.

Саматчыкѳ, артыкѳ уллу эс буруб, урушну ѳсѳнден айтылгѳан хапарлагѳа тынгылайды, башха тюрлю хапарладан эсе, аланы бек джаратады. Гитчечик болса да, Саматчыкѳ, ѳйлернини кѳатында госпиталгѳа барыб, анда джаралыланы бир кѳаууму бла шагѳрей болгѳанды. Джашчыкѳны бютѳн да бек билегинден джаралы болгѳан кѳызыл аскерчи Степан булджутуучанды. Ол, Саматчыкѳны кесини тобукѳларына олтуртуб, башчыгѳын сылай:

— Мени да сени тенгли джашчыгѳым барды, аны аты Мишады, алай ол анасы бла «ол джанында» кѳалгѳанды... — деб хапар айтады...

Саматчыкѳ джаралылагѳа кѳгетле элтиб барса, аладап бек уллуларын, ариуларын Степаннга бериб, кѳалгѳанын бирси джаралылагѳа ѳлешуученди.

Бир джол Степан, орденин да, медалын да, кесини кѳкюрегинден алыб, Саматчыкѳны кѳолуна берди... Саматчыкѳ орденнге да, медалгѳа да кѳб кѳарады. Аланы сылады, сѳйпадады... Джашчыкѳ кесини атасыны да ордени болгѳанын Степаннга айтды. Ол Саматчыкѳгѳа атангы кѳаллай ордени барды деб соргѳанында уа, джашчыкѳ кѳагѳытчыкѳда джудуз суратчыкѳ этиб, аны кѳргюздю.

Саматчыкѳ Степаннга урушну, немец фашистлени, тобланы, танкаланы, аэропланланы, дагѳыда башха кѳб затны ѳсѳнден хапар сорады.

Бир джолда Саматчыкѳ Степаннга, «Сиз урушда мени атамы кѳргенмисиз?» — деб соргѳанында, ол:

— Огѳай, кѳралмагѳанма, — деди... — Алай энди урушха бар-

гъанлай, мен Зекериягъа туберме,— деб джашчыкъгъа сѣз берди. Амманы бир соруууна уа Степан былай джууаб этди:

— Мени да юйдегим, юйюм бар эди. Урушха дери Украиннада бир элде орта школну директору болуб ишлегенме. Тиширыуум да мен ишлеген школда устаз эди. Ючюнчю классны бошагъан кызычгъым — Светлана бла Саматчыкъ чакълы джашчыгъым Миша бардыла. Миша да, Саматчыкъча, школгъа джурюй башлагъан эди. Энди уа юйюрюмден киши да къалгъан болмаз... Аланы сау табарма деб пйнанмайма; фашистле кыргъан болурла... Кѳюрбюз, апам. Хорлам бизникиди! Мени уа джарам иги болгъанды,— деди Степан.— Бюгюн урушха кетеме. Сау къалыгъыз! Арну сѣзлеригиз ючюн, ашхы кѳгетлеригиз, татлы сѣзюгюз ючюн сау болугъуз. Сиз меннге ахлуларым, джууукъларым этерикни этиб тургъансыз, Сизге кѳб бююреу этеме, бек разыма. Къоркъмагъыз, кѳб бармай, биз фашистлени ууатыб бошарбыз. Саматчыкны атасы да юйюне сау-эсен къайтыр,— деб саламлашыб кетерге тебрегенинде, джашчыкъ Степанны къаты къучакълады...

Немец фашист аскер Саматчыкъланы элге джууукълаша баш-

лагъанында, госпиталь кѣчюб кегерге тебреди. Джансурат госпиталны биргесине барама деб къаты болду, алая комиссар:

— Ананг къартды, сабийинг гитчеди. Аланы сакъларгъа кюреш, — деди. Госпиталны тамадалары Джансуратха ашхы ишлегени ючюн бюсюреу этдиле. Фашистле элни алгъандан сора Джансурат кесин къалай джюриютюрге керек болгъанын комиссар юретди. Госпиталь кетди.

Фашистлени келирлери ачыкъ бола башлагъанлай, Саматчыкъ, тоб, шокк тауушдан къоркъмай, къоз терекге терк-терк миниб. къозланы джыртыб башлады. Джашчыкъ къозланы четен тюбюне салыб, уруда джашыра тургъанын амма кѣрдю да: «Джашым, арууунгу алайым, бу этгенинг неди?» — деб сорду.

— Къозланы бирин да фашистлеге къоярыкъ тюлме.. Атама саугъагъа асырарыкъма,— деди.— Атам урушдан къайтса...

Саматчыкъ, «Атам урушдан къайтса» деген сѣзлени къошмай, хазна сѣлешмеученди. Тийрени адамлары да джашчыкъны ол сѣзлерине юренгендиле. Хар заманда да ала анга:

— Сени атанг урушдан, фашистлени хорлаб, сау-эсен къайтырыкъды,— деб Саматчыкъны джюрегин джабсырыучандыла.

Кесек замандан фашистле элни алдыла. Староста салдыла. колхозну чачдыла, полиция, тутмакъ юй къуралдыла. Къартланы алдар мурат бла межгит ачдыла, афенди салдыла. Элде кѣб адамны тюрге джыйдыла. Орта школда фашистле штаб къурадыла, солдаглары а, бѣлюм-бѣлюм этиб, кѣб колхозчуну юйлеринден къыстаб, ол юйледе тохтатдыла.

Саматчыкъланы юй школну къагында болгъаны себебли, фашистле аны терк огъуна кючледиле. Къарт къатынны да, джашчыкъны да, аны анасын да аш юйчюкге къыстадыла. Фашистле эки бѣлмени арасында къабыргъаны буздула, уллу къазанла орнатырча, печь ишлетдиле да, аш юй джарашдырдыла.

Тийреде чалман, буруу тауусулгъунчу, фашистле аланы кюйдюрюб турдула. Алай сууукъла тюше башлагъанында уа, отха салыргъа деб бауланы, юйлен чача, арбазлада, терек бачхалада кѣгет тереклени кесе башладыла...

Биринчи къар джаугъан эртденбла сап-сары шинли эки фашист, мычхыны да алыб, аш юйден арбазгъа чыкъдыла. Тѣгерекге къарай кетиб, бир-бири бла бир кесек сѣлешгенден сора, арбазда къоз терекни къатына бардыла. Белибаулары тешиб, аны бута-

гына такъдыла. Фашистле мычхыны къолларына алдыла. Ала къоз терекни кесе башладыла.

Бу терек бла байламлы къб затла амманы эсине бу кёзюучюкде артыкъ да бек тюшдюле. Аны джюреги къыйналды, бети саргъалды, эринлери къалтырай, тили тутулуб къалгъанча болду.

Фашистле къоз терекни къадалыб кеседиле. Аны кёргенинде, Саматчыкъ уллу къайгыгыъа кирди. Амманы къолундан тутуб, аны алгъа тартды.

— Амма, кел, мычхыны сыйырайыкъ, терекни кесдирмейик, — деди.

— Къой, балам, къой, ала биз айтханны этерик тюлдюле. Бу сагъатда бизден ала къарыулудула. Ала келепенледиле. Тауушунгу чыгъарма, ёлтюрюб къоярыкъдыла...

— Ай, атам былайда бир болгъа эди! Биз экибиз быланы къама бла туураб къояр эдик...

Не бэк кюрешди эсе да, Саматчыкъ кесин тыялмады — джылады...

Бираздан фашистле, терлери барыб, терекни чыкъар-чукъур этдириб аудурдула. Аны алай аугъанына бир уллу игилик этгенча къууандыла. Терекни джардыла, отун этдиле. Джансуратны да, амманы да, Саматчыкъны да чакъырдыла, джарылгъан отунланы босагъаны къатына ташытыб, къалау этдирдиле...

Джангы джыл кирген кече Къызыл Аскер, фашистлени хорлаб, элден къыстады, ызларындан сюрюб кетди. Январны ал кюнлерини биринде Степан аммаланы юйге келди. Барысы да Степанны сау-эсен болгъанына, юйге келгенине, Зекерия келгенча, алай къууандыла, аны бла джарыкъ саламлашдыла. Саматчыкъ Степанны къучакълады, тансыкълады. Ол да джашчыкъгъа ариу айтды, эркетди. Хоншунтире аммалагъа келдиле, Степан бла джарыкъ саламлашдыла. Анга урушдан хапар соруб башладыла. Степан элни къаты бла озуб бара, ашхы танышларына — аммагъа, Саматчыкъгъа къайтмай кетерге болмай, кесек заманчыкъгъа келгенин айтды...

Алайна джашчыкъ, эшикке чыгыб кетиб, къайдан эсе да хурджунчугъу бла бир къоз келтирди. Ол аланы фашистледен джашыргъанын айтханында, Степан джашчыкъны махтады. Саугъагъа бир ариу саблы джюлгюшчюк да берди...

Джашчыкъ къозланы атасына асыраб тургъанын айтханында,

Степан джашчыкыны кьойнуна алды да уппа этди, биягышлай кёб арну сёз айтды, махтады, эркетди.

Степан да юйде тургъанлай, Зекериядан письмо келди. Письмону, барына да эштираб, Джансурат окъуду. Къууанч бюгюн да улуу болду.

Атасындан письмо келген кюн Саматчыкыны къууанганын адам айтыб да айталмаз. Письмону хапарын джашчыкь терк оьуна бютеу тийреге билдирди.

Амма Степаннга:

— Сен, огъурлу адам, кьайда айлансанг да, сау-эсен айлан, фашистлени хорлаб, къууаныб, юйдегинги таб, — деб алгыш этди да, Степаннга сауыгъа бир джангы акъ башлыкь берди.

Степан, Зекерияны аскерде адресин блокнотуна джазыб, хурджуунуна салды. Джашчыкьгъа да, Зекериягъа да письмо джаза турургъа айтды. Барысы бла саламлашыб кетди...

Джаз башында, Степан айтхан заманда, Саматчыкь арбазда джерни къазыб, уручукь этди да, кьозну ары салды, юсюн топракь бла джабды. Кьоз салынган джерни тегерегин, тауукь-зат кирмезча, чалманчыкь этиб бегитди.

Бир галай заманны Степандан письмо келмей турду. Алая кюнлени биринде Степан да, Зекерия да бирге джазгъан бир къууанчылы письмо келди. Ол письмода джазылгъандан — фашистле сууну онг джанында дуппурда, Степан джашагъан элде болгъанлары, бизни аскер а суудан ары ётерге кесин джарашдыра тургъаны ангылашынды. Барысындан да сейирлик а — Степан бла Зекерия тоб атыучу аскер бёлекни бир бёлюмчюгюнде болгъанлары болду.

Зекерия бла Степан ол джолдан сора бирге письмо джазмадыла. Аладан письмо келну тохтады...

Джауум ингирлени биринде, элдеги белгили къартладан бир къаууму, районну аскер комиссары да, таягына да таяна-таяна, Зекерияланы арбазгъа кирдиле... Комиссар уллу бушуулукьда Зекерияны Ата джурт ючюн урушда джигитлик этиб ёлгенин айтыб, кьайгы сёз берди. Юйде джылау-сыйыт болдула. Тийре, хоншу джыйылдыла, джылау, бушуу этдиле.

Саматчыкь ол кюн юйде болмагъанды. Анасыны эгечи аны кеси джашагъан элге алыб кетгенли талай кюн озгъанды.

Атасыны урушда ёлгенин джашчыкьдан джашырдыла...

Юч-тёрт айдан Степан письмо ийди. Салам айтыб, саулукь,

эсенлик соргъандан сора, ол Зекерияны къалай уруш этгенин, украин элни, Степан джашагъан элни, фашистледен эркин этер ючюн къаллай джигитликле кѳргюзтгенин джазды. Аны бла бирча, урушлада ауур джаралы болуб, кесини да сол къолу кетгенин, къызчыгъыны ачдан ёлгенин, тиширыуун фашистле Германиягъа сюргенлерин, джашчыгъын хоншула сакълагъанларын джаза эди.

Амманы разы этерге умут этиб, Зекерияны школну арбазында къазылгъан къарнаш къабырда кеси къолу бла асырагъанын да, сын таш салыб, къабырны белгила этгенин да джазды. Степан письмосун: «Джараларым игирек болгъанлай, сизни кѳрюрге барлыкъма, Зекерияны хапарың, сизге барсам, толу айтырма», — деб бошай эди...

Майны ал кюнлеринде Степан Зекерияны юйюрюн кѳрюрге келди. Саматчыкъгъа саугъагъа китабла да келтирди. Джашчыкъны иги окъугъанына къууанды. Къоз терекчикни къалай багъаргъа кереклисин юретди.

Зекерияны юйюрю Степанни келгенине бек къууанды, къурманлыкъ этди. Алай аны тиширыуу алкъын фашистлени къолларында болгъанына, къызчыгъы ачдан ёлгенине бек джарсыдыла...

Степан урушда Зекерия бла бирге болгъан кѳзюулеринден кѳб хапар айтды. Урушну кѳб бармай бошалырын, фашистлени хорланлыкъларын айтыб, колхозчуланы джюреклерин джарытды, къууандырды.

Хапар бираз сёл болгъанында, Саматчыкъ Степаннга урушну юсюнден, Степанни къалай джаралы болгъаныны юсюнден да сора келиб:

— Сиз мени атам бла бирге уруш этген эсегиз, сора ол нек келмейди, къачан келликди? — деб соргъанында, Степан не джууаб этерге билмей, джунчуду, джюреги эриди.

— Сени атанг да кѳб турмай келир, — деди да, терк огъунг хапарны башха джанына буругъа кюрешди. Амманы да, къалгъанланы да джюреклери титиреди, кѳллери такъыр болду.

Степан ингирде, экинчи эртденбласында джолгъа атланыргъа мурат этиб, эртдеракъ джатды. Эртденбла ол барысы бла саламлашыб, арбазгъа чыгъайым деб тургъанлай, радио бла къууанч билдириу — урушну бошалгъаны, фашистлени хорланганлары, Къызыл Аскер Рейхстагны башында Къызыл байракъны орнатха-

ны айтылды. Амма да, Джансурат да джыладыла, Степан да ёрге кьобду. Бёркюн сау кьолуна алыб, тебмей, сюелиб кёб турду. Со-ра, ариу айтыб, тиширыуланы кёллерин джапырыргъа кюрешди.

Бираз эс джыйгъандан сора, Джансурат Степанны шиндикге олтуртду. Саматчыкъ аны чемоданчыгъын кьолундан алды да стол тюбуне салды. Амма уа Степаннга:

— Джашым, бу уллу кюн мен сени бир джары да джиберлик тюлме. Бюгюн бизде кьал, эртденбла ашхы джолгъа барыrsa, --- деди.

Степан, амманы айтханын этди да, аны джанына тиймеди...

Саматчыкъ кьайдан эсе да акъ хурджуичукъ бла кьозла келтириб, Степаннга узатды:

— Мен бу кьозланы атама асыраб тургъанма... — деди. Джашчыкъны кёзчюклеринден джыламукъ тамчыла агъыб тебретиле. Эшта, джашчыкъ атасыны урушдан кьайтмазлыгъын ангылагъан болур эди. Аны урушда ёлгенин джашчыкъгъа ким болса да бир чалдыргъан болур эди.

Степан Саматчыкъгъа биягъынлай ариу айтды, башын сылады, тобугъуна олтуртду. Кьозланы уллуракъларындан айырыб чемоданына сала:

— Мен бу кьозланы сени атангы кьабырыны тёрт мюйюшюнде салыб орнатырма, кьоз терекле ёсдююрме, хар кюнде сизни эсиме тюшюре турурма, — деди...

Джылла оза барадыла. Зекерияны кьабырыны тёрт мюйюшюнде, къарауулла сюелгенча, тёрт кьоз терек кеннге джайылыб ёседиле. Ала узакъдан огъуна белгили кёрюнедиле. Степанны элинде школну пионерлери, кьабырны джарашдырыб, аны юсюн гокка хансла бла джасаб турадыла.

Зекерияны юйюрю, Степанда кьонакъда болгъан заманда бу затланы барысын кёрюб, анга уллу бюсюреу этди. Арада ол джууукълукъну, къарнашлыкъны джылыу берген тылпыууну ёмюрге да суумазлыгъы танылыб турады.

1. Самат Степан бла кьалай шагърей болгъанды?
2. Саматны атасы ким эди, кьайда эди?
3. Самат кьоз терек бла кьозланы аллай бир нек багъалатханды?
4. Фашистле кьоз терекни кесгенлеринден, Саматны анга кьаллай бир кыйналгъанындан хапар айтыгъыз.
5. «Степан бла Саматчыкъ» деб хапар джазыгъыз.
6. Зекерияны кьалай ёлгени эмда Степанны, пионерлени аны кьабырына кьалай къарагъанлары.

СҖЛШШДЛЛШ ЁЛГЕН СЛДЛТЛ.

Джашбаланы Хусей.

Бара-бара тюзлени, чегет талаланы,
Кёргенмисе, тенгим, сен солдат кябырланы?
Билемисе аланы минг-минг болгъанларын,
Тауда, ташда, сууда да тюбеш кялгъанларын?
Буруу болуб душманнга, джерде джатханланы
Эшитгенмисе, тенгим, сен бизге айтханларын?
Джуртубузну кючюнде, аны кюуатында,
Мамырлыкда джашауну хар бир сагъатында,
Кюню бизге бюгюн да джарык тийгенинде,
Джачил джазны берекет алыб келгенинде.
Сабий туугъан кюуанча, тойда, оюнда да,
Халкым этген хорламда, жангы оюмда да
Эштеме мен сёзлерин ёлген солдатланы
Эм кёреме аланы ётюр сыфатларын,
Ёлгендиле джигитле, борчла сала бизге,
Тынгылачы, джаш тенгим, ала айтхан сёзге:
— Сабанлада бир дуппурда
Басырылыб джорукдача,
Шошлукъ басыб, джер юсюнде
Уюгъанды, кюрлукъданча.
Озадыла айла, джылла
Башым бла, къатым бла...
Тёгергим — сабан тюздю,
Джасалгъанды алтын бла:
Орулурча болгъандыла,
Энтда бишиб сабанла, —
Ишлерини кёгетине
Разыдыла адамла.
Бу насыбха, бай битимге
Мен дуппурда шагъатма:
Мен, халкъ ачлыкъ сынамасын
Деб, джан берген солдатма!
— Сюйгениме ичги сёз да айталмай,
Кетген эдим къазауатха, урушха...

Танылмагъан къабырымы юсюнде
Гокка хансчыкъ ышарады бир джашха...
Эштемисе, ашхы улан, сёзюмю?
Юз гокканы, эркетиб юз аны:
Мен билеме, кюсеб сени кёрюрге,
Тау элинде сакълаб турад къыз аны.
Юз гокканы — келечисин джюрекни,
Элт да тутдур ол къызчыкъгъа саугъагъа:
Сюймекликни ма сизге деб кьоруулай,
Мен ёлгенме кьаршчы туруб джаулагъа!
— Менден халкъгъа къалгъан зат а
Эсгертмеди, эсгертме.
Тюз къатымда, Кьобан сууда,
Барды уллу секиртме.
Джаш тёлубюз кьарайд, келиб,
Секиртмеде джюрюшге,
Ол аланы чакъырады
Тюзлюк ючюн кюрешге:
«Къаджыкъмайын не талмайын,
Хаман алгъа атлагъыз.
Аталада джигитликни
Кир кьондурмай сакълагъыз!» —
Деб секиртме гюрюлдейди
Кюню эмда кечеси,
Къатында уа сюеледи
Хорламланы белгиси.
— Тёрт джанындан окъла джаугъан арбазгъа
Джылай-джылай чыкъды гитче сабийчик —
Тюз къатында ауур окъдан ахсыныб,
Ауду джерге чыгъыб тургъан балийчик...
Табигъатны, адамны да сюймеген
Мурдарлагъа налат бере, чабдым мен,
Тёрт санымы фашист окъла сагаллай,
Сабийчикни кесим бла джабдым мен.
Душманладан къутхарылгъан ол къызчыкъ,
Бюгюнлюкде сен кесинг да анаса.
Сени ючюн ёлгеними ангылаб,
Бир-бирледе тамам мыдах боласа.
Сен къыйналма — борчум эди ол мени...

Сыла, сыла сабийинги башчыгъын,
Джангыз бир зат тилерикме мен сенден:
Рахатлыкъны менлей суйсюн джашчыгъынг!
— Хар таш ючюн, терек ючюн
Уруш баргъан болумда,
Мен байракъны джюрютгенме.
Ёрге тутуб къолумда,
Суйген тенгим, ёле туруб,
Аны манга бергенча,
Ол байракъда Ата джуртну
Сыйын, кючюн кёргенча,
Мен да аны башхалагъа
Узатханма, джан бере, —
Биз аусакъ да, байрагъыбыз
Тюшмегенди чырт джерге.
Алай бла джетдиргенбиз
Аны уллу хорламгъа.
Къызыл байракъ саугъабызды
Ёлгенледен саулагъа!

Ёлген солдат, байрагъынгы тутуб ёрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —
Не ючюн десенг, мен урушха кирмесем да,
Сен кёргенча, къыйынлыкъла кёрмесем да,
Къышхы кече окопада къалмасам да,
Баууруму джаннган отха салмасам да,
Ёлюклени юсю бла ётмесем да,
Джуртум ючюн джаш къанымы тёммесем да.
Сабийликде сынагъанма ачы затны —
Аталаны алыб кетген къазауатны.
Гитчеликден юреннгенме чыдаргъа да,
Джыламайын, белни къаты къысаргъа да.
Къыйынлыкъда чыныкъгъанма, къатханма мен.
Къазауатха къаршчы туугъан солдатма мен.
Ол иннетим тёрт санымда, къанымдады,
Джюрегиме уруш салгъан джарамдады.
Ол себебден, ийнан, сени уялтмазма,

Ата джуртха сыймекликни джукълатмазма.
Керек болса, кьуугьунуна джетерикме,
Ол сен ётген кыйын джолну ётерикме.
Ётерикме, не ючюн десенг, солдатма мен,
Къанлы урушну кьаршчысыма гитчеликден!

1. Назмуда автор ким бла сёлешиб башлайды?
- 2 «Эштеме мен сёзлерин ёлген солдатланы
Эм кёреме аланы ётгёр сыфатларын»
десеи тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?
3. Чыгъармада Ата джуртха сыймекликни юсюнден айтылган джерлени абыгъыз.
4. Чыгъарманы баш магъанасыны юсюнден хапар айтыгъыз.

МЕН ТАУЛАНЫ СЮЕМЕ.

Н. Тихонъв.

Уллу Ата джурт кьазауатха дери хар джыл сайын мен тау-тада болуучан эдим. Сырымда ранчы артмагъым бла биринчи тау джолчукъгъа чыгъыб, тау джел кьызган мангылайыма къакъгъанлай, джангыдан сейпрлик джерлеге туберигими эмда хар кюн сайын тауланы учсуз-кыйырсыз тюрлениб барлыкъ дуниясын кёрлюгюю, тау джайлыкъланы хансларында, не аууш къаты къаялада неда кьар юсюнде джукъа шатырда кече къаллыгъымы, тауланы шошлугъун эштиригими, буз къалала бла джасалган тау тёпелеге ёрлеб барлыгъымы, шынкъарт отну къатында олтуруб, тауланы суйген адамла айтхан хапарлагъа тынгыларымы, бош азыкъны ашарыгъымы, чокъракъ суудан ичеригими эмда тауланы кьууанчларындан толуб барлыгъымы сезе эдим.

Орус поэтле Кавказны суйгендиле, ала аны тюрлю-тюрлю суйгендиле. Не Пушкин, не Лермонтов бусагъатда тау туристле бла ранчыла эркин айланган тауланы бу таша мюйюшлеринде болмагъандыла. Ёмюрлюк бузлагъа аланы аякълары да тиймегенди. Ол огъай эсенг, алгъын заманда анга джууукълашыуну ёлюм кьоркьуу болгъаны себебли, ала Минги Тауну кенгден кьараб кёрюб тургъандыла. Аны суратын Лермонтов Бурмамутдан ары бармагъанлай салгъанды. Совет заманда уа тауланы

юслери бла бютеу джолла ачылганларында, — кыйры сюйсенг да бар, — таулада джолоучулукну сюйгенлеге кьаллай мадарла да бардыла.

Таулада джаз а! Кёксюл кёкню кьууанчдан толуб джылтыраган кьанатлы джангур тёгюлген кьара кьонгур тубанла джабадыла; кьаяла юч кере тауушун кьайтарган кёк кюкюреу, джан джанын талай, мийикледен эм терен джарлагъа секиреди; ташла сызгаладан секиредиле; таш-зыгъыр оюлуу, шоркьача, агъыб тебreyди; суула ауур ёкюредиле; тегерекден саркыб келген ыр-хычыкъла ёзенледе кёмюклениб кьайнаган улуу суулагъа кьуюладыла, тау тёппеледен джарланы башларында чегетлени юслери бла мийик наратланы бурмаларын сылай, кьууанчлы ибилисча, джайлыкъланы терен хансларына ташая, аланы гокка хансларыны адам ариулугъун айтыб ангылаталмазча, алапат, татлы ийислеринден эспре, эниб келген джелни тюбюнде бусагъатда джууулган дарий бетли джашилликни джангы бояулары джашнайдыла; адамны ташайтхан узун ханс ёсген ёзенледе джассы мермер кьанга ташланы юслери бла таза кёксюл суула терк саркьадыла, мийик кёкде кьушла эркин кьанат керидиле, неда кьартчыгъала кёкде чанчылыб турганча кёрюнедиле.

Мен ингирде эски Комунтада бир юйчукде олтуруб, кьонакьбайларым дюгерлилe бла сёлеше эдим. Кьара кийимли бир тиширыу, босагъаны кьатында сюелиб, батыб барган кюнню таякъларыны тюбюнде ийирген халысын урчукъга чырмагъанына асыры бек сейирсиниб кьарагъандан, ауузума сёз тюшмей башлагъанын сезе эдим. Кьарасам, отлай-отлай, тикни ёрге бир улуу тогъаймюйюз ёгюз ёрлеб келе. Аны мюйюзлерини ортасында уа ёзенни ары джанындагъы тауну сыртлыгъында орналган элчик бютеулей кёрюнюб тура.

Кюн бу кёрюннгени бютеулей кесини джылы, кьызылсыман-кёксюлдюм джарыгъы бла джарыта эди. Мен асыры кьууангандан кёргеними саулай суратлаб кьояр ючюн, аны юсюнден назму джазган эдим.

Режиссер Арнштам бла мен «Шохла» деген сценарийге материал джыйган заманда Ингушетияны сангырау ёзенлерине, Тегейни тюз арасына джетген эдик, тау мийиклени джаяу джолчукълары бла бютеу кьабарты, малкьар ёзенлеге кирген эдик. Биз Октябрны джигитлерини ызлары бла бара эдик. Граждан

къазауатны партизанлары джашагъан дорбунлагъа тубей эдик, ингуш эллени таш къалаларында кече къала эдик, джолчукъланы орнуна таш басхычла бла ёрлей эдик, ёхтем шууулдагъан Черекни башы къалын чегетден ётюб бара эдик, джылы джангурланы тублеринде джибий, суу ашагъан джоллада, тобукъгъа дери батмакъгъа бата, джаяу бара эдик. Бютеу тегерек хапарладан таурухладан, джырладан толугъа эди. Шах-дагны джашил джайлыкъларыны огъары джанындан, уллу бычакъча, къаяланы ортасында мийикликден секириб келген бир ингичке кюмюш шоркъаны эслей эдик. Ингир болду.

Айджарыкъ, сууукъ, бузлауукъ кече келди. Мен шоркъаны ачыкъ кереме, алай а ол бузлаб, саркъалмай тебреди. Ол, кюмюш къында кюлбетли чепкенни — къаяны юсюнде, къамача тагъылыб тура эди. Эртденбла джангыдан эриди. Тауланы джылытыб келген къызыл кюн таякъла бла бирге аны биринчи, къымылдаб тебрегенин эследим, кюнортада ол джангыдан кюмюшча джылтыраб, джан киргенча, баш эннирге тебреди.

Биз Серго Орджоникидзе бла Сергей Миронович Кировну ызлары бла бара эдик. Асса ёзенни тарында Цуй деген эски ингуш элде къарт ингуш къатын, меннге орун сала: «Мында Серго кече къалгъан эди», — деди.

Эртденбла биз Хевсуретиягъа баргъан джолчукъгъа чыкъдыкъ. Ёзен джазгъы тауушладан толуду. Сууну, сыртлыкъланы джабыб тургъан кекенлени къалын бутакъларыны, къар тёпеледен ургъан джелни лахорлары тохтаусуз эшгиледи. Джаяу джолчукъ андан ары бармай тауусулады. Сууну юсю бла кёпюр болмагъаны себебли, джыйырма джылны бу джолчукъ бла киши джюрюменди, кёпюр а, ингушла, хевсурла ол заманда джау болуб тургъанлары ючюн, джокъ эди. Аланы бир къаууму джарым-меджисуула, джарым-христианла, бир къаууму джарым-меджисуула, джарым-муслиманла болгъанлары себебли, араларында къайгъы къозгъалыргъа хазыр тура эди.

Алай болса да джыйырма джылгъа джууукъну мындан алгъа Серго Орджоникидзе былайтын ат бла Ингушетияны ётгенди. Ол киши джазалмайын тургъан, аз айтылынган джыр болгъанды. Биз ёзенни къалын чегетине къарадыкъ анда, бу джашил къарангыда халкъ джырланы джырлай, алгъа таукел силкиниб баргъан къара джамчылы эки батыр атлыны эслегенча болдукъ. Кавказ,

Октябрны джигитлери — Серго Орджоникидзе бла аны джигит нёгери Албагачиев кёзюме кёрюне болур эдиле...

Биз къачан эсе да джигит джаш Бетал Қалмыков Сергей Мионович Кировну уллу мийик таугъа алыб баргъан джерледе, Минги Тау тийрелеринде, болдукъ. Минги Тауну джангы джаугъан къарлары джаш эмда чыныкъгъан адамла Кировну башчылыгы бла, аскер устала кыш аскерле юсю бла ауаргъа боллукъ тюлдю деб тургъан Мамисон ауушдан ауа, Қызыл Аскерни аскерчилери болалмазлыкъ мадарны болдургъан ол узакъ кюндеча, алай ариу джылтырай эдиле.

Сиз кавказ бугъойланы оюлгъанларына терен сингсегиз а, уллу ауур таууш этиб чачылгъан учсуз-кыйырсыз кёб этажлы кём-кём буз къалаланы джылтырагъанлары, къабыргъалары тубсюз теренликге кетген буз джарылгъанланы кесигиз кёзюгюз бла кёрлюксюз, юслерине миниб къарасанг, адам айтыб ангылаталмазлыкъ ариулукъ кёрюнюб тургъан, мийикликге элтген къар джолчукълада барлыкъсыз. Ушба бла Шхельдини джашил кёкге чыгыб тургъан къаралы-акълы сейирлик къалаларын неда кюн джангы тийген заманда эртденги тубандан кёлтюрюлюб келген Бызынгы къабыргъаны уллу ариулугъун, сиз бу тау дуняны кёбге дери эсигиз бла джюрегигизде турлукъ алапатлыгъын биргегизге алыб кетериксиз.

Мен таулары сюеме, къач талаланы кызыл, сары чапракъла бла толтурады, джангы джаугъан къар хар дуппурчукъну джабыб, алаша джитилени бёгек, мийик кёргюзтеди, чыпчыкъ таууш тохтагъан шош тау чегетлени талаларында къарны юсюнде кызыл тюртюле, отчукълача, джылтырайдыла, чегетлени башларында сюрюулеринден арыб артха къалгъан бёденелеге уугъа айлана тургъан ач къартчыгъала учуб айланадыла, къайда эсе да узакъдан таш оюлгъан неда кюрт юзюлююню къаяла къайтаргъан тауушлары ачыкъ эштиледиле.

Мен таулары сюеме, джигит ранчыла аланы къабыргъаларын, джырланы башларында маятниклеча салыныб, кымылдай, къаджыкъмай кюрешиу бла хар атлам сайын таудан алгъа тебинир мадарланы хорлаб сыйыра, мийикден мийикге джол излеб, эм ахырында уа арыб, ёхтем хорлаучула, джюреклерни къууанч талпыныудан толуб, тёнпелеринден къарасанг, дуня башха тюрлю кёрюнген мийик тау башлагъа ёрлеб чыгъадыла.

Мен сюеме сизни, таула, эртдегили улуу соймеклик бла! Не тенгизле, не чебетле, не тюзле сизге тенг болалмазла. Ала игидиле, сиз а аламатсыз!

Орусчадан кёчюрген
Хубийланы Н.

АКЪ КЕГЮРЧЮН.

Хубийланы Осман.

Джашил джаз джетди,
Джылы джел к'аг'гыб,
К'егет терекле,
К'урмашча чаг'гыб.

К'ек к'ырдышчык'да
Джатыб сабийле,
Ак' к'егюрчюннге
К'арайла бирге.

Чий дарий кибик
К'анаты, тюю.
К'ойнуна к'ысад
Иеси к'юлюб.

Джашчык'ла андан
К'ез алалмайла.
«Сат!»—деб к'юрешиб,
Терилталмайла.

«К'варачыг'ыз...» — деб
Керилтиб, джайыб,
К'езден ташайды
Ол терк узайыб.

«К'ёрдюнгмю?»—деди
Иеси — джашчык'.
К'арайла бары
Тюз аууз ачыб.

Джашчык'ла андан
К'ез алалмайла,
«Сат!»—деб к'юрешиб,
Терилталмайла.

— К'егюрчюнюю
Джок'ду баг'асы.
Сатарык' тюлме,
Айтама ачык'...—

Деб, джашчык' к'екге
Ийди к'езлерин.
К'ойдула ала
Йилиб бермезин.

Насыбларыды
Ол сабийлени.
Насыб сатылмай! —
Айтырым мени.

1. Назмуда джазы эмда к'егюрчюнню тюрсюню к'алай суратланадыла?
 2. К'егюрчюн нени белгисиди?
 3. Джашчык' к'егюрчюнню нек сатмады?
 4. Дунияда рахатлык' не ючюн керекди? «Насыб сатылмай» деген с'езлени к'алай ангылайсыз?
- Назмуну азбар этигиз.

Арбазда ат аякъ тауушланы эштиб, Қъанитат сескекли болду. Тылы джугъу къолларын тегенеден алыб, мангылайына тьюй-рерге тебреген чачын, башы бла силкиб, ёрге ата, эшикге къулагъын салды.

— О-о, Қъанитат, юйдемисе? Бери чыкъ! — деген тауушну эштгенлей, къолларын хотасына сюрте, эшикни ачыб, башын узатыб, арбазгъа къарады: Хусей, колхозну бригадири. Тьюбюнде кефли акътуякъ тору алаша тесукъа эте, бурну бла сызгъыра, аууз-лукъгъа кесин ура да башын силке...

— А джаш, атынгы джангы налларын кёргюзтюргеми келген эдинг? Арбазны къатышдырыб къойдунг да!.. Тюш, суусаб иче барырса. Гырджын тегенеми къоюб чыкъгъанма, — деб Қъанитат босагъадан тышына атлады. Хусей, секириб атындан тьюшуб, алында сагъышланыб тургъанны аягъындан башына дери сынады.

— Ах, мен джарлы, бир аман хапар айтыб къойсанг, не этерикме. Алай нек къарайса? — деб Хусейге айланды.

— Қъанитат, нек къоркъдунг алай, мен ёмюрюмде да адамгъа аманлыкъ излемегенме.

— Сен излеген болмазса, хариб... алая, Хусей, джаным, эсинге бир тьюшюрчю, ол аман джыл къачда гардош къаза тургъанлайыма, сен тюлмю эдинг «ма» деб, къолума тутдуруб къойгъан?! Билемисе, андан бери джюрегим къоркъуб къалгъанды. Ол джылла мени джананымы алгъандыла. Мен кёлумдегин джашыра билмейме. Не этейим... Джюрекни джарасы джангырыргъа ёч болады.

— Қъанитат, эгечим, джаранг а энди бителирге керек эди...

Қъанитат, джууаб этер орнуна терен ахсыныб, баш энишге къарады.

— Эшта, бу сени джюрегинги къыйнар зат болмаз. Адам алай эс ташлаб къояргъа керек тюлдю. Эркишиси къазауатда ёлгенле сенден сора да кёбдюле. Аланы дамы кёрмейсе! Алчы, ичин мен тургъанлай бир ач, — деб письмону узатды.

— Хусей, баш иенги къайда ёлгенин, къайда басдырылгъанын билмесенг, сагъыш эт... терезеден юйге кирген кёгюрчюн учуб кетгенча, ол насыбы къуругъан да, ашыгъыш, къайры эсе да ташайды да кетди. Ана-бала болуб тургъанлайыкъгъа, думп болуб

къалса, не этериксе?! Ансы да мени эриб, тауусулуб бошамагъан бир таджал джюрегим бар эди... Кёремисе, аман артха къалыр дегенлей, бир джукъ да болмай, джер юсюнде джашайма, — деб Къанитат, письмону къоркъа-къоркъа къолуна алыб, ачаргъа таукел болмай, ангарылды.

— Тохта, Петяны хапары экинчи чыкъмай къалдымы да?

— Ётюрюк харамды, бир кере джазгъан эди. Анасын излей барыб, Сибирде джангы ишлене тургъан заводда джолугъуб къалгъанын билдирди. Дженгилде барлыкъма, деб аллына кёб къаратды. Табхан анасыны къолуна джыйылгъан джаш мениге келмегенди деб дауларгъа не къарыу барды... Аллах аны энди анасыз этмесин... — деб Къанитат письмону ачханында, аны къоллары къалтыраб, кёзлеринде джыламуқлары ойнадыла.

— Къанитат, кимди, къайдан джазады?—деб джюрюк алашаны джюгенинден тутуб тургъанлай, Хусей тюсюн билирге изледн.

— Оу, тохта, мен хариб, Петямданды! Хусей, джаным, кертн къууанч келтирдинг, къор болайым былайгъа келген аякъларынга! Не джазады экен насыбсыз... Джарлы ёксюзню джанын джаратхан аллах кеси сакълагъанды. Хусей, энди уа табу этиб да окуюм:

«Багъалы аначыгъым!

Эки джылны хапар билдирмей тургъаным ючюн кечмеклик тилейме. Ташдан, агъачдан да терсе. Алая сен, нени да кечиучю аначыгъым, мени бу адебсизлигими да кечериксе, билеме. Огъай, мен сени унутуб турмагъанма. Джуртубуз ахырына таянган къара кюнледе атасыз, анасыз да болуб, кеси къарыуум кесиме джетмей, атылыб къалгъан сагъатымда сен мени кёкюрек джылыуунга къысыб, къойнунгда ёсдюргенсе. Мени атам да, анам да, эгечим да, къарнашым да, биринчи тенгим да сен болгъанса. Менсиз ауузунга суу уртламагъанса, менсиз ашагъанынг ичинге джукъмагъанды.

Мени табхан къатынны хапары чыкъгъанында, кесинги тёздюрюб, мени тыймай бошладың. Ол заманда сени джюрегинге джара тюшгенин билеме. Къазауатны заманында аджашхан анамы да сени кючюнг бла табдым. Багъалы аначыгъым! Ай тургунчу, тансыкъ болуб чыдаялмай, ызыма къайтыб келирге таукел болуб, сеннге письмо джаздым. Аны экинчи кюнюнде мени аскерге алдыла. Владивостокну къатында къуллукъ этеме. Барама деб ётюрюкчю болгъанымы, аскерге узакъ джерге тюшгени-

ми хапарын билдириб, сени джюрегинги кыйнамаз ючюн, кесими чыдатыб, джазмай турганма. Саулугъум игиди. Къуллугъума айыб табмайдыла. Багъалы анам! Он кюннге юйге иерге айтхандыла. Мени энди эки анам барды. Къайсыгъызгъа барлыкъма, деб сагъыш этмейме. Мен билген биринчи анам сенсе, сеннге барлыкъма. Барлыкъ кюнюмю билдирликме, сени Петянг».

Къанитатны улуу къара кёзлери суудан толуб, джыламукуллары бетин джууб, къагъытха акъдыла. Къанитат, къара джаулугъуну къанаты бла кёзлерине узала:

— Огъай, аллах мени энгда унугмагъанды, анга мен аллай бир не айхылыкъ этген болурма... — деб бир кесекге сагъышланды. Дагъыда мылы кёзлери джылтыраб, бетине джарыкъ ургъанча болду. Хусей аны бетини тюрленнгенин сынаб, башын булгъаб, не айтыргъа билмеди.

— Къанитат, шо этинг, дженинг болмагъан, тилинг, дининг башха бир кенг адамгъа кёлюнг бламы эте тураса былай? Сора кесинг табхан сабийге къалай этерик эдинг да?... Тишируулары джыламукуллары асыры учхара джерде джыйылыб тура болурла дейме. Къачхы кюнча, бузулургъа хазыр турасыз, — деди ол.

Къанитат узакъдан келген, багъалы къагъытны кыйнуна сугъуб:

— Хусей, мен аны сюйгенча, сен табхан балаларынгы сюе эсенг, мен сюек-сюек болайым... Аны юсчюю чапыргъан сагъатчыгъын кёзюнге бир кёргюзчю... Бетими джыламукъ кюйдюрюб, ашдан-суудан айырылыб, джукъуну ташлаб, мен аны элтмеген юй къалмады! Сен «тил, дин» деб сёлешесе. Ана бла баланы арасында ала джукъ да тюлдюле. Ана бла балагъа тылмач керек болмайды. Аланы тылмачлары биргелериннеди. Джюрекди алагъа тылмачлыкъ этген.

— Огъай, Хусей, сен сагъыш этмей сёлеше тураса. Атылыб къалгъан кюнюмде, мени тилими билмегенле да «ёл алай» деб къояргъамы керекдиле? Адам къатында адам ёлмейди, деб нек айтадыла сора?... 16 джылны мен аны бауурумда ёсдюргенме. Ий, Хусей... Керти келир деймисе? Ах, меннге аллай насыб къайда... Кёлюмю ала турганлыгъы болур, насыбсыз, халалдан ёлген бир эди...

— Къанитат, аллах аны къолунгдан алмасын. Эшта, къууанч хапар келтиргениме энди ишегинг болмаз, — деб Хусей, сагъыш-

ланыб тургъан башын ёрге кёлтюрюб, сол кёлун ат джерини къашына илиндириб, чынгаб юсюне минди. Бойнун къайырыб, алаша джоргъалаб арбаздан чыкъды.

Арадан ийыкъ озгъунчу почтада ишлеген кызычкъ:

— Къанитат, ий бир зат сорайым: Петр Голубков деб таныгъан адамынг бармыды? Аны билирге иш этиб келе турама, — деди.

— Барды. Оу, кертими айтаса?

— Сора аны бламы алдарыкъма... А кызы, кимди ол? Барама деб телеграмма бергенди.

— Аны айтхан ауузунга кърор болайым!.. Сюйюмчюлюгюнг хазырды.

— Хайырсыз, алай нек къарайса, ол мени джашымды, — деб Къанитат аны кёлунда къагъытчыкъгъа мыллык атды. Кызычкъ, не айтыргъа билмей, сейирсиниб:

— А кызы, тохта, мен айтханны ангыламагъанса. Голубков джазады. Аны ангылаймыса? — деб ышарды.

— Ангылайма, ангылай!.. Петяданды. Ол меникиди. Келиб къалыргъа башлагъанды, — деб къууаннгандан Къанитат кышкызыл кызыарыб, нохта бау излей, кюбюрчегин ачды.

Кызычкъ къараб туруб:

— Къанитат, ий кёлюнг бла сёлеше тургъанча кёреме. Телеграмма келгенли бюгюн юч кюн. Джангылыч затды деб, сан этмей тургъанма, — деди. Къанитат, бери айланыб, не есе да айтыргъа башлагъанлай, эшик къагъылды.

Къанитат гузаба атлаб, эшикни ачды. Аскер кийимлери бла узун джаш, бал бетли саргъылдым чачы картузуну тюбюнден къарай, чемоданны атыб:

— Ма-а-ма!.. — деб гузаба атлаб, Къанитатны къаты къучакълады.

* * *

Къанитат, эки кёлун аны бойнундан алмай, къаты кысыб тургъанлай:

— Джашым, келиб къалдынг да, энди ненги да кечеме. Умуг юзюб тура эдим, — деб джыламсырады.

— Анасын, юйюн унутхан боламыды?! Башыма бошлукъ табханлай, ма джетдим.

— Не бла келдинг, балам?

— Учуб. Джолгъа тюенене чыкъгъан эдим.

Къызчыкъ, экисине да кезюу къараб, ышарыб:

— Къанитат, кеч мени. Баланг бла джашар кюнюнг кёб болсун! — деб сейирсиниб, чыгъыб кетди.

1. Петя Голубков кимди, анга таулу тишпрыу къалай къарагъанды?
2. Письмода не хапар джазылады?
3. Джашчыкъ эки джылны къайда тургъанды?
4. Петя бла Къанитат къалай тубешдиле?
5. Текстде тенгleshдириулени табыгъыз.
6. Планын салыб, анга кёре хапарын айтыгъыз.
7. «Эки ананы джашы», «Петяны къайтханы» неда «Шохлукъ» деб сочинение джазыгъыз.

ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАНЫ ГЕРОЮ.

Суратлау чыгъармада кёрюннген, кесини энчи шартлары эмда халиси бла белгиленнген адамгъа **чыгъарманы герою** дейдиле.

Халисинде кесини заманыны шартларын джюрютген, къылыгъы башхалагъа юлгю болгъан ашхы адамгъа иги халили (асыл) **герой** дейдиле.

Кесини халисинде чирик адетлени джюрютген, чюйре къылыгъы болгъан, халкъгъа, Ата джуртха сууукъ къарагъан адамгъа **осал халили (асылсыз) герой** дейдиле.

ДЖЕРНИ ДЖАШ ИЕЛЕРИ.

(«Къарчаны юйдегиси» повестден).

Байрамукъланы Халимат.

Джандет эртденбла ийнек сауа тургъанлай, келини Кемисхан, Хусейни анасы, шыбла ургъанча, арбазгъа кирди.

— Анабыз, Хусей, сизде джатама, деб кетген эди бюгече, не болду? — деб сорду.

— Майна джатыб турады, хариб. Кеч келгенди, уятма, — деди Джандет.

Кемисхан, юйге киргенинде, школгъа хазырлана айланган Мурат болмаса, кишини кѳрмеді. Мурат Муслиматны ишге кетгенини айтды. Хусейни уа кѳрмегенме, — деди.

Кемисхан аузуна, тилине не келе эсе да къайын анасына, джашына да къуя, арбаздан атылыб чыкъды.

— Джарлы Асланны сениге тубеген кюн огъуна да къуругъан эди насыбы, — дей, Джандет андан юйде джатыб къалгъан Хусейни думп болуб къалгъанына сейирсинди.

Ол кѳзюуде уа Хусей конторну аллына ашыгъыб джетди. «Менден алгъа келген бармыды экен», деб ичине киргенлей, Сеит бла Хамидни кѳрѳб саламлашды. Аны ызындан да бир талай джаш кирдиле. Алай бла къысха заманны ичинде джарым джюз адам къуралды. Эки джюк машина, арбала да келдиле.

— Машина адамланы ташый башласын. Ала, планнга кѳре, фундамент сала тебресинле. Къурулуш техник Юнус бла плотник Джамболат таймаздан юслеринде боллукъдула, — деб Сеит, Хамидге алай айта, хурджунундан бир къагъытны чыгъарыб къарады.

— Мен да, бу джол барлыкъла бла барыб, анда къарасам, нги болурму, Сеит? — деди Хамид.

— Хо, тюз айтаса, — деб Сеит, къагъытындан кѳзюн айырмай, разылыгъын билдирди.

Экиси да эшикге чыкъдыла. Джашла, къызла да ишге джараулу кийиниб, таугъа чыгъаргъа кѳзюулерин алгъандыла. Буйрукъ сакълаб тургъан машинаны кабинасында къызыл къумачны юсюне «Коммунизмни ишлеген джаш тѳлюге махтау!» деген лозунг джазылыб тагъылгъанды. Бир машинаны капотуна да «КПСС-ге махтау!» деген сѳзле джазылгъандыла. Аланы къайсыла джазгъанларын не Сеит, не Хамид билмедиле. Ал машина бла барлыкъла кимле болгъанларын Хамид къагъытха джазыб, джыйылгъанлагъа окъуду. Ала, машинагъа эрлай миниб-миниб, джырны къутурта сакълайдыла.

Элде эртденнгиде ийнек, бузоу къыстагъан да, башха иши болуб юйден чыкъгъан да таугъа барлыкъ адамла бла былайгъа джыйылгъандыла. Джаш къауумну джарыкълыгъы, джырлагъаны, машиналада лозунгла — бары кѳлѳнгю кѳлтюрѳб, бир тукъум

бир учундурады. «Насыблыла. Бусагъат заманда алача джаш болуб бир къалыр эди, иги сагъан», — деб алайдагъы бир къауум уллайгъан адамны кѣлюне келеди.

Таугъа бу машина бла чыкъмагъанла алагъа ауузлары бла маршы согъуб башладыла. Алай олсагъат къайсы эсе да клубдан келтириб, Абидатха къобузну тутдурду. Ол согъа башлагъанлай, харс тауушла уллу болдула. Машинагъа эртдеден къонуб тургъанла, тепсерге кѣллери ачылыб, чынгаб-чынгаб джерге тюшдюле.

— Бу ишни алгъа башлагъанла алгъа тепсесинле, — деди къайсы эсе да.

— Ала барысы бирден чыкъсала, ким харс уруб, ким къобуз согъарыкъды сора?

— Комсомол башлагъаны себебли, Хамид чыкъсын.

— Керти айтады, керти айтады! —деб Хамидни тартыб аргъа атдыла.

Аны бла тепсерге Нинаны чыгъардыла. Ол къарачайча тепсерге уста эди. Экисини кѣзлери бир-бирине джетгенлей, бетлери къызардыла. Алай болса да «Эй марджа, харс», — деб Хамид бир-эки тѣгерек айланыб, андан сора, Нинагъа черс бергенча, аллына бир кере ийилиб, санларын ойнатыб тебреди. Аны аякълары этмеген бир амал къалмады: бир къуру бармакъларыны учлары бла тепсейди, бир инчиклерин бошлаб, аякъларын кѣзюу-кѣзюу ойнатады, бир чалады, бир тюз тепсейди. Аны къатангы спигир санлары, тепсерге ишленгенча, тойгъа таб джарашадыла.

Нина андан артха къалмайды, тегаран тепсеген заманда бузмай джашны аякъларына къараб баргъаны бираз мусхам этеди. Мангылайына тюшюб тургъан бурмасын да юреннген къолу бла ѳрге эте, Хамид, къызгъа бюсюреу этиб, ортадан чыкъды. Аны ызындан экишер-ючюшер къауум болуб джашла, къызла талай кере чыгъыб-чыгъыб тепседиле. Ногъай джаш Сюйюн а стемеге ариу баргъаны бла хар кимни уллу сейирсиндирди. Къобуз, харс ол огъай уллайгъанланы да силкиндирдиле. Аладан да бир къауумла тепседиле. Къолтугъундан тутуб келиб Сентни да тепседиле.

Сагъат тогъузгъа элде болуб алайгъа джыйылмагъан хазна адам къалмады. Комсомолчуланы хапары барына джетгенди. Бары да къоллары бла аланы ашырыргъа сюедиле.

Бу джол кетерикле биягы машинагъа миндиле. Сеит колхозну конторуну балконундан джыйылгъанлагъа бир-эки сѣз айтды. — Джолдашла, — деди ол не ююн эсе да биягы кызыл тышлы блокнотчугъун джан хурджунундан чыгъара. — Бююн сиз уллу магъанасы болгъан ишни башлайсыз. Бойнугъузгъа сыйды борчну алгъансыз. Биз барыбыз да кюн сайын сизни ишигизни аллына къарарыкъбыз. Комсомол дуниягъа туугъанлы бери не кыйын ишни да этиб, не ачы джаугъа да къаршчы барыб тургъанды. Алай бла аны сыйлы байрагъында бююн беш орден джашнайды. Коммунист партия сизге не уллу, не кыйын ишни да толу ышанады. Ашхы джолгъа, джолдашла! — деб сѣз бошады. Анга харс урдула.

Машина гюрюлдеб тебрегенлей:

— Тохтагъыз, тохтагъыз! — деб бир таууш чыкъды. Ол Хусейни анасы Кемисхан эди. Эки чынасы бла адамланы ары-бери тюрте, ёшюн уруш эте, кѣзлери бла Хамидни табыб, ол аны ююне джанды:

— Ёлетден къалгъанча, джаны балахдан кючден къалгъанды баламы, ююмден эрек этиб нек айланаса, не ишинг барды, ишинги сыннга саллыкъ, мени баламмы бай этерикди, окъургъа барлыкъ джерине иймей, тууарчымы этериксе аны?! — деб ауузуна келгенни къуйду.

— Аркъа джиклерим къалтырайдыла. Кемисхан, джанынга болайым, джангыз джанны къаргъама, — деб Хамидни анасы Залихат билегине тийди.

Ачыуланыб тургъан Кемисхан, Залихатны сан этмей, «Къой, Кемисхан, сѣлешме алай артыкъ» деб сѣз къошхан адамлагъа:

— Менде не карыгъыз барды, бастагъыз болмагъан джерге къалагъыгъызны урмагъыз, — деб адамланы ичлеринде джашын излер къайгъылы болду.

Ол а машинада эди. Асыры уялгъандан джерге кирирча болуб, башын ёрге кѣлтюралмай тюшдю. Анасыны къолтугъундан алды. Тѣгерекдегилеге уа:

— Мен терсме, анама джукъ билдирмей, къарт анамладан тебреб къалгъанма да, — деди.

— Билдирсенг этери да алай боллукъ эди аны, — деб бир джаш сѣз къошду.

— Этиуде этилгин сен огъесе, мени къой да бурнунгу сюрте

бил, — деб Кемисхан анга да адебсиз джууаб этиб, Хусей аны кьолтугьундан алыб баргъанына, кьайтмаздан барады деб уллу кёллю болгъаны танылады. Адамланы орталарындан чыкьгъандан сора, Хусей:

— Анам, меннге балам дерик эсенг, хар заманда мени бетсиз эгнунюгю кьой, алай тюл эсе уа...

— Не «алай тюл эсе уа?» Мени не бла кьоркьутургъа умут этесе? Ашатыб, ичириб, кесим тенгли бир этгенимден сора, меннге джууаб этибми башлагъанса? — деб джумдуругьун Хусейни ауузу таба тиреди.

— Кьоркьутмайма, анам, не зат ючюн этесе, айт.

— Кючден джанынг кьалгъанды, юйюнгде олтур дейме. Юйюнгде ишинг тегюлюб тургъанлай, колхозгъа неге бараса? Колхоз сенсиз да джашарыкьды дейме! Менден эркинликсиз бир атлаб бир керейим мен сени!

— Анам, мен не этгеними кесим билеме. Аягьым сау болгъанды. Мен сабий тюлме. Сау кьал, — деб Хусей эрлай барыб, машинагъа олтурду. Хар ким кьол силке, ашыра, машинаны ызындан джолгъа чыкьдыла.

— Хыйны этгендиле мени балама, ол меннге джууаб нектетеди, — деб джылай, Кемисхан, «мени джанлы адам бармыды экен» дегенча, эслетмей, тёрт джанына кьарады. Алая аны кьайгылы болгъан киши кермеди.

— Сени ауузунга кирит тагьарча бир хыйны ким этер эди, — деб бир кьарт кюлдю.

— Ол морт тишли ауузунг кьабышсын, огьесе! — деб Кемисхан аны да кьабды.

— А кьыз, алай бетсиз кьалай селешесе кьартны кьачын этмейни! Сени ауузунгу ким джуугъан болур эди экен, — деди бир кьатын.

— Кемисхандан уят излеген сен да тели кереме, — деди анга бир уллайгъан тиширыу да. Кемисхан, аланы эштмей, юйю таба айланыб кетди.

Таугъа баргъанланы ызларындан ууакь-тюек кереклилерин да ашырдыла. Ферма ишлерге оноулашхандан сора, машина джашланы ары джол ишлерге таш кьазаргъа кюн сайын ташыб турды.

Фермачыла кетгенден сора, Сеит да ат бла ызларындан таянды. Ол джангы ферма боллукъ джерге тюгел джетгинчи, уллу харифле бла джазылыб, эки багыанагъа кенделен урулган къаида «Ленин атлы колхозну комсомол-джаш тѐлю фермасы» деген джазыуну окъуб: «Ой, аферимле», — дей алагъа къууанды. Андан да арлакъда, къызыл къумачда: «Къысха болджалгъа ферманы битдирирге!», «Борч алдынг — аны толтур!» деген джазыулары да окъуду. «Была эталмаз зат болмаз», — дей Сеит атындан тюшдю. Хусей джетиб аны ѳзенгисин тугуб тюшюргенлей, атын элтиб джабышмакъ кѳкеннге илиндирди. «Джашчыкъны анасы Кемисхан унукъдуруб турады, ансы бу хар нени эсгерген акъыллы джашчыкъды. Анасы бла сѳлеширге керекди, алая анга не сѳз ангылатырыкъса? Аны ѳмюрю алайлай кетиб къаллыкъ болур», — деди Сеит кеси аллына.

Кесек заманнга былайы стауат болгъанды. Тѳрт гетен шатр къурулгъанды. Шатрла тарлыкъ этедиле деб, Сеит анга да бир тыхсыды. Арлакъда уллу ташны джанында тютюн чыгъады. Азыкъ бишире болурла. Фермагъа керекли таш, агъач да джерджерде джыйылыбды. Юнусну планына кѳре, бир къуумла юй тюблени бичиб башлагъандыла. Бу затланы барын да Сеит кенгден кѳрѳб: «Аферим джашлагъа, аферим Хамидге», — дей джарыб келеди.

— Иш къолай болсун, джигитле, — деб ол ишлей турган джашланы къатларына барды.

— Ой, сау бол, Сеит, сау кел, — деб джашла джарыкъ саламлашдыла.

— Да сиз башлар керекли тургъанды, ансы андан бери беш ферма да битерик кѳре эдим.

— Тейри, къолларыбыз бюгюн къолай къымылдаялмайдыла. Юренмегенибизге болур, — деди Сюйюн.

— Къайгъырмаз, кѳл къоркъакъ да, къол батыр, дейди.

Ишлегенлери кѳллерише джетмесе да, джашланы къоллары тири къымылдайдыла, ауузлары да тохтамайды: накъырдалары, къюкюлери, джырлары, оюнлары иш къоратыргъа болуша, хар кимни кѳзюн ачады.

Сеит шатрны джарашдыргъанларына къарады, отуннга, суугъа эс бѳлдю. От этиле турган джерге барыб, къызла бла джы-

лы саламлашды. Эки от агъачда эки уллу къазан къайнайды. Къызла гырджынма дегенни этиб къалагъандыла. «Колхозну ётмек этиучю юю болмагъаны къалай аманды», — деди ичинден биягъы Сеит. Алая дагъыда кеси кесине: «Тохта, не да болур, къош да бара-бара тюзеледи», — деди.

— Къызла, къайсыгъыз устасыз ашарыкъ этерге?

— Барыбыз да оу бла шаубуз, тоба, — деб Зурият, табадан гырджынны чыгъара, Сеитге да, тенглерине да къарай, джууаб берди.

— Да энчи юй болсагъыз, къалай боллукъду да сора? — деб Сеит накъырда этди.

— Экинчи кюнубюзде къоюлуб келлик болурбуз, — деб ышарды Нина.

Бары да кюлдюле.

— Баргъан джашларыгъыз бек суйселе, сизни къыйнамай, кеслери шхууур этиб турлукъдула, — деди Сеит.

— Суу алыргъа ийлыкыгъанла шхууур бек да этерле, — деди накъырдачы Зурият.

— Этмегеннге барма да къал, — деди Хабий.

— Айхай бармай... — деб Зурият джууаб бергенлей, бары да харх болдула.

— Къызла, азыкъ бла хар кимни иги баджарыгъыз, ансы эки ара къолайсыз болса, иш бармаучусун билесиз, — деди Сеит, алайдан кете.

— Хо, бизге джетдириб барыгъыз ансы, биз аланы чий, биш болса да сыйлай билирбиз, — дедиле къызла.

Сеит биягъы джашла таба бурулду. Табсыз салгъан ташларын Джамболат бла Юнус таб салдыра, джангыдан къалата, джашла межам тюбно саладыла.

— Дженгил узата киригиз. Сиз былай бериу бла беш айгъа да битдиралмасыз, — деб Суююн мангылайында терни сюрте, таш узатханлагъа ачуланды.

— Тепсейми турабыз экен биз?

— Тепсеген огъуна эт, дженгил келтир ансы.

«Дженгил, деменгили» деген сёзле былайгъа не болуб башлагъанларын Сеит ангылады. Аладан сора дуняны башында сёз болмагъанча, хар кимни ауузунда бу эки сёз къалгъанды. Къызла шхууурну дженгил, деменгили этерге излейдиле, тылдан этген джашла бир-бирине, «Тылданы деменгили эт, дженгил бер», дей-

диле, юй туб салгъанла аныча айтадыла, таш узатханла да аладан быттырдыла, «ай аферим былагъа», деб Сеит къууанады.

Къарангыдан кёз байланнгынчы ишледиле. Андан сора шатрланы алларында къырдышха олтуруб, ингир азыкъгъа джарашдыла.

Кёзюу джетгинчи, Сеит бла Хамид, бир джерде олтуруб, ишни юсюнден сёлешдиле.

— Сиз къалай керекли затны этгенигизни билемисиз? Ол эки фермагъа сауар малларыбыз сыйынмай, бусагъатда джангы ферма да ишлеялмай, тели болуб тура эдик. Хар бир ийнек саууучуну ийнек саны мардадан артыкъды. Сора сютноу планын къайдан толтурлукъса?! Межам тарлыкъ бла, адам къол азлыкъ бу иште бизни артха созгъан эди, — деди Сеит.

— Биз колхозну алгъа чыгъарыб иерикбиз деб, бююн мен да ышандыралмайма, Сеит. Ким биледн. Алая ишибизни не джаны бла да сюзюб, къолгъа алай алгъанбыз. Бет джоймазбыз деб акъыл алайды. Комсомолчула, барыбыз бир тилли болуб, джети-джыллыкъны ал ташларын колхозда кесибиз салмай, окъургъа бармазбыз, — дегенбиз.

— Окъургъа кетгенле да болдула шойду да?

— Ишлегенлерине къагъытлары болмай, кёбюсю къайтыб келгенди.

— Бу фермада ишлегенледен бир къауумун кесибиз стипендия бериб окъутурукъбуз. Энди аллай мадарыбыз боллукъду.

— Тейри, алда боллукъ джашауубуз эсге тюшсе, хар не ишни да кесим этиб къояйым деб учунаса. Ма быланы былай учундургъан да олду, — деб Хамид олтургъанланы кёзлери бла аулады.

Сеит бла Хамид ушакъгъа къызыб, алларында шорпаны сууутхандыла. Къалгъанла уа эт юлюшлерин огъуна тындырыб барадыла. Шынкъарт отну джарыгъы бла джашланы джая эринлерини джылтырагъанларын эслеб, къызла:

— Сеит, не да эт, бизни джашлагъз бирер сакъаллыкъ этдириб ий, — деб къолмей, ышармай айтсала да, джашла, ангылаб, харх болдула.

Хар ким, иги шхууур этгенлери ючюн, къызлагъа бюсюреу эте, бирем-бирем къоба башладыла. Къобхан-къобхан юй тубню тегерегине айланады. Алай айлана да олтура, бары былайгъа джыйылдыла.

— Анда-мында кългъан бар эсегиз да, келигиз, марджа, олтуругъуз, оюлдукъ тюлдю, кълтюрюкдю, — деди Сююн.

— Да Тохтар бла сен ишлеген къркъмай оюламыды, — деб кюлдюле. Сеит да алайгъа барды. Бир къауумланы ауузларында папирослары къарангыда джылтырайдыла.

— Сизни бююн ишлегенигизге бир сёз джокъду. Элден да кеч келгевлей, эки-юч мекамны тюбюн башлагъансыз, — дей Сеит кетерге тебреди. Эки джаш, отлай тургъан атын келтириб, ёзенгисин тутуб миндирдиле.

— Кечегиде бара айланмай, мында кълсанг а, къызланы бир шатрларын сыйырыр эдик, — деди Хамид анга.

— Эл джууукъду, джеталмаймы къллыкъма, ашхы кечели болугъуз, — деб Сеит атын джолгъа бурду.

— Ашхы джолгъа бар, Сеит.

Бары, бир джерге джоппу джыйылыб, Сеит кетгенден сора да ишни дженгил бардырууну юсюнден оюмлашдыла.

— Бююн майны онбешиди. Июлну аягына баш ишлени бошаргъа керекбиз. Энди, Хамид, тамбла къалай тукъум ишлерикбиз, оноу эт, — деди Ваня Сорокин.

— Оноу барыбыз да зтейик, — деди Хамид. — Бу къызла турлукъ юйню Джамболатны усталыгъы бла тамбла къабыргъаларын къалаб башларгъа керекди. Ишге Петро башчылыкъ этсин...

— Этсин деб айтыу тынчды. Алая хар не зат да айтыуча болуб кълмайды, — деб мурулдады Хызыр.

— Этмесенг, иш кеси аллына иги да болмайды, — деди анга къызланы бири.

— Колхозну кючу джетерикди, ишчиле тутсун да ишлетсин, — деди биягъы.

— Сен да сыртынгдан тюшюб, агангы бойнуна миниб турлукъ эдинг. Алаймыды? Сени бери зор бла киши келтирген болмаз да, — деди Хызырны халисин билген Шамил.

— Сенден азмы ишлегенме мен бююн, — деди Хызыр.

— Шо, аз-кёб эсе да, муну чакъын беригиз да, ызындан маршны да согъуб бир ашырыгъыз, — деб къайсы эсе да алай айтханлай, бары да кюлдюле. Хызыр, киштикден къркъгъан чычханча, джыйырылды.

— Хусей бригадасы бла бузоу орунну тюбюн салсын. Бир къауумубуз да, Тохтарны башчылыгъы бла, джашла турлукъ юйню

къаласын. Къызла да шхууурну баджарсынла, — деб Хамид оноу этди. — Джатыгъыз, тынчайыгъыз, — деб кеси орнуи кѣлтюре барыб, гитче дуппурчукъну джанында салды. Джашла бары да эшикте джатыб, шатрланы къызлагъа кьойдула.

— Къызла, жангы джерде не тюш кѣргенигизни айтыргъа унутмагъыз, — деб биягъы Шамил накъырда этди.

Хар ким орнун къырдышха салыб джатханды. Хамид джатса да, кѣзюне джукъу кирмейди. Кечени шошлугъу бла аны джюрегини тынгысызлыгъы бир-бирине келишмейдиле. Къызланы шатрларындан кюлген тауушла чыгъа туруб, сора бираздан тохтадыла. Джашла уа хурулдаб джукълайдыла.

Хамидни башында кѣб сагъышы болса да, не кесек да шыкъырт эштгенлей, къулакъ салады. Кечеги хауада битдирле бир-бирде бетинге къанатларын ышый учадыла. Джукълагъанланы юслерин мутхуз джарыта, къарангыда джылтырауукъ къамыжакъла да кѣрюнедиле.

Ай алкъын чыкъмагъанды. Ёре турукъладан къобарылгъан джаркъала отда тюгел кьйюб бошамагъандыла. Хамид, тюз сыргындан тюшюб, эки къолун башына салгъанды. Кечени къарангысына кѣзлерин къысмай къарайды. «Айтхан сѣзюбюзге толу бола-лырбызмы? Мекиямланы башларын джабаргъа шифер джокъ! — деб джюреги экили болду...

Кюн башлагъа аяз къакъгъанды. Минги Тауну тѣппеси, алтын суугъа алыннганча, саргъалгъанды. Хар не шошду. Ол шошлукъну бузама деб къоркъгъанча, къулакъ суучукъ тауушсуз акъырын барады.

Былайгъа алкъын кюн тиймегенди. Джерге хурмет салыб тургъан джашил кырдыкны юсю алкъын мылды. Анда-мында баппаханчыкъла саргъала, кѣзюнгю алдайдыла. Алая бусагъатда былайда ала къыйгъылы киши джокъду...

Хар ким ишинде къызыу ишлейди. Джамболат, барына кѣзюу бара, арыгъанды. «Шайтанлача, дженгил кымылдайдыла. Бети къара болгъа эди аланы киши озмаса».

Юнус, салгъан планындан джукъ не артыкъ, не кем болады деб къоркъгъанча, тынгысыз айланады. Аны алимни бетине ушаш хурметли джаш бетин кѣзлюкле бираз уллуракъ кѣргюзтедиле. Ол, кече да юйюне энмей, мында къалгъанды.

— Бизни ёмюр джангы затла ишлеуню ёмюрюдю. Ишлегени-
бизни биз ёмюрлюкге ишлейбиз. Ол себебден деменгили, ариу,
таб болургъа керекди, — деб Юнус ол сёзлени пенча кере да ай-
тады.

Юнус ишин деменгили этген бла бирча, элде бу усталыкъгъа
кёблени юретеди. Эртденблагъа къуру юй тюбле болмаса, башха
джукъ болмагъан джерледе мекам къабыргъала ёсе башладыла.
Шамил А. Островскийни «Бизге джолла бары да ачыкъдыла» де-
ген джырын джырлаб башлады. Ишлей тургъанла бары анга къо-
шулдула. Алагъа къаяла да эжиу этедиле. Джашла тюгел джыр-
ны аягына да джетгинчи, «эжиу этген алай тюлдю, ма былайды»
дегенча, андан узакъ болмай, тоб атылгъан тауушча, бир таууш
эштилди. Хар ким къулагъы сангсыб, ызына къарагъанында, къа-
яланы башларында, тубанны ичинде аджашхан къанатлылача,
букъу къатыш кёкге чыкъгъан ташланы кёрдюле. Ферманы иш-
лей тургъанла бу тауушдан илгенселе да, ташлары бошала тебре-
генлей, джангыдан таш атдырыб башлагъан бригадагъа разы
болдула.

Къабыргъала адамны тюгел белине джетгинчи, таш бериучю
машина къуйгъучуна да машок гардошну салыб элден келди.

Биягъы тынгысыз Джамболат келиб, джашланы да тынгысыз
этди.

— Майна, тейри аллыкъла, шнуру гюз тартмагъансыз да,
къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. Мени къарт кёзлерим
чакълы бир кёрмеймисиз? — деди Джамболат, бир къолу бла
драп къапталыны этегини къарасаууг бояулу белибаууна къайыра,
бир къолуну орта бармагъы бла да къабыргъаны кёргюзте.

— Энди не этебиз да, акка? — деди Петро.

— Акка энтда сизни акка болуб кёргюнчю джашаргъа умут
этеди. Энди джашаб башлагъанбыз, акка къауум. Сиз, къайнай-
сыз, туугъанлай кампекге, къалачха туугъансыз. Биз... — Джам-
болат алай башласа, тохтатхан къыйын болгъанын биледиле.

— Джамболат, энди къалай этебиз? — деб Тохтар тилеген
халда сорду.

Ол тилекде «сёлешгенинги бусагъатда бир къой да, къалай
этебиз, бир айт» деген магъана ангылашынады.

— Башында эки тизгинни ызына седиретигиз, — деди Джам-
болат.

Джашла, мыдахдан ауузларындан сёзлери чыкмай, ташланы бир-бир кьобарыб башладыла. «Биз окьугъан заманда да сохта бригадала болсала, былай этерик болмаз эдик», — деб Тохтарны кёлюне алай келди. Бир сагъатны ичине кьобарыкъ ташланы кьобарыб, джашла Джамболат айтханча тюз къалай башладыла.

Джамболат, джашланы арыгъанларын таныб:

— Солугъан да этигиз, марджа, джашла, — деди.

Тюзю, бир кере терс къалаб, джангыдан аны да тюз къалай тургъунчу джашланы тер кебдирликлери, солурлары да келгенди. Джашла, бирем-бирем ёрлеб, мийик джити дуппурну башында олтурдула. Былайдан Минги Тау кёрюнеди. Аны башында сынгар бир булут да джожьду.

Шамил, Минги Таугъа кёзю чыракъ джибериб, «Минги Тау» деген джырны джырлаб башлады.

Сен кёкге джете мийиксе
Башха тауланы ичинде,
Мияла кирик джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнде.
Юсюнде барды акъ тонунг—
Сен джай да, кыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе...

Фермачыла, джырны бошаб, солугъан да этиб, джангыдан ишге кирдиле.

Джамболат Петрону звеносуна баргъанында, Юнусну да анда кёрдю. Ол, джашлагъа нелени эсе да кёргозе, юретеди. Тохтар бла Петро бир-бирин социалист эришиуге чакъырыб ишлегенлерин Джамболат да биледи. Алая, бу хорларыкъды, бу артха къаллыкъды деб, бирин да айыралмайды. Айырыргъа да кыйынды. Нек десенг, экиси да ишге бирча мыллык атыб кюрешген эриш кьапчыкъладыла. Алая иш тынч болмагъаны аланы терлеб тургъан бетлеринде де белгилиди. Аны юсюне да экисини да кьоллары, таш кысыдыра, джара болгъандыла...

Петро тьбюнден берилген ташны эки кьолу бла алады. Аны ары-бери айландырыб, дукъуш-мукъушун эсеблегенден сора, са-

лыныб келген тизгинни кыйырына орнатады. Ол ишни юсюнде кёб тюрлю халгъа киреди. Ишлеб баргъан хунасыны кынгырына, тюзюне къараргъа энишге ийилсе, сары джумушакъ чачы магылайындан энишге озуб, кызынкылача ингичке къашларын джабады. Ташны сынарын сынаб салса, башын силкиб, чачын артына ата, «бу да кетди» дегенча, тюбюнден ташны узатыб келген машинагъа адамгъача, кёз кысыб, ышарады.

Кюнорта азыкъ битгенин билдире, темир къагъылды. Звенода джашланы бир къауумлары ишни къоя башладыла. Петро, Тохтар бла Хусейни звеноларына кёз джетдире, аланы азыкъгъа тохтар акъыллары болмагъанын ангылады. Ишни къоюб азыкъгъа кетмедиле.

— Къызланы юйлерин ишлейбиз сора, ала бизге мамат ашны бери келтирлик болурла, — деди къайсы эсе да.

— Иги къууаныб сакъла...

Къызла джашланы алларына не бек къараб кюрешилде эсе ле да, бир джангызы ашаргъа келмеди. Бир-бирине эришиб тургъанларын ангылаб, сора юч къауумгъа да шхуур алыб бардыла. Джашла, дагъыда бирге тохтамай, бир-бир келиб ашадыла.

Хамид, джашлагъа башчылыкъ этгени бла бирча, кеси да тохтаусуз ишлейди. Фермагъа керекли затланы хазырлагъынчы аны не кечеси, не кюню болмай айланганды. Алай болса да межамланы башларын джабар зат алкъын табылмагъанды: район организациялагъа ненча кере барсала да, ал бурун юй межамланы башларын джабмай, фермалагъа кёзюу джетерик тюлдю деб къоядыла. Тюз айтханларын Хамид да, къайсы да биледиле, алая комсомол ферманы башын салам бла джабаргъа болалмайдыла. Ма бусагъатда да эки джюз бузоугъа орунну тюбюн сала, Хамидни саргышы олду. Не да этиб не къошун, не шифер табаргъа керекди дей, акъ сызла баргъан кёк кёлегини дженглерин ёрге къайырыб, ташны ары-бери бура, аны таб къабар джерин излей, хунагъа орнатды. Дагъыда джерде ташладан сайлаб алыб, ол ташны джанына салды. Хамидни хар кымылдагъаны аны оюм, эсеб этиб ишлегенин танытады. Ата, кърнаш орнуна да кеси къалыб, ол гитчликден огъуна иште чыныкыгъанды.

Чырайында бир бузгъан джери джожьду: тюз бурну, узун кысыха да болмагъан джаякълары, таймаздан кюле тургъан кёзлери себебли Джаубалары кеслери ичлеринде да аны эм ариуладан

бирине санайдыла. Къолунда ишине кесин бермеклик аны ол сююмлю бетине бир тукъум бир хурмет тѣкгенди. Таш къызгъан заманда баш бармагъын эки ташны арасында къоюб эзген эди. Ол байланыбды. Аны ючюн да къарамай, ишин рахаг бардырады. Къатындагъы Ваня Сорокин, ууакъ-ууакъ Хамидге кѣз джетдире, аныча ишлерге кюрешеди.

Юнус иги кесекден бери Хусейни къатында сюелибди. Хусей аны эслемейди. Белин тюзетирге излемей, танг атханлы муруккусуз ишлейди. Къарт атасы Къарча бла, атасы Аслан бла бирге сабанда, малда, биченде да бола тургъанды. «Ишлерге юрен, ишлемегенни сыйы джокъду», — деген сѣзлени Хусей къуру да эштиученди. Хусей Павел Корчагинни не кюн окъуду, андан бери хар ишин анга ушатыргъа кюрешеди. Бусагъатда аны башы ауругъандан чачылыб барады. Алая «алкъын аякъларынгы юсюндесе» деб ол кеси кесине кѣл эте, ишлейди.

1. Джаш тѣлю колхозгъа ферма ишлеуде къалай кюрешгенди? Айырылыб кимле иги ишлегендиле?
2. Комсомолчула тенгликни къалай тутхандыла?
3. Сизни элигизде сохтала, джаш тѣлю ара мюлкде урунамыдыла?
4. Хапарны планын салыгъыз, таб суратланган джерлерин табыгъыз.
5. Хапарда атлары айтылган адамланы ишлерине, адамлыкъларына багъа беригиз.
6. Хапарны идея магъанасын ачыкълагъыз.

ДЖАЗГЪЫ ТАНГ.

Боташланы Абидат.

Джаз танг атар ышарыб, кюлюб,
Сююмюн чачар джерге ийилиб,
Кѣксюл кѣлегин салкъынлаб кийиб,
Къызыл этегин тѣгерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Къарасанг, кѣрюб кѣзюнг тоймагъан,
Хар тюрлю джанла юсюнде ойнагъан.

Кириш тутушуб, мийик таулары
Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркьулдаб акъгъан дарман суулары.

Тамаша таула хурмет келтирген,
Ич байлыкълары хазна бердирген,
Колхоз эм совхоз малла семирген,
Ичиндан алтын, кюмюш тегюлген.

Эртден чыкь тюшюб джайлыкьда хансла,
Кезлерин ачыб гокка ханс башла,
Колхоз сюрюуле сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгъы согъа сюрюучю джашла.

Танг джарыкь бла къанатлычыкьла,
Джырлай башлайдыла, джаш тангны сойюб.
Бу ариулукьгъа, тамаша халгъа
Джетди кызыарыб, джарыкь кюн тийиб.

Сейир дуниягъа бютеуден къараб,
Ол алтын чачын алагъа тараб,
Хар ариу ёсген гокканы санаб,
Хауасы, суу сауулукьгъа джараб.

Хауа алааматды бизни Кавказда,
Артыкь да сейирд эртденни джазда.
Сенде ариулукьну къайда керейим!
Мен сени кююб къалай кетейим!

1. Джаз эртденде къаллай тюрлениу болады?
2. Таулада къаллай байлыкъланы юсюнден айтылады?
3. Назмуну азбар этигиз.
4. «Джаз» деген темагъа юйде сочинение джазыб келтиригиз.

КЪАРАЧАЙ ШАХАРГЪА.

Къобанланы Ахмат.

Теберди бла Къобан сууну
Тюз къатында, бойнунда,
Анам кибик эркелетиб,
Есдюргенсе къойнунгда.

Сен болгъанса джарыкъ кюнюм,
Насыбым эм къууанчым.
Джууукъ-тенгча багъалыды
Топрагъынг, агъачынг.

Кюзгю кибик орамларынг
Гокка хансан джасалыб,
Хар заманда турад атынг
Джюрегиме джазылыб.

Эртден сайын, тансыкъ болуб,
Къарайма тик таулагъа,
Салкъын джелчик, бетге уруб,
Къанат беред санлагъа.

Сенсиз меннге джокъду джашау —
Биргенгеди джазыуум,
Джылдан джылгъа къанат кериб
Джашна, туугъан шахарым!

ДЖАЗ КЕЛЕДИ.

Эбзеланы Азрет.

Кюн, тигирек къыздырыб башлай,
Таякълары кенгнге иеди,
Джер, акъ кёрпе тонун ташлай,
Джашилбет абасын киеди.

Тал терекчик, чирчикле ие,
Джукъусундан уяниганды,
Тамырчыкълары теренге кире,
Къабукъчугъу да сууланганды.

Къанатларын кекде кенг кере,
Тизилиб турнала мийикде,
Джазны къууанч хапарын бере,
Учалла тюзледе, тикледе.

Къарылгъачла, ызларына къайта,
Джангыдан уяла этелле.
Джазны джырларын джангыдан айта,
Учуб, ары-бери ётелле,

Къууанчын этиб джазны, биз
Суйюмчю хапаргъа келгенбиз,
Келеди джаз къысха джетиб,
Къышны теблеб, мууал этиб.

«Ол бизни алгъаракъ ийгенди,
Хапарымы беригиз», — дегенди.
Келеди, джерни джумушата,
Джюрекlege джыр джырлата.

Джаныуарчыкъла, къууанч бола,
Тири-тири къымылдайдыла,
Джыйыла да кёзлеу кёл тола,
Суучукъла шуулдайдыла.

Сабанчыла тюзлеге чыгъыб,
Тракторлары гюрюлдейдиле,
Бригада ишге джыйылыб.
Эришиулеге киредиле.

Сютден тоуб къозучукъла,
Шатык секириб ойнайдыла,
Кюн бетлени гокка хансла
Бютюн аламат джасайдыла.

«Биз джашагъан джерге джаз къалай келеди» деген темагъа сочинение
джазыгъыз.

БИРИНЧИ МАЙГЪА.

Эбзеланы Азрет.

Джер джашил кийимин кийгенди,
Хауа ариу ийисден толуб,
Кюн къыздырыб джити тийгенди,
Къышдан эсе кѣб узун болуб.

Бююннгю кюн — Биринчи майды,
Халкъ биригиб ёрге тургъанды,
Тизгинлерин кючлю бегите,
Къанатларын кенгге кенгерте,

Джыйылалла миллионла, джюзле,
Сау дунияда ёхтем байрамгъа.
Ишчи-элли бирикген сѣзле
Джазылалла сыйлы байракъгъа.

Урунган халкъ сау джер юсюнде
Биринчи май джырланы джырлайды,
Эркинлик байракъны тюбюнде
Мени Ата джуртум бек джашнайды.

Хар миллетни тилинде джырланады
Сыйлы Майны къууанч джырлары,
Джуртумда хорламла къатланады,
Къууанчдан толуду джыллары.

Джер джюзюню урунган халкъы
Сеннге къарайды, кенг Джуртум.
Чѣгюч ургъан эм тутхан чалкъы
— Сеннге, — деди, — эм баш умутум.

Была бары сенде кѣрелле
Къууанчлы джашауну, тенгликни,
Къуреширге ант этедиле,
Алгъынчы толуду эркинликни.

Мени халкъым да сѣз береди
Чырт таймазгъа ленинчи джолдан,
Аны байрагъын кѣлтюргенди
Джибермезге ёмюрде къолдан.

Халкъгъа насыб джашау туудура,
Партиябыз башчылыкъ этеди,
Хорламдан хорламгъа бардыра,
Алгъа, коммунизмге элтеди.

Биринчи майны бютеу дуняда урунганлагъа нек багъалы болгъанын айтыгъыз.

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР.

(Х а п а р)

Батчаланы Мусса.

Эшекчикни эки къулагъы узун, кѣксюл гыбыты базыкъ, аякълары ингичкедиле. Джюгю ауур. Сегиз артмакъда — сау джыйыннга бир ийыкъгъа гырджын азыкъ, эки фляга суу, аланы юсюне да Хочалай къошулуб, басхандыла аны сыргын.

Хочалайны хар чуругъу бирер пуд, тауушу ачы, къолунда къаты эшилген къамчи.

— Лѣ-чух! Огъурсуз, лѣ-чух,—деб ашыкъдырады кѣк эшегин Хочалай.

Огъурсузну кѣзлери джукъ кѣрмейдиле. Анасындан къарау сокъур туугъанды. Атына да Огъурсуз аталгъанды, андан огъурлу эшек джокъ эсе да дуняда. Хочалай къамчисин ишлетмейди. Огъурсуз, къарыуун, кючюн аямай, тири атлайды ташлы джолда. Сары туякъла джерни къызыу басадыла.

— Керексизге къыйнама, аяусуз этме, гюнахы да, сууабы да сеникиди,—деб тутдургъан эди Огъурсузну джюгенинден Хочалайгъа атасы эшекчикни базардан келтирген кюн.

Учхараракъ къарагъан джолоучу тюбесе, бусагъатда Хочалайгъа айыб салыргъа да болур, эшекге къаланыб барады, кеси кесин элталмай деб.

Салмасын айыб. Адам тилни билсе, былай айтыр эди анга Огъурсуз:

— Эй, джолоучу, айыб этме Хочалайгъа, Хочалай аман джаш тюлдю. Керексизге кыйнамайды, хатерими кёреди. Кюн чыкъгъандан башлаб, бусагъатха дери мени башымдан тартыб келгенди. Бусагъатда уа кюн исси, чурукълары ауур. Солусун сырымда бир кесек. Къызыл ташлагъа джетсек, ол тер тегерикди, мен а джашил кырдыкга джайыллыкъма.

— Ай, сау болгъун, ангыламагъанынг джокъду,—дейди Хочалай, Огъурсузну бойнун сылай, — бир элде да болмаз сенича алаMAT хайуан. Джолунг тынч тюлдю, не этгин, тёз бир кесек, Къызыл ташлагъа джетсек, солууунгу алырса.

Тынч тюлдю джол. Ким атар эди анга тынч болса, шайтан джол деб? Бир джаны таш къабыргъа, бир джаны къулакъ чунгур, чауул: къаядан къаягъа секире, айланч-буйланч бурула, барды ол элден чыгыб Биязирге. Анга базыб чыкъгъан джолоучугъа танг кишиди, дейдиле. Шайтан джолну бек кёб джерди ауур джюкю эшекни огъай эсенг, шайтан баланы абзыратырчанды. Къызыл ташлагъа джетгинчи ары-бери эте барыргъа боллукъду. Алайы уа табсыз джерди, заманны да кёб алады, теринги сояр ючюн да кыймайды.

Джолну тардан таргъа къысыб, ычхындырмай сегиз-тогуз атламы сиреледиле эки къызыл къая. Аланы юсюнден бири басыб, аралары къырыкъ болады. Не ёгуз, не ат ётер мадар джокъду алайтын. Эшек а, юсюнден джюгюн алыб сурсенг, сыбдырылыб, сыгыныб ол джанына ётеди. Санына заран джетмейди, къабыргъаларындан бир-эки джэппу тюк тюшген болмаса.

Къарау сокъур болса да, Огъурсуз джюрюген джолуну хар миндеуюн уста билиб бошагъанды, абынган, сюрюнген адети джокъду, тёрт кёзю болса да, андан таб салалмаз эди аягыны дерчады.

Хочалай ол затха бек сейирсинеди, къууанган да этеди. Не кёб сагъыш этсе да, Огъурсузну къууанмазча затын кёрмейди. Ким болса да кёкден тюшюб, не да джерден чыгыб, Хочалайны аллына сюелиб: «Джашчыкъ, не алаMAT эшегинг барды! Андан да алаMAT болур ючюн, не къошайым юсюне—сыфатмы, акъылымы, къарыуму?» — десе, Хочалай былай айтыргъа боллукъ эди: «Сау бол, ким эсенг да, бек сау бол. Сыфаты да, акъылы да, къарыуу да барды эшегими. Къошуб не къошарыкъса! Чырта

болмай эсенг, кьолунгдан келе эсе, эки кьанат битдир юсюне. Сора самолетунг да керек тьудю. Ма былай тургъанлай кьаяланы, таулары башы бла учуб, «топ» деб Биязирге тюшер эдик. Къызыл ташлагъа джетгенлей, джюгюн алыб, ол джанына чыкыгъанлай, дагъыда джюгюн салыб, тер тегюб айланмаз эдим, кьанат битсе Огъурсузгъа, бер эки кьанат...»

Алай айтыб бошагъанлай, Хочалай кекге келтюрюлюб, джел да бетине уруб сызгырыб башлайды. Огъурсузну эки джанындагъы флягала кьурч кьанатла болуб, кюнде джылтырайдыла. Хочалай — ёрге, джел да — кьатыдан кьаты, акъ булутла — эништеден эниште.

«Э-э-эй, учуб барама, орайда!»—деб кычырыгъы бла кесин уятыб, кьалкыб тургъанын эслеб, Огъурсузгъа чамланады: «Бетинг джокъду, Огъурсуз, мени кез кысханамы нек кызгъанаса, кезюмю ичи бла бирчи кьалкыргъа нек кьоймайса? Агъач суратча, сюелиб, кьаллай бирни турлукъса джолда, мен уянмасам? Тебре энди, уяндым... Джукъламайым, тезейим... Атла, лэ-чух! Мен да джукълаб, сен да джол арасында сирелиб, джыйынны азыкъсыз кьойсакъ, Хур-хургъа хорлатханлагъа чыгыб, атыбыз бедешлик боллукъду...»

Хур-хурну хапарын Хочалай чалкыгъа биринчи чыкыгъан кюнюнде огъуна эштген эди. Танг атхынчы туруб, Домалай, кек кюкюрегенча, базыкъ ауазы бла хахайлайды:

— Туругъуз, батырла, Тур-тур келгенди, Хур-хур кетсин, кынгыр шохларыбыз эшик аллында сакълайдыла. Бутларыбызны кьолубузгъа алайыкъ...

Батырла деб Домалай чалкычылагъа айтханын ангылайды. Хочалай, кынгыр шохла — чалкыладыла. Бутларыбызны кьолубузгъа алайыкъ дегени — ашыгъайыкъ деген сездю. Хур-хур деб а неге айтады Домалай? Хочалай аны билирге излеб, Хайдаргъа соргъанында, Хайдар ышарыб, былай ангылатхан эди:

— Хур-хур бек тюрю кишичикди. Гитчечикди кеси, кьарыуу кедю, алай болгъанлай болгъаны сингирди. Ашхам болгъанлай келиб, бизни салам мурджаргъа джыгыб, кирпичкерибизни бирбирине джабышдырыб, танг атхынчы кьобаргъа кьоймайды. Джалкъаулары бек сюеди. Хур-хур чырт кетерге суймейди алайдан, Домалай кычырыкъ этмесе, кюнортагъа дери да турлукъду джалкъауну юсюн басыб. Домалайны кычыргъанындан а бек кьоркъады. Аны эштгенлей, тау артына кьачыб кетиб, ашхамгъа дери анда айланады...

Совхоз чалкычыланы бу джыйынында, Хочалайны да санаб, тогузоулан барды, Домалай тамадады, хар кимден да ол алгъа кыстайды Хур-хурну. Къалгъанла бирер кесек мычыйдыла.

— Хар кёнчекде экишер бучхакъ, хар кёлекде экишер дженг,—деген эди бир кюн Домалай.—Аны себебли, аллах айт-са, барыбыз да тенгден кийиниб, къошдан чартлаб чыгъаргъа ма-дарыбыз барды.

Домалай кёб джашагъанды дуняда, кёбню кёргенди. Эси да, акъылы да къалгъанладан асламды, алая аны бу айтханын терс-ге санарчады. Сууда чабакъла башхача, адамла да башхадъла. Теппе-тенг къайдап кийинсин джыйын? Барын да Хайдар озады. Аны ызындан Хамидди. Къалгъанла да бир кюн бири, бир кюн бири оза барадыла. Барындан артха Хочалайны атасы чыгъады къошдан. Аны кёнчеги къалгъанлачады — бучхакълары экиди, кёлеги уа башхады: бир дженги джокъду. Кёлек тикселе анга, сол дженг тикмейдиле.

Къазауатдан сол билексиз къайтханды.

Ушатмайды Хочалай атасыны артха къалгъанын, алая не эт-син. Аны мыдах болгъанын чалкычыла сан этмейдиле, эслемей-диле, джангыз Хайдар болмаса. Хайдар эслемеген зат а къайда!

Бир кюн ол, Хочалайгъа къараб туруб, ышара-ышара, былай айтхан эди:

— Сенича тири джашчыкъ кёрмегенме, Хочалай, джашагъан-лы. Ананг да джигер тиширыуду, аламат тукъумсуз барыгъыз да. Джангыз атаңг биркесек хомухлукъ этеди ансы. Эртден са-йын ол барыбыздан дженгил кийинирча бир амал юретсем, не этер эдинг?

— Не суйсенг да этерме, — деген эди Хочалай.

— Голпан бла топпа-толу бир айранны ичермисе?

— Ичейим!

— Ич!

Хочалай айран бла джау тюл эди, айранны суймеген ким барды, алая голпан абадан болса, аны тауусхан тынч тюлдю. Тынч болмаса да, Хочалай, ичиб, бир кесек ары-бери айланыб, джангыдан ичиб, бир сагъатха голпанны артына чыкыгъан эди.

Сора Хайдар, анга кысылыб, къулагъына шыбырдаб, амалын «юретген» эди:

— Атанга, джата тебресе, былай айт: алгъа кийинирге сюе эсе, тешинмей джатсын...

Сюймейди Хайдарны Хочалай. Хайдарны кёзлери кьалгъан чалкычыладан джити болмагъанлыкьгъа, кёзлери кимни артха, кимни алгъа кийиннгенин эслемей кьоялмаиды. Кюлгени, ышаргъаны да бир тюрлюдю. Хочалай биледи атасы джаш заманында Хайдарчаладан онглу болгъанын. Бусагъатда да хапар айтханлай турадыла аны джаш заманында батырлыгъындан, тирилигинден. Ючлю ууаныкны сыртына алыб, онеки атламны элтиб тургъанды Хочалайны атасы, тутушда, кьолташ атханда анга джетген болмагъанды. Чалкыда да кишини кьатына кьоймагъанды бир кьолу кетгинчи. Кьолу кетгенли уа джарым чалкычыгъа санадады. Хочалайны биргесине кьошуб, азыкьчы да, шапа да болуб турады, бир-бирледе башха ишлеге да узалады джангыз кьолу бла. Хакъ алгъан сагъатда ол джарым хакъ алыргъа керекди. Алая Домалай кьалгъанладан кем этерге унарыкъ тюлдю аны. Къачда чалкычыла мийик сыртда тогъуз гебен салыб, эм игисин Хочалайгъа сайлатырыкъдыла. «Огъай», деб кюреширекди Хочалайны атасы, алая Домалай анга хыны этиб ауузун тыярыкъды:

— Огъай деме, не огъайгъа кьалгъанса, юйюнг сабийден толу, ийнегинг мухар, неге огъай дейсе? Аманмы ишлегенсе, кьарыу-унгуму аягъанса? Джашчыгъынг а? Ант этдир, толу чалкычыдан кем джери джокьду. Не бир чёбню, не бир сомну кьалгъанладан аз алсанг, разы боллукъ тюлбюз барыбыз да, хакъынгды, халал кыйынынгды, чырт тартынма...

— Кёремисе, Хочалай, — дерикди атасы, кеслери кьалгъанлай, — бичен юлюшюбюз джетерикди кышха. Кеси да кьалай ариуду, адам да ашар аны. Аферим сеннге, Хочалай, сен джетгенли, билексиз болгъапымы унутханма...

Аллай сёзню эштир ючюн ким да аямаз кючюн. Джангур да джибитсин, кюн да кьыздырсын, бир кесек джукъунг да кьалсын — хата джокьду, атанга билек болалсанг. Шайтан джолдан кыйын джолну да джюрюрге, Домалайдан махтау сёзню эштир ючюн...

Кертисин айтыргъа, Хочалай алай уллу ишлени баджармайды, анга кюн сайын «аферим» деб турурча. Танг аласында чалкычыланы ызындан эртден азыкьны элтеди. Кеси кёлтюрюб бармайды. Огъурсузну отлай тургъап джеринде табыб, кишенин алыб, суу ичириб, кьошха келтиреди. Бир кьапчыкьгъа гырджын, бир кьапчыкьгъа кьашыкь, аякь салыб, бир гыбыхта джууурт, бирине суусаб кьуюб, эшекге джуклеб, кесинг да ызын-

дан, сыртха чыгыб барганны кыйыны джокьду. Къашыгъынг, аягъынг кирсиз болсун, къапчыкъда ётмек да, таба гырджын да болсун. Айранынг да таб уюган айран болсун — джнзги болмасын, ачы болмасын. Суусабны да къалынлыгы, джукъалыгы тамам болсун.

Бир кере Хочалай, эртден азыкьгъа асыры джукъа суусаб келтириб, джерге кирлик болганды. Домалай ол берген гоппаны узалыб алыб, эки къолу бла къысыб ичине къараб:

— Эй джарлы гоппан, не эртде агъаргъанса! — деб ахсынган эди. Домалайдан сора, гоппаны кёзююу Хопайгъа джетгенинде, Хопай анга къараб:

— Сейир-тамаша, туура кюзгюдеча кёреме кесими! — деди. Хайдар а джукъ айтмай къоярмы эди? Гоппан къолуна джетгенлей: «Алан, шапа, мен мында джууунганмы этерикме?—деб сорду. — Муну агъартхан сагъатынгда налат Хур-хур къысыб тура болур эди эки кёзюню».

Кертиси да, ол джол Хочалай азыкъны хазырлагъан сагъатда иги уяныб бошамагъан эди. Не айтсала да, тюз эдиле ол кюн чалкъычыла. Хайдар да тюз эди. Алая Хайдар энтда тыймайды аузун. Не джашырыу, Хур-хурдан къутулгъан кыйынды. Хочалай джыйыннга азыкъ ашатыб, ызына къошха тебресе, ызындан тагъылыб келеди Хур-хур. Огъурсуз, аман къылыгъын къоюб, Хочалайгъа къошха дери сыртында къалкъырча мадар берсе, бек аламат боллукъ эди. Хочалай кёзюн къысханлай, атларгъа унамай сирелиб къалады.

Къошха келгенден сора да кетмейди Хур-хур. Хочалай, сютню отха асыб, къатына чёкгенлей, артыкъсыз да бек джууукълашады Хур-хур.

Хайдардан къалгъанла джукъ айтсала да, Хайдарны сёзюн ушатмайды Хочалай. Ким этсе да бедиш, Хайдар бедиш этмезге керек эди Хочалайгъа, кесинги Хур-хургъа хорлатаса деб. Хайдар, аны къоюб, кесини къарт атасыны атын эсине тюшюре турса, иги боллукъ эди. «Бармагъын сютде уютхан Мухаммат» — дейдиле Хайдарны къарт атасына. Хочалай тенгли сагъатында ол, къошда, сют сууугъанмыды экен, деб бармагъын сукъганлай, джукълаб къалыб, сют айран болгунчу джукълаб таннга чыкганды. Хайдар аны унутуб, хар кимге бедиш джаяргъа кюрешеди...

Бирсиюн Домалай Хайдарны къошда къойганды, Хочалай-

гъа болушсун деб. Эки малны кесерге керек эди. Аланы кесиб, къазанны отха асхынчы, Хайдар ауузун тыйыб тургъан эди, Хочалайны къозумай. Сора, солургъа чёкгенлей, биягъынлай тебреген эди:

— Бюгюн кюнюм насыбсыз кюн болду, Хочалай: Домалай мени къошда къоюб, къатын ишлени ишлетгенди. Кесинг сажыш эт, менича джашха къазан къайнатхан айыб тюлмюдю? Менича джаш чалкъы чалыргъа керекди, къошда кюл булгъаб турмай... Тюзмюдю айтханым?

— Тюз тюлдю, — деген эди Хочалай, — Атам да, мен да шапалыкъ этебиз, азыкъ ташыйбыз. Экибиз да чалкъы чалмайбыз. Чалмасакъ да, эркишилебиз. Биз бармагъыбызны сютде уютмагъанбыз. Атамы бир къолу сау болса, ол сени къолтукъ тюбюне алыб чалыр эди чалкъы. Бусагъатда да сенден къарыусуз тюлдю. Залим эсенг, тамбла капна тартхан заманда эришчи аны бла...

— Бек да тартар атанг капна! Бюгюн ингирде Огъурсузну джерлеб, джырлай-джырлай элге энерикди, азыкъ алыб келейим, деб...

— Азыкъны мен келтирме... Ий мени элге. Бусагъатда кетсем, бирсиюн эртденбладан кечге къалмам.

— Гырджынынг алай болсун, атанг да кючден келеди, эки кечени джукъламай... Сени уа Хур-хур эшекден биринчи кече огъуна джыгъар. Биз да, ачдан къатыб, аллынга къарай. Сен да джол джанында джукълаб, бек алапат болур эди.

— Джукъласам да, джукъламасам да, заманында келирме. Ий элге, чалкъычыла келгинчи...

— Чалкъычыла келселе, аз урушмаз эдиле меннге, сабийни къалай ийдинг, кече, къарангыда джукъдан къоркъуб, джюреги кёлтюрюлсе, не этериксе? — деб.

— Къоркъмазма, суу да, гырджын да, Домалайгъа тютюн да келтирме, сеннге да — алмала.

— Алмала ючюн а иерик тюлме. Алмадан тишим къамайды.

— Ие эсенг, гоппан бла бир айранны ичейим.

— Айран алайсыз да азды, иерик болсам, джангыз бир зат ючюн иерикме.

— Не зат ючюн?

— Огъай демезмисе?

— Демезме.

— Эгечинги бер...

— Амдан эсе, алмала келтирirme...

— Алманы суймейме дедим да! Эгечинги суюме. Бер манга, нем аманды?

— Ненг да аманды, Хайдар, сени... Уллу болсам, мен сени, кёрюрге, кылай этсем да... иймей эсенг, кыой, кесим кетеме.

Хочалай, эшикге чыгыб, Огъурсузну джерлей башлагъанында, Хайдар, джерни сыйырыб, бауда асырагъан эди. Хочалайны джыламукълары чыгъа башлаб, не этерге билмей тургъанлай, эсине бир акъыл тюшюб, кесин тыйды.

Кюн кыызаргъа Хочалай да, Хайдар да сылынган этни тузлаб, эшикге чыгырыб, быкыгъа тагыб тебреген эдиле. Хочалай, бутну алыргъа кириб, эрлай Хайдар асырагъан эшек джерни баудан чыгырыб, лыбыталада джашыргъан эди.

— Нек мычыдынг? — деб Хайдар баугъа киргенлей, Хочалай, чартлаб чыгыб, эшикни кыадауун салыб, рахат-рахат Огъурсузну джерин салыб, элге тюшген эди.

Кёб кюрешген эди Хайдар, бауну терезечигинден бурнун кыратыб, ий деб...

Бусагъатда Хочалайны атасы Биязирде Сары сыртлада капна тартады, Хочалай а азык алыб барады. Бек ариу кёргюзтеди Хочалай атасын кёзюне. Ёгюзле ауур солуб чыгъадыла тик сыртны. Капнаны кыатында тохтайдыла. Атасы капнаны аркъан бла кысыб, ёгюзлени энишге сюреди. Не бек ашыкъсала да ёгюзле, джол не бек тик болса да, не кёб таш тюбесе да джолда, капна ауарыкъ тюлдю. Аны биледи Хочалай. Тамбла эртденблагъа азык бла келсе, Хайдар да, кыалгъанла да Хочалайны хомух болмагъанын билликдиле...

Ашыкъдырады Огъурсузну Хочалай. Бусагъатха дери чырт мычымай келгенди. Асыры бек да арымагъанды, кыйналгъан да этмегенди... Джангыз джукъусу келеди. Хочалай тезерге кюреширикди: таман болмаса уа, Кызыл ташладан ётгенлей, бир кесек кыалкырыкъма, дейди.

* * *

Кюнортадан аз джанлай джетеди Хочалай Кызыл ташлагъа. Былайдан эшеки сюрсенг, кеси ётеди — юренгенди. Артмакъланы ётдюрген да тынчды: суйсенг, бирер, суйсенг, экишер элт. Флягаланы чоту табсызды. Атасы болса, сыртына кёлтюрюб,

аланы бирем-бирем ётдюрюк эди. Хочалай а, гыбытлагъа бёлуб, ууакъ-ууакъ ташыргъа керекди.

Элден Биязирге суу ташыгъанларына Хочалай ал кюнлеринде бек сейрсине эди. Къаллай бир къара суула чыгъадыла Биязирде! Сюйсенг, ич, сүйсенг, джууун; татыуу да татлы, кирсизлиги да кирсиз. Атасы айтхан эди Хочалайгъа хапарны. «Къарачайгъа тюшсем, сөйген заманымда Къобандан суу ичмезча узакъ кетмез эдим», — деб ант этгенди Домалай. Аны ючюн чыгъарадыла элден Биязирге флягала. Алая Домалайгъа бир гыбыт суу озуб боллукъ эди ийыкъгъа, къалгъан чалкъычыла болмасала: ант этмегенликге, Къобан суудан ичерге тюзелиб, башханы унамайдыла.

Бусагъатда аланы, Хочалай суусуз келликди, деб акъыллары алай болур, Хочалай а эки фляганы да топпа-толу чыгъарлыкъды...

— Бисмилля, — деб башлайды ишин Хочалай. Флягадан бир кружка сууну алыб, джартысын ичиб, джартысын башына къуяды. Сууукъ джетгенлей саны къатыб, арыгъаны да, джукъусу да кетеди.

Биринчи гыбытха азыракъ бёлген болур сууну, асыры дженгил кёрюнеди. Аны бек тынч элтеди. Экинчиге кёбюрөк джетеди. Гыбыт кёбюб, дингиз болуб, Хочалайны аууруракъ басады. Джелкесине джибиген гыбытны териси джетгени сайын, Хочалай джыйырылады. «Макъаны териси былай болур», — дейди кеси кесине. Экинчи гыбыт терлетсе да, флягалагъа кёзюу джетгенинде, ала гыбытны азабын унутдурдула Хочалайгъа. Гыбытлагъа бёлуб, Хочалай флягаланы сууларын бошаргъа джетдиргенликге, аланы кеслерини ауурлукълары озубду. Имбашларыны джити сюеклерин миз чанчханча ачытады фляга, белин къурушдурады. эки билегин талдырады. Чыдамы бошалса, Хочалай, фляганы джерге ийиб, не тёнгеретиб, не сөйреб элтеди. Фляга дынгырдаб тёгерекни сангсытады. Аны эрши тауушу, бир къаядан бир къаягъа секире, гюрюлдей келиб, Хочалайны бир онг къулагъына киреди. Бир къулагъына кирсе, биринден чыгъыб кетмейин, башын дюнгюрдетиб, аурутады.

Хочалай, бютеу ишин бошаб, ташда бир кесек солуюм деб олтургъанында да, кетиб бошамайды къулагъындан гюрюлдеген таууш...

Артмакъла да, флягала да Огъурсузгъа биягъынлай джюк-

ленгендиле. Джолгъа тебгерге боллукъду Огъурсуз, алая Хочалай кесин ташдан айыралмайды. «Бир кесек отласын энтда Огъурсуз,—дейди Хочалай,—мен да бир кесек солуюм». Заман алкъын барды, кесекчик солугъанлыкъгъа, кеч болмаз, кёзюнгю къысмай солу ансы. Кёзюнг къысыла башлагъанлай, Хур-хур келиб, эки ауур къолун имбашларынга салыб, акъыртын джерге басыб тебрейди.

— Тынчай бир кесек, — дейди Хур-хур, — къыс кёзлени, сыртынгдан сойланыб джатаргъа бир табды тюбюндеги сыйдам таш.

— Огъай, — дейди Хочалай, — терилтирге кюрешме. Мени джолум узакъды, бир кесекчик солуб къобарыкъма...

— Даулашма, Хочалай, тюнене кече да джукъламагъанса, бу сагъатда этмесенг айтханымы, кече келиб юсюнгден басарыкъма.

— Да къоймай эсенг, бир кесек къалкъыйым. Мени кечеге къалдырыгъа эсе муратынг, джангыласа: мен сол аягъымы Огъурсузну джюгенине байлайма — тегерегимдеги хансны отлаб бошагъанлай, уятыр мени ол...

Джылы джангур уятады Хочалайны. Кюн тамчыланы ала джерге джетгинчи джылытады. Джумушакъ тамчыла, Хочалайны бетине тюшюб, джаякъларын, мангылайын дыгъы эте, джерге тенгерейдиле. Сокъур деб некъ айтылады экен бу джарыкъ, кирсиз джангургъа? «Ол джаугъан сагъатда чегетде марал къозлайды», — дейди Домалай...

Хочалай кюннге къараб кёб турду. Кюн кёзлерин къаматмайды. Ары айланыб къарагъанында, къууанчы ёседи. Тюз аны къатында, таш атсанг, джетерге болур, деген чакълы бирде, ариу джанкъылычны кёрдю. Джанкъылычны тюбюнде бир-бирине къысылыб, къарнашлага, теппе-тенг тёрт антау гебен сиреледи. Гебенлени артында, аланы сабийлерича, гитче капнала...

— Кёремисе, Огъурсуз, бу алааматны? — дейди Хочалай, эшегини бойнун сылай, — кёремисе джанкъылычны? Кёремисе, джарлы уллу-къулакъ! Кюнню да кёрмейсе, кёк таулары да кёрмейсе. Джангурну джылыуун а ангылаймыса? Кюн джылытады аны. Бир кесекге кёзлерими берир эдим сеннге. Мен кёргенни кёралсанг...

Хочалай, Огъурсузну башындан тутуб, джолгъа чыгъады. Джол узакъды, алая энди тынчды. Огъурсуз да, Хочалай да къару алгъандыла. Джол аланы эртденблагъа элтирикди Биязирге...

Биязирде, кёк къызарыб, танг атады. Огъурсуз, джюгюнден

къутулуб, чалынган сыртны тик ёрге чыгыб барады. Сыртны башында тохтаб, сокъур кёзлери бла узакъ къарайды. Ол къарагъан джерде узун кенг къулакъда чалынмагъан, тебленмеген джашил ханс сакълайды. Къулакъны башында кирсиз къара суу да барды.

Огъурсуз бойнун созуб, башын кёкге кёлтюрюб, кючлю-кючлю окъуду. Къууаныбмы окъуйду, тарыкъгъанмы этеди кимге эсе да, Хочалай ангылаялмайды.

Рахат башлаб, къызыудан къызыу атлай, эм артында тёртгюл-леб чабды Огъурсуз, чыгыб тебреген кюн таба айланыб... Бар, Огъурсуз, ашыкъ отлаугъа, ич салкъын къара суудан. Ашагъанынг, ичгенинг да халалды...

Хочалай къошда джылы мурджарда сыртындан сойланыб джатады. Чалкъычыланы эртден азыкъгъа келликлерин сакълайды.

Келедиле чалкъычыла, Хочалай аланы узакъ сыртда кюлгенлерин, сёлешгенлерин эштеди. «Энди бир кесек тёзалсам, аланы кёрюб, Домалайны «аферим» дегенин эштиб джукълар эдим», — дейди Хочалай. Къолун кёлтюрюб, джабышыб баргъан кирпичлерин бирин биринден айырады. Алая чалкъычыладан алгъа дже-тиб, Хур-хур аны кирпичлерин биягъынлай джабышдырады.

Домалайны айтханын да, Хайдарны айтханын да эштмейди Хочалай. Домалай анга «аферим!» деди. Хайдар да энишге ийи-либ къулагъына шыбырдайды: «Джигит джашса, Хочалай!»

1. Хочалай кимди, ол не ишни эмда къалай баджарады? Аны юсюнден Домалайны, Хайдарны айтхан сёзлерин келтиригиз.

2. Ол эшегин не ючюн, къалай сюйгенин къайсы сёзле эмда айтымла билдиредиле? Эшегине «къанат битдирирге» нек излейди?

3. Эшеги Хочалайгъа не ючюн илешеди? Аны излемин «ангылаб», айтханын не ючюн сюйюб толтурады?

4. Хочалайны хайуаннга къарай, аны таб ишлете билгенине багъа беригиз.

5. Хур-хурну (джукъуну автор къалай суратлайды? Джукъуну хайырындан не айтады?

6. Хочалайны атасы кимди, ол къалай ишлейди?

7. Бир джолда чалкъычыла Хочалайгъа нек разы болмадыла? Хур-хур бла аны арасы къалай эди?

8. Хапарда кесгин амалланы (тенгleshдирулени, метафораланы, бетлеуно) табыгъыз.

9. Хочалайны сыфатын толу ачыкълагъыз, «Ишни сюйген сохта джашчыкъ» деб хапар джазыгъыз.

ТАМАША ТАУЛА.

Малышев А. А.

Байдыла, ариудула бизни областны таулары. Аланы юслери къалы чегетле бла, сейирлик хансла бла джасалыбды. Таулада суу секиртмеле, адамны кёзюн алдарча, таза, чокъракъ, шоркъа суула, кюнде джылтырагъан бузла ёмюрлени джатадыла, башларында акъ башлыкъларын тешмегенлей.

Алай болса да, бизни областны эм ариу джерине саналгъан Теберди бла Доммайдыла, кеслери да 1935 джылдан бери Кърал заповедникге саналадыла. Заповедникни джери 85 мингден артыкъ гектар болады. Джамагъат суу бла Муху суу Теберди суугъа къошулгъандан башлаб, Уллу Кавказ таулары тёппелерине дери джети заповедник. Онг джанына ол Дуутха дери, сол джанына Схаутха дери созулады.

Таулары арт джанында Къара тенгиз чайкъалады. Тюз сыз тартсанг, тау башындан Къара тенгизге къуру 60 километр барды, алая анга Клухор ауушну юсю бла 170 километр барыргъа керек болады.

Заповедникни төрт этиб бири Архыз башында Къызгъыч ёзендеди. Ауушла бла къысха болгъанлыкъгъа, тегерек айланыб, машина бла барсанг, Тебердиден алайгъа 180 км болады.

Бу тамаша таулары кёрюрю ючюн, уллу къралыбызны джерджеринден, таб башха къралладан да кёб адам келеди. Заповедникде хар зат, табигъат кеси излегенча, алай турады. Анда сабан сюрюлмейди, агъач кесилмейди, уугъа барыргъа болмайды, ол сгъай, гокка хансны юзсенг, биргенге ит, шок алыб барсанг да, заповедникни джоругъун бузгъаннга саналады.

Заповедникде адамлары джорюрю джоллары, кърар джерлери белгиледи. Анда кийиклени, джаныуарлары къркютмай, илгендирмей, алай айланыргъа керекди.

Заповедник, табигъатны сакълагъан бла къалмай, аны тинген да, сынагъан да этеди. Заповедникни алимлери тюрю-тюрю хансланы, джаныуарлары хар не тюрю затларын, ышанларын тинтедиле. Джаныуарла, хансла, къанатлыла, хауа, чегетле, суула — барысы бир-бири бла къалай байламлы болгъанларын сюзедиле. Аны бла бирча, алимле табигъатны джорукъларын толусу бла сакъларгъа болушадыла.

Табиғатны толу билір ючюн, алимле заманны асламысын къалын чегетледе, сырт башларында ашырадыла.

Заповедникге бютеу айланыб, аны сейирлигин, тамашалыгъын толу билирге хар адам мадар табыб бармайды, алая заповедникни музейинде аны хар не затыны юсюнден толу хапар алыргъа боллукъду. Кавказ таулада болгъан джаныуарланы, къанатлыланы, дагъыда башха затланы сыфатларын, тюрсюнлерин кёрюрге боллукъду.

Джаныуарланы кеслерин а вольерде кёресе. Вольерни тегереги мийик темир буруу бла бегитилибди, аны ичинде энчи-энчи доммайла, маралла, къашха эчкиле, джугътурла, бёрюле, къушла, айюле, борсукъла, дагъыда башха тюрлю джаныуарла джашайдыла. Алайдан узакъ бармай, уллу ботаникалыкъ бачха барды. Анда Кавказы тюрлю-тюрлю джерлеринден хансланы орна-тыб битдиредиле.

Бу сейирлик Теберди ёзенни историясы да сейирди. Мингле бла джылланы мындан алгъа ёмюрлюк бузла бютеу ёзенни басыб тургъандыла. Теберди суу Къобаннга къошулгъан джерге дери буз кючлеб тургъанды. Джюзле бла джылла кетгенден сора хауа джылы бола, бузла да ууакъ-ууакъ эрий, ёзен ичи бош болгъанды. Алая тау чатлада бузла энтда эримегенлей турадыла. Ала Тебердини заповеднигини он этиб бирин аладыла.

Ол заманлада болуб тургъан терен чунгурлада кёк кёлле орналгъандыла. Аланы ариулукълары кёблени чакъырады кесине. Кёллени бир къауумуну теренлиги 50 метрге джетеди.

Тауланы мийикликлери орта тергеу бла 3000—3500 метр болады. Бир къауум джитини мийиклиги 3800 метрге джетеди. Доммай Ёлген деген джити тегерегиндеги тауланы башларындан къарайды: аны мийиклиги 4042 метр болады.

Теберди шахар 1300 метр мийикликде тауланы ортасында орналгъанды. Аны хауасы не джаны бла да алапат болгъаны себбли, анда санаторийле, турбазала, альплагерле орналгъандыла.

Мийикден мийикге чыгъа барсанг, хауаны болуму, анга кёре, тюрлене барады. Ол себебден ёзен бир болгъанлыкъгъа, джер-джерде башха тюрлю хансла ёседиле, башха тюрлю джаныуарла джашайдыла.

Ёзен ичлеринде неда алашаракъ сыртлада нарат, наз, нызы терекле ёседиле. Алибек ичинде ёсген нызыланы джыллары 400—500-ге джетеди, мийикликлери уа 50—60 метр. Бир-бирде

тисге ушаш терекле да тюбейдиле, аланы бир кѡауумуна минг чакълы джыл болады.

Ол терекле джангы ёсюб тебреген заманда бу джерледе алан-ла джашагъандыла, аланы бир кѡауум затлары бюгюн да шиякыладан чыгъыучандыла.

Ёзен ичлеринде алма, кертме, эрик, такъызюк дегенча кёгет терекле тюбейдиле. Чегет ичлеринде дугъум, наныкъ, джилек, шкилди, муртху, кѡарагёген, дыгълен, тыхтен, мусхот битедиле.

Чегетлени башы бла (ёрге чыгъыб) гитче кынгыр кѡайын терекчикле ёседиле. Ала сууукъдан не узун, не базыкъ болалмайдыла.

Заповедникде ханс бек мийик ёседи, таб бир кѡауум джерледе атлы кёрюнмей кѡалыргъа да боллукъду. Алая мийикден мийикге чыгъа барсанг, ханс алашадан алаша бола барады. Алаша болса да, мындагъы ханс бек татымлыды. «Гелеу кёрсенг, джер сорма», деб нарт сёз барды.

Тау башларында гока хансла бек ариудула, алая ала, тюбюнде гокка ханслача, алай ариу ийис этмейдиле.

Эм башында, кѡая ранлада, кырдык бек алашачыкъды, сууукъ аны ёрге ёсерге кѡоймайды.

Джанууарла да, хар ким кесини джеринде джашайды ансы, кѡатыш-кѡура джашамайдыла. Эм башында, эм мийикде кѡушла джашайдыла. Эм уллугъа эчкичи кѡуш саналады, ол кѡозуну алыб кетерге боллукъду. Аны эки кѡанатыны узунлугъу эки метр бла джарымгъа джетеди.

Андан тебенирекде джугъутурла кёбдюле. Кѡыш кёзюуде ала чегет кѡыйырына да энедиле. Джугъутурла айланган джерледе джумарыкъ тауукъла да бардыла.

Джугъутурла джашаучу джерледе, чегетни башы сюремде кѡашха эчкиле айланадыла. Чегет ичлеринде кѡаблан кёбдю.

Бир заманлада бу ёзенледе доммайла да джашагъандыла. Теберди башында эм мийик таугъа Доммай Ёлген деб бош атамагъандыла. Алая уучула аланы артларын этгендиле. Талай джылны мындан алгъа тышындан келтирилиб ёсген доммайладан Къызгъычда 20 доммай барды.

Джыртыучу джанууарладан заповедникде кѡараууз айю, тюкю, агъач киштик, борсукъ джашайдыла, бир-бирде бёрю да тюбейди. Кѡанатлыладан кѡуш, джумарыкъ тауукъ, гылын кѡуш,

бѣдене, къартчыгъа, голынкъылды, дагъыда башхала джашайдыла.

Бир къауум джаныуаргъа къыш бек къыйың болады. Ол себеден заповедникни ишчилери доммайлагъа, мараллагъа джерджерде бичен хазырлайдыла, терек бутакълагъа алагъа амалсыз керекли аш тагъадыла.

Джыйырма джылдан артыкъны мындан алгъа заповедникни алимлери Узакъ Востокдан кѣб тюрлю ауруугъа джарагъан женьшень деген дарман хансны келтиргендиле. Заповедникде женьшенни уллу плантациясы барды. Женьшень Тебердини заповеднигинде, къралыбызны башха джерлеринден эсе, эки-юч къат иги битеди. Энди женьшенни областны башха джерлерине кѣчюре тебрегендиле.

Заповедникни джерлеринде Уллу Ата джурт къазауатны белгилери да къалгъандыла. Ауушлада, ѳзенледе, Джуртубузну фашистледен сакълай, джигитлик этиб ѳлген совет аскерчилеге салынган эсгертмеле, обелискле бардыла. Фашистле бу таулагъа кир хамхотларын уруб, былайда кеслерине ѳлюм табхандыла. Джюзле бла, мингле бла адамла, джер-джерден келиб, бу джерледе солуйдула, турист джолланы тизиледиле альпинистле, къая ганлагъа ѳрлейдиле, къыш а лыжала бла тау тѣппеледен учадыла.

Джитилеге дженгил чыгъыб, тѣгерекге къарар ючюн, темир чыбыкъ бла ѳрге тартылгъан джол ишленгенди, канат джол. Алай джолла энтда ишленникдиле.

Узакъ джерледен адамла, бу тамаша таулагъа келиб, кийик саулукъ аладыла, ызларына къайтыб аламат окъуй, джигер ишлей, Ата джуртубузну къууандырадыла.

1. Теберди заповедникде къаллай джаныуарла, къанатлыла джашайдыла?
2. Сиз заповедникде болгъанмысыз? Анда не кѣргенсиз?
3. «Джай заповедникде» деб хапар джазыгъыз.

ТАМЧЫ БАШЫ.

Хубийланы Осман.

...Батмакълы арба джол, сыртланы башлары бла оздура, терен тар къулакълагъа тюшюре, Тамчы Башына чыгъарады. Бышлакъ заводдан узакъ бармай, Тамчы Айрыгъа джетесе. Былайда джолну сол джанында кенг талада акъ сюртюлген межам кѣрюне-

ди. Бу «Джөгетей» совхозну фермасыды. Стауат ийнекледен тык-ламады. Къара халатлы кызыла, толу челеклени дженгил-дженгил кёлтюрюб, сюзюб, флягалагъа къотарадыла.

Къатангы, орта бойлу къаракъаш кызычкык сары къолан бузоучукъну баудан къойнуна кысыб чыкыды. Джаямюйюз къонгур ийнекни тюбюне челеги бла чёге тебреген алакёз кызы кюлюм-сюреб:

— А кызы, Люаза, ёлейим андан эсе... не этгенлигинди... кесинг аякъларынгы батмакъдан алалмагъанлай, мазаллы бузоуну кёлтюрююнг сейир тюлмюдю... Хайырсыз, тайыб сыртынгдан тюшсенг, не этериксе?! Кет ары, аллайла омакъланма да, джерге сал ары... — деб хыликке этгенча, эрнин чюйюрдю. Люаза, онг-сунмай:

— Джукъму айтаса? Эштмейме не айта эсенг да... Бираз кёл-тюрт,— дей къойнунда бузоучукъну эркелетди.— Кесими къолан-чыгъым, ач болдунгму? Бусагъат аначыгъынга элтиб къояйым...

Бнягъы кызы, ийнекни тюбюне чёгюб, джелинин сылай, кёзюню кыйыры бла Люазагъа къараб, бу джол эштмезча, акъырын:

— Иги сагъан, сенича бир кукалана билир эди.Къурурукъ, таб сабийинг болса да, андан бекми кырыллыкъса... — деди. Люаза Къоланны башын сылай, тууарланы арасына киргенлей, къазанча джелини атылыргъа джетиб тургъан узунбоюн кызыл ийнек, ынгырдаб, гузаба атлады. Люаза, бузоуну джерге салыб, ийнекни эмчеклерин ариулаб, сылаб-сыйпаб, бузоучукъну ауузуна салды. Къолан къуйрукъчугъун къалач этиб, узун, хылеу аякъчыкъларын батмакъда тиреялмай, джутланыб, эмчекни ауузундан иймегенлей, хамхотчугъу бла джелинни керилиб хыны тюртеди.

Сюрюучю, сары шинли узун джаш, ийнеклени къатына келди, бузоучукъгъа къараб, сыртчыгъын къолу бла сылай:

— Люаза, муну айырыр заманынг болмаймыды? — деб сорду.

— Джелининде уузун бошаргъа бир къоюгъуз... Алкъын ийык да джетмегенди, быллай бир бек нек ашыкъгъаныгъызни билмейме, — деб, джангыз сабийин эмчекден айыра тебреген анача, мыдах джууаб этди.

Тогъуз-он кюнню бузоучукъла аналарын эмиб, джелинлерин бошатханлай, аланы айырадыла. Люазаны онбир ийнеги барды. Энди онбиринчи ийнеги да, къолан бузоучукъ табыб, саулукъ ийнек болуб къошулду.

Люаза джаш тѣлюден кѳуралгѳан сют фермада ийнек саууучу болуб ишлегенли тѣрт джыл болады. Ол быйыл хар ийнекден 1900 килограмм сют сауаргѳа сѳз берген эди. Джыйырма бла биринчи джылы баргѳан кѳатангы, таукел кѳызчыкѳ, фермада тенглерин озуб, совхозда белгили саууучу болгѳанды. Ол джылджарымгѳа сауарыкѳ борчун артыгѳы бла толтургѳанды.

— Биз кѳб сют сауар ючюн кѳрешебиз. Сют кѳб болса, джукѳа болмай кѳалмайды деб кѳб адамдан эштгенме. Арабин, сютню кѳб да саууб, джукѳа да этмезча мадар бармыды, огѳесе, ийнек саууучуну анга кѳарыуу джокѳмуду деб, мен сагѳыш этер ючюн кѳалмагѳанма,—деб Люаза тенг кѳызчыкѳлагѳа хапар айтды.— Сютню кѳблюгю да, кѳалынлыгѳы да азыгѳына кѳре болгѳанына сѳз джокѳду, алай а бизни кѳолубуздан да кѳб зат келликди. Мен фермагѳа джангы келген джылымда сют аз эди, кесип да джукѳа эди.

Усталаны, малчылыкѳдан хапарлы адамланы айтханларына кѳулакѳ сала, ала этгенни эниклей тебрегенимде, ийнаныгѳыз, кюнден кюннге кѳбден кѳб саууб тебрeдим. Ийнеклени джелинлерин сылаб, ууб, сыгѳыб, бир тамчы кѳоймай сауаргѳа керекди. Сют кѳб да, кѳалын да боллукѳду.

— Сен аны бек таб айтаса, алай а, айхай, ийнек «мени иги сыкѳ, марджа» деб алай тынгылаб турса уа... Джелинине узала тебрегенлейинге джетдирседи оюн... Ол заманда уа не этерге керекди? — деб кѳызланы бири Люазаны джунчутургѳа излеб сорду. Алай болса да Люаза соруугѳа кѳре джууаб этди:

— Иги кѳыз, сен малгѳа кирпи болсанг, ол сеннге чыгѳана боллугѳун нек билмейсе?! Хайуан хыныны сѳймейди. Эмчеклери джарылгѳан эселе уа, дарман сюрт. Ийнекни тѳбюне кѳашынгы-башынгы тѳйюб чѳкме да, сылай-сыйпай, ариу айта чѳк. Биз хыны этиб, кѳычырыб тебрегенлей, ийнек башын булгѳаб, аягѳын кѳлтюрюб, табанлар кѳан алыб тебрeйди. Не кѳызыб тура эсе да олсагѳатдан сютюн джашырлыкѳды. Алай бла ийнек аман кѳылыкѳ алыб кѳояды...

Эртден сайын, малланы стауатдан чыгѳара башлагѳан сагѳатда, Люаза накѳырда сылтау бла сѳрѳюучюлеге энчи аманат этерге ѳчдѳю:

— Сауар заманнга ийнеклени джелинлерин иги кѳыздырма-санг, мени мыдах этериксе...

Сюрюочю джаш, кьаратору акътуякъны джюгенин кесине тарта, кёлю бла джууаб этди:

— Э-эй, Люаза, сен мыдах болма ансы, ийнеклени, мен ма бу кьолларым бла ханс джукъарыкъ эсем да, тойдурмай кьоймам...

Кертиси, сюрюочю да, саууучу да, сютню не къадар кёб этер ючюн кюрешедиле. Люазаны да, аны тенглери да тулпарлыкълары, дуниягъа айтырча джигерликлери барды деб, киши да бегиталлыкъ тюлдю. Алай болса да аланы мийик тау джайлыкълада тохтаусуз джауб тургъан сууукъ джангурлагъа, кёз ачдырмагъан тубанлагъа кьарамай, эллеринден, юйлеринден узакъда, беллерин тартыб, танг атмай, джукъуларын бёлюб, чабышыб ийнек саугъанларын, аланы малчы кьошха юйюрсюннгенлерин кёрсенг:

— Огъай, была алгъыннгы кьубулчакъ, кеслери кеслеринден кьоркъа туруучу, тартынчакъ кьарачай кьызла тюлдюле. Была джетген кюнде не кыйын иште да артха турмагъан, эркишини орнун толтургъан, окъуулу, билимли, дуниядан хапарлы джигит кьызладыла, — дериксе.

Алгъаракълада Люазала санлаб бир тюбей эселе, энди ала хар районда, хар совхозда, таб хар фермада да бардыла. Ала халкъны рысхысын, байлыгъын ёсдюрюге, адамланы джашау болумларын иги этерге болушадыла. Халкъ аланы кыйынларын унутурукъ тюлдю.

1. Люаза ишни джаны-къаны бла сюйгени неден белгиледи?
2. Оя уллу хорламлагъа къалай джетгенди?
3. Сиз джашагъан джерде алчы ийнек саууучуладан кимни билесиз?
4. Тамчы Башы, аныча джайлыкъла халкъгъа не хайыр береди?

БАШЛАРЫ

Къарачай халкъны фольклорундан

<i>Къарачай нарт эпос</i>	3
Ерюзмек бла къна сақъллы къызыл Фук	7
Сосуркъа бла беш башлы эмеген	12
Пелиуан Къара-Шауай	15
Нарт темирчи Дауат	18
<i>Таурухла</i>	21
Зулихат	23
<i>Эски халкъ джырла</i>	26
Апсаты	27
Эрирей	29
Долай	30
Ийнай	32
<i>Эпитет</i>	32
Татаркъан	34
Ал эмина	36
Къанаматны джыры	38
Солтан-хаджини джыры	41

Совет халкъ джырла

<i>Граждан къазауатны юсюнден</i>	43
Партизан джыр	43
<i>Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден</i>	44
Аскерчини джыры	44
Джигит джашны джыры	45

Къарачай совет литература

«Къара кюбюр» романдан. <i>Аппаланы Хасан</i>	48
<i>Роман</i>	113
Джалчыла бла Къандаур. («Таулада таууш» романдан.) <i>Къобанланы Дегир</i>	113
Къызыл байракъ. («Таулада таууш» романдан.) <i>Къобанланы Дагир</i>	122
Бузоучу. («Горда бычакъ» романдан.) <i>Къоркъмазланы Кёккёз</i>	127
Джылкычы джашчыкъ («Горда бычакъ» романдан.) <i>Къоркъмазланы Кёккёз</i>	137
Айры Чабакъ, Балыкъ, Дууадакъ. <i>Акъбайланы Исмаил</i>	148
Ийнечик. <i>Биджиланы Асхат</i>	149
Басхыч. <i>Биджиланы Асхат</i>	149
Терек бла таш. <i>Маммеланы Ибрагим</i>	150
Борсукъ бла Бёрю. <i>Маммеланы Ибрагим</i>	151
<i>Басня</i>	152
Турнала. <i>Батчаланы Мусса</i>	153
Лепни. <i>Мечи улу Казим</i>	154
Ленинни портрети. <i>Лайпанланы Рашид</i>	156
Ленинни джыры. <i>Хубийланы Осман</i>	162
Биз ант эте эдик. <i>Отарланы Керим</i>	163
Кече. <i>Отарланы Керим</i>	164
Совет Союзуу Джигити Багъатырланы Умарны джашы Харун	166
Темир атлы. <i>Евгений Кригер</i>	167
<i>Очерк</i>	172
Марал. <i>Эбзеланы Ханафий</i>	172
Атам урушдан къайтса. <i>Тёппеланы Сулемен</i>	182
Сёлешедиле ёлген солдатла. <i>Джаубаланы Хусей</i>	190
Мен тауланы сюеме. <i>Тихонов Николай</i>	193
Акъ кёгюрчюн. <i>Хубийланы Осман</i>	198
Ана. <i>Хубийланы Осман</i>	198
<i>Литература чыгъарманы герою</i>	202
Джерни джаш иелери. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	209
Джазгъы танг. <i>Боташланы Абидат</i>	215
Къарачай шахаргъа. <i>Къобанланы Ахмат</i>	217
Джаз келеди. <i>Эбзеланы Азрет</i>	217
Биринчи майгъа. <i>Эбзеланы Азрет</i>	219
Хочалай бла Хур-хур. <i>Батчаланы Мусса</i>	220
Тамаша таула А. А. <i>Малышев</i>	231
Тамчы Башы. <i>Хубийланы Осман</i>	234

*Суюнчев Азамат Алимович
Хубиев Магомет Ахьяевич
Лайпанов Казий Танаевич*

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия для 5 кл.

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художник Н. Г. Крицкий
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К Салпагарова

Сдано в набор 15-XI-1976 г. Подписано в печать 25-V-1977 г.

Формат 60×90¹/₁₆. Печ. л. 15. Уч.-изд. л. 13,176.

Заказ № 5330 Тираж 5000 экз.

ВУ 58587 Цена 25 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова. Дом печати.
Карачаево-Черкесская областная типография
Черкесск, ул. Первомайская, 47

25 v.

62179